

Серія II. — ЗАПИСКИ ЧСВВ — Секція I.
Series II — ANALESTA OSBM — Sectio I

ОРЕСТ Ф. КУПРАНЕЦЬ, ЧСВВ

ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ "РУСЬ"

В "ХРОНІЦІ РУСЬКОЇ ЗЕМЛІ"
ОЛЕКСАНДРА ГВАНІНУСА З 1611 РОКУ

РИМ — 1977 — ТОРОНТО

PP. BASILIANI — VIA S. GIOSAFAT, 8 (PIAZZA S. PRISCA)
00153 ROMA, ITALIA

Series II - ANALECTA OSBM - ЗАПИСКИ ЧСВВ - Серія II

SECTIO - I - SECTION

OPERA — WORKS

Vol. XXXV

OREST F. KUPRANEC, OSBM

THE ORIGIN OF THE NAME "RUS" "

IN "THE CRONICLE OF THE LAND OF RUS" "

by Alexander Gwagninus, Cracow, 1611

ROME — 1977 — TORONTO

Серія II. — ЗАПИСКИ ЧСВВ — Секція I.
Series II — ANALESTA OSBM — Sectio I

Орест Ф. Купранець, ЧСВВ

ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ "РУСЬ"

В "ХРОНІЦІ РУСЬКОЇ ЗЕМЛІ"
ОЛЕКСАНДРА ГВАНІНУСА З 1611 РОКУ

diasporiana.org.ua

РИМ — 1977 — ТОРОНТО

PP. BASILIANI — VIA S. GIOSAFAT, 8 (PIAZZA S. PRISCA)
00153 ROMA, ITALIA

За дозволом Церковної Влади.

**The Basilian Press
286 Lisgar Street, Toronto, Ontario, Canada, M6J 3C9**

СВІТЛИЙ ПАМ'ЯТІ
БОРЦІВ ЗА КРАЩУ ДОЛЮ
І САМОСТІЙНІСТЬ НАШОГО
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ —

присвячує

Автор

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Повноціле вивчення історії даного народу вимагає всебічного дослідження всіх джерел і матеріалів, що мають будь-яке відношення до історичних подій і осіб, до політичних, соціальних, культурних і інших рухів, які проходили в різних періодах існування даного народу, й узагалі до всього іншого, що складалося на історичне буття, розвій чи занепад даного народу.

Першорядними джерелами для вивчення та писання всякої історії являються передусім архівні оригінальні документи, якщо вони існують і є доступними. За ними йдуть інші матеріали, що можуть мати більшу чи меншу вартість. Але чи то архівні документи, чи то будь-які інші матеріали, не можна приймати безкритично, не встановивши їх достовірності або принаймні не вклавши у контекст інших документів і матеріалів, що служать чи помагають висвітлити якийсь історичний факт чи процес.

Наше українське історіописання датується, чи радше треба б сказати, починається від найдавнішого нашого державно-політичного існування, хоч його започаткуванню не можна покласти точно означеної дати. Першим і найстаршим нашим історіописанням, а водночас і основним джерелом нашої історії надалі залишаються літописи: Початковий — до 1111 р., Київський — до 1200 р. (включно) та Галицько-Волинський — 1201-1292 рр. Найціннішим і найцікавішим історичним твором і джерелом княжої доби є безперечно "Повість Временних Літ", якої автором давня традиція і досліди, зокрема О. Шахматов, вважають Києво-Печерського ченця Нестора.

Українське літописання не закінчується на княжій добі, воно продовжується в литовсько-польській і козацькій добах, тобто в XIV-XVII сторіччях. Однак, спосіб традиційного літописання переходить із звичайного ляконічного за-

нотування якогось факту під даним роком у певний аналітичний і прагматичний розгляд, що вже доволі виразно заважаємо в поодиноких авторів із XVII-го сторіччя. Деякі літописці чи історіографи тієї доби не тільки реєструють самі факти чи дають докладніший і обширніший їх опис, але теж уже стараються їх пов'язати з фактами, які збулися раніше, а водночас теж шукають причин і наслідків даної події. У них до деякої міри вже унаочнюється намагання пов'язати тяглість подій і всього історичного процесу в житті українського народу, звичайно, закінчуючи літописання своєю сучасністю.

Історія українського народу, його предків і подій, що збувались на замешкалій українцями території, викликали теж значне зацікавлення в не-українських авторів, і то від найдавніших часів.

Одним із таких авторів — історіографів, що старається на переломі XVI-XVII сторіч дати повний образ історії українського народу, є саме Олександр Гванінус та його "Хроніка Руської Землі". У ній вже бачимо деяке його намагання пов'язати різні події в одну замкнену цілість. При тому Гванінус шукає теж розв'язки про походження нашої історичної назви — Русь. І власне про оце останнє питання дає нам вичерпне опрацювання о. О. Купранець ЧСВВ — автор цієї праці, яку наше Видавництво дає в руки українському читачеві.

Видавництво ОО. Василян

ВСТУПНЕ СЛОВО

Проблема походження назв **Русь і Україна** цікавить істориків і мовознавців, які стараються розв'язати її на свій, так би сказати, лад, часом згідно з особистими поглядами, не зовсім об'єктивно обоснованими. Бувають розходження в поглядах істориків та мовознавців, з яких деякі беруть до уваги тільки соціологічні або філологічні аргументи. Такий спосіб аргументування виявляється і в дослідників з-перед кількох сот років, коли історичні і філологічні науки не стояли на відповідній висоті. І таким саме істориком, що старався вяснити походження наших національних назв, був польський історик італійського походження, Олександр Гваніні (Alexander Guagnini, 1538-1614), автор історично-описової та мемуарної праці *Kronika Ziemie Ruskiey*, (перше видання з 1578 р.). В цій праці подав він опис Польщі, України, Московщини разом із історичними й побутовими відомостями про ці країни. Його творами користувалися українські письменники XVII-XVIII ст., зокрема автори козацьких літописів.

Час, у якому Гванініс виступає як хронікар-історик, визначався спеціальним зацікавленням минулих і тогочасних подій, багатих в справжні події — факти, але також і деколи видумані. Видумані, прикрашені фантазією факти були улюбленою тематикою раніших сторіч тому, що автори хроністи не були фаховими істориками, а аматорами, що списували правдиві події, яких були свідками, а теж послуговувалися різними поголосками, здогадами розповідачів, які часто й видумували нереальні факти. Власне тут видумане, що деколи межувало із забобонністю, повір'ями, пересудами тощо. Такі видумані вістки були не раз і тенденційні, сприйнятливі для описувачів і оточення, а теж і вороже наставлені до побутових, національних, або релігійних переконань чи-

тачів. Часто в таких хроніках — мемуарах бачимо вияви гострої критики подій, громад, національностей, також одиниць.

В середньовіччі фантастика була насичена стародавніми переказами, розповідями про дивні події, країни прямо казкові (в що одначе вірилося), про тваринний і рослинний світ, дива природи, дивних людей (напр. песиголовців ув оповіданнях про походи Олександра Великого). Такі оповідання не дорівнювали правдивим описам країн і подій у "Спогадах про Галійську війну" Юлія Цезаря, ув описах походів Олександра Великого пера Корнелія Непоса, Геродота про перські війни, в "Анабазісі" Ксенофонта, у Тацита і Флявія, а в ранньому середньовіччі німецької "Кайзеркронік". Хоч у цих описах усе не завжди достовірне (головно дані географічні й природописні), то все таки більше фантастичних розповідей знаходимо в середньовічних повістях, перейнятих із східних повістей, повних різnorodних видумок, сплутань поганської релігії із християнською, дивовижні історії про сотворення світу, походження народів від трьох синів Ноя, про розселення народів тощо. Також фантастикою переповнені й українські середньовічні повісті з княжої доби, прямо переписувані та перероблювані із візантійських повістей про Троянську війну, Александрію, про Варлаама і Йоасафа, про Індійське царство, про Стефаніта й Іхнілата, Девгенія та Акрита і ін.

Не вільні від фантастики й трохи пізніші польські хроніки Стриковського, Меховіти, а навіть "Хроніки світу" Мартина Бельського. Хроніка Бельського написана польською мовою в дусі протестантизму легко сприймалася не тільки Поляками, але й Українцями у боротьбі православних із уніятами. Вона була сильною зброєю у нашому полемічному письменстві. Тому й перекладано її, хоч не повністю кілька разів українською мовою¹⁾.

¹⁾ Див. С. Пташицкий: Западнорусские переводы хроник Бельского и Стрыковского. Новый Сборник статей. СПб 1905, ст. 372-384.

Популярною була книга спогадів про подорожі по східній Європі німецького подорожника Зигмунда Герберштайна (Sigmund Herberstein, 1486-1566 п. з. *Regum Moscoviticarum commentarii*, 1549) про Московщину, Україну, Польщу і Литву, перекладена кілька разів слов'янськими мовами. Цінна вона точними й об'єктивними описами названих країн.

І Герберштайна і головно Бельського використав т. зв. Острозький літописець і "Львівський літопис"²⁾ і українські хроністи епохи козацького Бароко, а навіть Інокентій Гізель у своєму "Сінописі" з 1674 р.

Серед польських літописців початку XVII ст. цікавить нас згадана на початку Хроніка Гванінуса, описана о. д-ром Орестом Купранцем ЧСВВ, редактором "Світла". Шановний дослідник Гванінуса зацікавився крім історичних описів східньої Європи, зокрема України, теж виясненням Гванінусом назви Русь. Польський хроніст на свій час ні мовник, ані філолог, старається пояснити ці назви та їх походження навіть від неясних біблійних назов, нащадків Яфета, Хама, племен Гог і Магог, терміну Рош (Рос — Русь); це не задовольняє сьогоднішнього мовника-назвознавця. Все ж таки назвознавча проблема, видвинена хроністом XVII ст., дає поштовх до шукання і вияснення походження назви Русь, яка до сьогодні ще не зовсім точно вияснена. Отець О. Купранець коментує польського хроніста, як причиною до трудної проблеми, ясно спрещуючи Гванінусові мильні твердження.

В. Б. Залуський

²⁾ О. А. Бевзо.: Львівський Літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. Вид. II. Київ, 1971. На стор. 125: "С Кройніки Бельського речі потрібні вибрані" (Отрозький літописець).

ВІД РАННЬОЇ ПРАІСТОРИЇ...

Історія української національної території та поселеної на ній людности своїми початками сягає в далеку й сиву давнину. Про це свідчать численні археологічні розкопки та знахідки на цій території. З численних археологічних знахідок дізнаємося про побут людности даного історичного періоду; культурний рівень і мистецьку творчість поодиноких народів чи племен; роди зброї та подекуди спосіб воювання; релігійні вірування, які частинно можна встановити на основі знайдених культурних предметів і багато дечого іншого. Хоч різні розкопки й знахідки показують, що на українській території жили люди мабуть від найраніших досі досліджених часів людського існування на землі, все ж таки — це мертві пам'ятники людського буття. Не зважаючи на багатство матеріяльних пам'яток праісторії української землі й її людности, — можемо сказати, що це не є жива мова людей, що залишилася в писаних пам'ятниках, з яких сьогодні ми змогли б пізнати їх мову, назовництво, світосприймання чи духовість даного народу або племені¹⁾.

Якщо б ми сьогодні мали в будьякій формі писані пам'ятники первісних мешканців української території, то ми змогли б знати наскільки існує історична тяглість або зв'язок між первісними й сьогоднішніми мешканцями України. Ми пізнали б куди краще ті елементи духової та матеріяльної культури поодиноких народів,

¹⁾ Багату літературу й науково опрацьований матеріял до ранньої праісторії України подають:

ЯРОСЛАВ ПАСТЕРНАК, Археологія України, Первісна,

що перемандрували через українські землі чи їх заселявали, та могли б виявити їх у сьогodнішній українській духовості чи побуті. Це було б теж великою допомогою встійнити які і якого народу мовні елементи полишили свій більший або менший слід на формуванні української мови та її словництві. Можна було б теж устійнити поодинокі історичні факти, які й по сьогodнішній день залишаються тільки гіпотетичними, а принаймні в значній мірі не дадуться доказати з аксіоматичною певністю.

Першим і найдавнішим докладним описом української території й її людности залишається й досі опис грецького історика Геродота з Галікарнасу в Малій Азії, який і по сьогodні залишається батьком писаної європейської історії²⁾). Жив він у V-му сторіччі перед Христом, приблизно в 484-425 роках. У своїй "Перській війні", у четвертій книзі, він описує війну перського царя Дарія проти іранського племені Скитів, які тоді заселяли терени на північ від Чорного моря, тобто полудневу територію сьогodнішньої України.

Починаючи від Геродота, маємо багато давніх і пізніших авторів, які описували українську територію й

давня та середня історія України за археологічними джерелами, Торонто, 1961;

о. Д-Р ІСИДОР НАГАЄВСЬКИЙ, *Стародавня Україна в світлі історичних пам'яток*, Йорктон, 1961;

НАТАЛІЯ ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО, *Історія України*, I. Том, Українське Видавництво, Мюнхен, 1972, ст. 82-85.

Нариси Стародавньої Історії Української РСР, Академія Наук УРСР, Інститут Археології, Київ, 1959;

ВАДИМ ЩЕРБАКІВСЬКИЙ, *Формація Української Нації*, Прага, 1944.

2) HERODOTUS, *The Columbia Encyclopedia*, Columbia University Press, New York & London, 1967, p. 942;

RAWLISON, G., *Herodotus, The Persian Wars*, New York;

CHILDE, G., *The East European Civilization*, London, 1925;

Ibidem, *The Danube in Prehistory*, Oxford, 1929; *The Orient and Europe*, *American Journal of Archeology*, XLIII, I, 1939;

її людність. З давніх авторів маємо доволі значне число грецьких, сирійських, арабських, візантійських, римських і, починаючи з раннього Середньовіччя, значне число західньо-європейських³).

Поодинокі автори, що подають обширніші описи чи тільки попросту лаконічні нотатки чи згадки про українську територію й її людність, уживають різних назв і означення території і на названня її людности, чи то як цілоти, чи то як поодиноких частин. Одні з них уживають тієї назви, що була вживана в даній добі й у даному народі, з якого виводився даний автор. Другі подавали в приблизному звучанні, тобто як вони може її безпосередньо чули таки з уст самої людности теперішньої української території. Ще інші передавали назву так, як їм хтось переповів, при чому ця назва виходила звичайно перекрученою чи zdeформованою, що в наслідку залишило багато неясностей чи заплутань для майбутньої історії.

Наша найстарша історична література — літописи — поруч племінних назв, уживають на означення української території і її людности княжих часів назву **Русь**, яка і тоді й сьогодні залишається далі нерозв'язаним і відкритим питанням, коли мова про її походження. Існує багато різних теорій, які виводять саму назву й її походження з різних джерел, з яких одні мають силу переконливості, а інші не мають мабуть ніякої основи. Про походження назви Русь існує дуже багата література, з якої мабуть найбагатша таки російська.

³) МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ, *Історія України-Руси*, Львів, 1904, т. I., ст. 17-142;

ДМИТРО ДОРОШЕНКО, *Нарис Історії України*, перевидане, Мюнхен, 1966, т. I., ст. 27-41,

Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО, *нав. твір.*, ст. 41-81,
(Пор. наведені автори в замітці ч. 1).

ГВАНІНУС І ЙОГО ХРОНІКА З 1611 РОКУ

Серед історичної літератури XVII-го сторіччя стри-чаємо одну хроніку, що складається з чотирьох частин, які подають історію й опис Польщі (I. частина), Велико-го Литовського Князівства (II. ч.), Руської Землі (III. ч.) і Московщини (IV. ч.)⁴).

Перед нами:

KRONIKA ZIEMIE RUSKIEY

W ktorey sie zamyka wszystkich Miast, Zamkow, y Prowinciy, do niey nalezacych, krotkie opisanie; Tudziez tez Xiazat y Monarchow onych dawnych, z ktorych sie zacne y wielkie Familie na Rusi, y w Wielkim X. Litewskim rozrozdily,

Genealogia: A to sa

Ksiegi III.⁵).

⁴) II-га й III-тя частини зберігаються в Українському Музеї ОО. Василян у Мондері, Альберта, Канада, у відділі рукописів і стародруків. Цей стародрук придбав для згаданого Музею о. Йосафат Жан ЧСВВ.

⁵) W Krakowie, w Drukarni Mikolaja Loba, Roku Pan: 1611;
Про інші частини довідуємося зо слів таки самого автора: *Kronika Ziemie Ruskiey*, pag. 1.,, iako szerzey o wywodzie Sauro-matow y Polakow w pierszych Ksiegach mowilismy.

Для української історичної науки найцікавіша — *Kronika Ziemie Ruskiey*.

Книжка-фоліял має 40 сторінок властивого тексту, як теж дві сторінки вступу-присвяти, 2 сторінки поазбучного реєстру обговорюваного матеріялу та верхню сторінку-обкладинку, що на її другому боці поміщений герб роду Мишковських, бо цю книжку автор присвятив Жигмонтові Мишковському, "марграфові з Мірова, найвищому коронному маршалкові й інш.". Хроніку Великого Литовського Князівства автор присвячує Миколі Христофорові Радивиліві. Зо слів присвяти можна заключати, що автор був у їхній службі, як теж що вони здобули собі його великі симпатії.

Велика шкода, що нема в нас книжки про Московщину, а то було б цікаво для нас пізнати як тодішній автор, з походження італієць, виводить початок російського народу та його назви.

Автором хронік є Alexander Gwagninus. Жив у 1538—1614 роках. Під своїм підписом під присвятами подає, що він є "Comes Palatij Lateranen. Eques Auras, militumq. Praefectus."

Як видно з його оповідання — це людина військова, якій однак не чужа письменницька праця. Виправдується тільки, що він не дуже добре володіє польською мовою, бо він сам з походження італієць. На основі його згадки про свого батька, що теж служив у польському війську, і то мабуть довші роки, можна думати,

Ibid., pag. 110..., bedzie nizey w opisaniu ziemie Ruskiey y Moskiewskiey.

I Частина була опісля перевидана: Gwagnina Alex., Kronika Sarmacyi europy, w Warszawie, 1764, fol. Про це згадує Ходинський у своїй історії Львова з 1829 р.,

Historya stoiecznego krolestw Galicyi i Lodomeryi Miasta Lwowa od zalozenia jego az do czasow terezniejszych, Ks. Ignacego Chodynckiego, Zakonu Karmelitow, Lwow, 1829, Naklad Karola Boguslawy Pfaffa, pag. XIII;

що Гванінус прибув до Польщі ще молодим хлопцем або може навіть і родився в Польщі⁶⁾). Читаючи хроніку, можна заключати, що її писала освічена й читана людина, як теж, що автор відбував подорожі по описуваних землях, а принаймні по їх частині, що зрештою зовсім правдоподібно, коли взяти до уваги те, що він 18 років був у військовій службі, з якою завжди в'яжуться більші подорожі.

З творів Гванінуса користали українські літописці: Ілля Кошаківський, Граб'янка, Самійло Величко й Степан Лукомський⁷⁾).

KRONIKA ZIEMIE RUSKIEY поділяється на три частини:

Czesc I. O Ruskich Xiestwach, y Narodziech ich (pp. 1—13).

Czesc II. W ktorey sie zamyka Opisanie granic ziemie Ruskiey, y Prowinciy, do Korony Polskiej y Wielkiego X. Litewsk: wcielonych: iako ziemie Lwowskiej, Halickiey, Belzkiey, Chelminskiey, Przemyskiey, Podolskiey, Wolynskiey, Kiiowskiey, Mscislawskiey, Witebskiey, Polockiey, y innych (pp. 13—29).

⁶⁾ *Kronika Z. R.*, в присвяті Мишковському: Ja jednak nie boie sie tu zadney nagany choc bedac, przywiazę sie do zacnego narodu Polskiego, iako do własney ojczyzny... Milo mi było przez kilkadziesiąt lat postronnym ludziom udac ięzykiem Lacinskim, nie-przekonane prace, nieustraszone serce, y predka a madra rade rzezow tey chwalebney Rzeczypospolitey... chec moie (choc iuz prawie gasnacemu) oswiadczyć przelozyc na ięzyk Polski (czego ich wiele dotad pragnelo), historycy... o początku dzieiach przewaznego narodu Ruskiego... Do czego mie ac y ta przyczyna przywiodla, zes zawsze byl osobliwym protektorem, y dobrodzieiem naszego Wloskiego rodzaju. Ibid., Woiewodztwo Witebskie, pag. 25, ...Czterech Rotmistrzow abo Kapitanow rycerstwa pieszego... miedzy ktorymi y ja z oysem moim Ambrozym Gwagninem... bylem przez 18 lat Rotmistrzem...;

⁷⁾ Українська Загальна Енциклопедія, Львів, т. I., ст. 914.

Czesc III. W ktorey sie zamyka Opisanie Polowcow, Iaczwingow u Kozakow Zaporozkich (pp. 30-40).

У першій частині автор подає коротку історію Київської Русі та Галицько-Волинського Князівства, однак у доволі загальних рисах, зупиняючись радше над особами, ніж над подіями, і то лише настільки, щоб дати загальний образ, як теж осягнути свою ціль, а саме, щоб від руських княжих родів вивести руські аристократичні родини, нпр. Острозьких, Радивилів, Заславських, Пронських, Чарторийських, Сангушків, Збараських, Вишневецьких і інших. До цієї частини покористувався він різними авторами, старинними й новішими, на яких покликається, як нпр. на Страбона Географа, Птоломея, Трогуса Помпея, Тацита, Павсаніяса⁸), польських авторів (Длугоша, Северина Домініканина, Кромера, Папроцького, Ваповського⁹), Руські Літописи, хроніки аристократичних родів, акти в королівській скарбниці й інші.

У другій частині Гванінус описує поодинокі провінції й воевідства Руської Землі. Коли автор говорить про "руські землі", то має виразно на увазі всі українсько-білоруські землі, хоч зазначає, що Русь є "тройка"¹⁰). Деякі руські землі (Берестейщину, Новгородщи-

⁸) Cfr. **The Columbia Encyclopedia: Strabo**, p. 2050; **Ptolomy** (Claudius Ptolomaeus), p. 1738; **Trogus** (Cnaeus Pompeius Trogus), p. 2170; **Tacitus** (Cornelius Tacitus), p. 2086; **Pausanius**, p. 1614.

⁹) Ibidem, p. 580, **Długosz Jan** (1415—80) визначний польський історик — автор великої хроніки "*Actales seu cronicae inclyti regni Poloniae opera*" у 12 книгах. Один примірник — історії Польщі "Анналів" Длугоша зберігається в Музеї ОО. Василян у Мондері;

CHODYNICKI, op. cit., p. 365-66, W tey liczbie Arcybiskupow nie umiescilem... Jana Dlugosza, nastepce Sanockiego (1453—79)..., ktory wkrótce po mianowaniu swoim na Arcybiskupstwo Lwowskie, pomarli.

¹⁰) **Kronika Z. R.**, pag. 13. "Ruska ziemia z dawna Roxolania zowia (ode wschodu slonca lezy przy Bialym iezierze) przy rzece Tanais

ну й Мінщину) включає до литовських земель, але ма-
буть тільки тому, що Велике Литовське Князівство ні-
чого більше не мало б крім маленької корінної Литви,
однак зазначає, що ці землі є таки руські. В цій частині
коротенько говорить у загальному про кожну про-
вінцію-воєвідство і про поодинокі більше чи важливіше
місто, подаючи опис або тільки замітку чи має замок
і яке укріплення. При описі земель сьогоднішньої Гали-
чини, Холмщини і Поділля поміщує герби поодиноких
земель. Дещо ширше зупиняється на описі більших
міст, а особливо при описі Львова й Києва. При Києві
згадує про княжі гроби¹¹). Закінчуючи цю частину, по-
дає спосіб орання й сіяння на Білоруси.

В третій частині після коротких нотаток про полов-
ців і ятвягів ("О Язигах або Ячвінгах") доволі широко
говорить про козаків, яких називає запорозькими або
низовими, як теж зазначає, що запорозькі козаки де-
коли сходяться з донськими, якщо вимагає цього по-

(ktora Azya od Europy dzieli) Ku zachodu Walachiey y Moldaw-
skiej ziemi pograniczna: od poludnia dziela ia gory Tatry. A iest
Rus Troiaka (jedna Biala, druga Czarna) trzecia Czerwona. Biala
okolo Kijowa Mozera Mscislawia Witebska Orszey Polocka, Smo-
lenska y ziemie Siewierskiej ktora z dawna do Wielkiego X. Litew-
skiego przynalezy. Czarna w ziemie Moskiewskiej okolo Bialego
iecziora y tam wszedzie ku Azyey. Czerwona przy gorach (ktore
Beskiedami zowia) ktorey krol Polski rozkazuje (y do Korony przy-
nalezey: iako w Kolomyiey) w Zydaczowie... zamyka sie Ruska ziemia
gorami Tatramy a rzeka Niestrem...

¹¹) Ibidem, pag. 23, ...Nad to lochy iakies podziemne barzo wielkie
y szerokie sa ktore tam pieczarami zowia... ze sie na osmdziesiat
mil rozciagaia: iest tam w nich niemalo znacznych grobow onych
starych Xiazat Ruskich ci choc sa barzo dawne namniey jednak nie-
naruszone (tylko poczeriale leza: a osobliwie dwoyga Xiazat) ktorych
tam wedlug zwyczaju w Poganskim ubierzę (iako y zywi chodzili)
pochowano: tych ciała namniey nie zbotwialy) jedno tak leza w
onych lochach nie chowane ktore pielgrzymom y przechodniom ta-
meczni Czerncowie Ruskiej religiey ukazua...

треба. Особливу увагу присвячує Іванові Підкові та його спробі стати волоським господарем¹²).

"Хроніку Землі Руської Гванінуса вперше, — оскільки нам відомо, — перевидано фототипічним способом з українським перекладом 1969 року. Однак це видання має доволі великі дефекти, коли йдеться про переклад. Перекладчик не передає вірно термінології, коли перекладає з польської мови на українську. Нпр. польське "вłosкі" перекладає як "волоський", хоч по-українськи мало б бути "італійський". Сам Гванінус робить виразне розрізнення між "вłosкі" й "волоскі", коли говорить про італійців або волохів. Також деякі перекладені тексти є настільки невірно перекладені, що міняють зміст польського тексту, що в такому виданні недопустиме. Вже сам наголовок невірно перекладений¹³).

12) Ibidem, pp. 35-39.

13) **Хроніка Землі Руської (Української)**, де описано всі міста, замки в провінціях, до них приналежних. Також міститься тут опис князів і монархів, з яких починається Велика Родина на Русі (Україні) у Великому Князівстві Литовському, де саме зродилася ця генеалогія, книжка III, Переклав з польської мови інж. Осип Мазурок, Едмонтон, Альберта, Канада, 1969.

ХТО БУЛИ САРМАТИ Й РОКСОЛЯНИ?

На самому вступі Гванінус каже, — як це звичайно роблять старші автори — “що початки Роксолянів або народу руського, який теж деякі називають слов'янами”, виводяться з покоління Яфетового. Однак племінне походження його мало цікавить, бо — як сам зауважує, — його більше цікавить походження назви “Русь”. Покликаючись на старших від себе хронікарів, каже, що різні різно пояснюють і тут подає декілька можливостей¹⁴):

”Початок Роксолянів або руського народу різні по різному виводять, яких одні Роксолянами, а другі Слов'янами називають. Якби воно й не було, все ж таки цей народ виводиться з покоління Яфетових нащадків, як про це ми обширніше говорили про походження Сарматів і Поляків у перших Книгах. Однак звідки дістала б Русь свою назву про те треба нам тепер говорити:

¹⁴) *Kronika Z. R.*, pag. 1. Początku Roxolanow abo narodu Ruskiego (rozni rozmaicie trzymaia) ktorych iedni Roxolanami, drudzy Słowianami nazywaia: iakozkolwiek przedsie iednak; ten narod idzie z pokolenia potomkow Jafetowych iako szerzey o wywodzie Sauromatow u Polakow w pierwszych Ksiegach mowilismy. Ale imie swe Rus skadby miała o tym nam teraz mowic potrzeba: Kronikarze starzy rozumieia ze od Russa wneka Lechowego (sa tak nazwani) co bydz nie moze: Bo Rus dobrze iest starsza a nizeli Lech (przodek nasz tu przyszedl. To bydz moze) ze ten Rus wnek Lechow mogli panowac nad Rusia: Ale Rus iuz przedtem tak zwano. Sa tez drudzy co ie od miasteczka Russy (nie daleko Nowogroda wielkiego w Moskwie) tym imieniem zwac chca; a drudzy od Russyich wlosow z

Старші хронікарі розуміють, що від Русса, Лехового внука, так зветься, що не може бути, бо Русь є на багато старша як Лех, наш предок сюди прийшов. Можна припускати, що той Рус, Лехів унук, міг панувати над Руссю, але Русь так уже раніше називано. Є теж інші, що її від містечка Русси, недалеко Новгороду Великого в Москві тим іменем звати хочуть. А інші (виводять) від русявого волосся, з яким сьогодні найбільше Руснаків бачимо. Інші виводять її теж від Фет Русина, Хамового нащадка, як про це Северин Домініканець у П.(анскей) Христовій генеалогії пише. Інші ж від князя Роса, якого в Єзекиїла у Святому Письмі подибуємо. Однак це найпевніше, що цю назву від розсіяння мають, бо Словаки сівбу називають розсіянням тому, що цей народ був так розсіявся по світі, що велику частину Європи й Азії наповнив...”

Що назва української території чи її частин, як теж і людности, мінялася в ході історії, про що свідчать різні назви, які збереглися в історичній літературі сторіч, як нпр.: Скити, Сармати, Роксоляни, Анти чи інші. Наче відгомін тих давніх назв подибуємо в пізніших часах, коли то багато сторіч пізніше деякі українські державні мужі кладуть ці назви в свої титули, чого прикладом може послужити: гетьман Юрій Хмельницький у 1678-81 роках, що як турецький васал уживає титулу “князя Сарматії”; про гетьманів Богдана Хмельницького чи Івана Виговського згадується в переговорах із шведським послом Веллінгом як про гетьманів “totius Ukraineae Antiquae vel Roxolaniae”¹⁵⁾.

iakimi dzis naywiecey Rusnakow widzimy. Drudzy ia tez od Phet Rusina potomka Chamowego wywodza: iako Seweryn Dominikan w Genealogiey P. Christusowey pisze (a drudzy od Xiazecia Ros) ktorego w Ezechiela w pismie swietym nayduiemy: Lecz to najpewnieysza ze od rozsiania to imie maia albowiem siewbe Slowacy Rozsiewa nazywai: iakoz tak sie byl ten narod po swiecie rozsial (ze czesc wielka Europy i Azyey napelnil)...

¹⁵⁾ В. СІЧИНСЬКИЙ, **Найстарші назви**, Енциклопедія Українознавства, I. Част., Т. I, Мюнхен—Нью Йорк, 1949,

Хто ж були Сармати чи Савромати, як інші автори їх називають? Щодо самого їх імені і його походження є два основні пояснення. М. Грушевський подає, що воно подається за грецькими авторами як **Савромати**, а за латинськими **Сармати**. Назва мала б виводитися з іранських пнів: **сар** — володар і **мада** — жінка. Є теж інші виведення. Однак усі вони зводяться до того, що цю назву прийнято від того, що Сармати були людьми, в яких мужчинами правили жінки¹⁶).

Інші автори виводять інакше, бо кажуть назва Сарматів виводиться від іранського слова "саоромант", що означає "оперезаний мечем"¹⁷).

Сармати — це кочові племена іранського походження, споріднені зо Скитами. Вони відомі античним авторам, починаючи з кінця VII-го сторіччя перед народженням Христа. Основними областями розселення Сарматів були приволжанські й приуральські степи. Сармати жили родоплемінним ладом, що мав пережитки матриархату. Об'єднавшись у міцні племінні союзи, вони почали в II-му сторіччі перед Христом масове пересування в північне Причорномор'я, де, витиснувши Скитів, посіли панівне становище. У I-му сторіччі по Христі Сармати разом з іншими племенами вели боротьбу з Римською імперією. В II-му сторіччі утворився великий союз племен у провіді з Аланами. Остаточо пануванню Сарматів у причорноморських степах поклали край у III-IV сторіччях Готи й Гуни. Частину Сарматів асимілювали Слов'яни, а решту інші навколишні народи, в яких культуру й побут Сармати внесли деякий вклад¹⁸). Востаннє згадує Росколанів готський історик Йордан у зв'язку з боротьбою народів Європи проти Гунів¹⁹).

¹⁶) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, нав. тв., ст. 97,

¹⁷) Нариси Стародавньої Історії УРСР, нав. твір., ст. 215.

¹⁸) Українська Радянська Енциклопедія, Київ, т. XII, ст. 536—Сармати; ст. 338 — Роксолани; ст. 161 — Ревксинали.

¹⁹) The Columbia Encyclopedia, op. cit., p. 1069, Jordanes.

РУСЬКИЙ НАРОД — НАЩАДКИ ЯФЕТА

Гванінус на самому вступі каже, що Руський народ виводиться з нащадків Яфета, одного з трьох Ноевих синів. У давніх авторів це було звичайним явищем, що вони починали виводити історію народів від біблійних осіб, а зокрема від трьох синів Ноя: Сима, Хама і Яфета²⁰).

Так робить і наш літописець Нестор у своїй "Повісті временних літ". Літописець, починаючи "Повість", каже, що: "Се начнем повесть сию. По потопі триє синове Ноеви разділиша землю, Сим, Хам, Афет..." Нестор перераховує поодинокі країни й землі, які припали кожному з трьох синів Ноя. Особливо подрібно він перераховує на "північних" і "західніх" країнах, які припали Яфетові. Нестор підкреслює при тому, що розподіл земель наступив за жеребом на три частини, а брати обіцяли "не переступати нікому же в жребий братень, живяхо в своей части". Про якийсь розподіл жеребом у Біблії нема ніякої згадки. Потім Нестор розказує про постання народів і мов, розповідаючи про Вавилонську вежу, коли то люди розділилися на народи й заговорили різними мовами, при чому Нестор відзначає заіснування Слов'ян "от племени" Яфета²¹). У дечо-

²⁰) Біблія, Книга Буття, 10, 1-32.

²¹) **Повесть Временных Лет**, Часть первая, Текст и перевод, Подготовка текста Д. С. ЛИХАЧЕВА, Перевод Д. С. Лихачева и Б. А. Романова, Издательство Академии Наук СССР, Москва-Ленинград, 1950, ст. 9-11.

(У дальшому цитуючи "Повість" подаватимемо тільки — Лихачев, I. або II., залежно від тому).

му і текстово і мовно різняться, виводячи родоводи синів Ноя, "Троїцький Літопис", який починається тими ж самими словами, що й "Повість"²²). Деякі літописи, а зокрема скорочені редакції, як нпр. "Устюжське Літописне Зведення", починають відразу розповіддю про трьох братів Кия, Щека і Хорива та їх сестру Либідь²³), ставлячи як дату 852 рік.

Можна поставити питання, чому Нестор починає свою розповідь "Повісти" саме від розподілу земель поміж Ноевих синів? На це питання можна дати дві відповіді.

Першою відповіддю буде те, що Нестор чи його попередники для писання свого Літопису користувалися як зразком іншими хроніками, ранішими й сучасними, зокрема ж візантійськими, що твердять одні автори, як нпр. М. Д. Приселков²⁴), а другі заперечують, кажучи, що візантійські чи інші хроніки послужили Несторові тільки джерелом²⁵).

За другу відповідь може послужити те, що дуже гарно схоплює Д. С. Лихачев у своєму "Історико-літературному очерку"²⁶), кажучи, що Нестор зв'язав руську історію з світовою історією, чим хотів показати й доказати, що Руська Земля й народ "не без роду й пле-

²²) М. Д. ПРИСЕЛКОВ, *Троицкая Летопись, Реконструкция текста*, Издательство Академии Наук СССР, Москва-Ленинград, 1950, 1950, ст. 51-53.

²³) *Устюжский Летописный Свод*, (Архангелогородский летописец), Подготовка к печати и редакции К. Н. СЕРЕИНОЙ, Издательство Академии Наук СССР, Москва-Ленинград, 1950, ст. 19.

²⁴) М. Д. ПРИСЕЛКОВ, *Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси, X—XII. ВВ.*, СПб., 1913, ст. 82;

И. И. СРЕЗНЕВСКИЙ, *Чтения о древнерусских летописях*, Приложение к т. II. "Записок Академии Наук", СПб., 1862, ст. 9 і д.

²⁵) ЛИХАЧЕВ, II, ст. 144-45 і 204-205;

Літописи, Енциклопедія Українознавства, Словникова частина, Париж-Нью Йорк, ст. 1369—70.

²⁶) ЛИХАЧЕВ, II, ст. 106—107.

мені”, що Руський народ має свою історію, якою слушно гордиться. І це головна ціль, — поруч, очевидно, збереження самої історії, — яку поставив собі літописець Нестор. Автори Літописних Зведень безсумнівно були теж під впливом політичних пристрастей і княжих інтересів²⁷⁾, що особливо помітне в російських літописах²⁸⁾, хоч подібні приклади можна зустріти теж і в Галицько-Волинському Літописі²⁹⁾.

Складність генеалогічного “списку народів” у Св. Письмі³⁰⁾ насуває питання: За яким принципом зроблено розподіл народів? У відповіді на це питання можна сказати, що це є очевидна спроба біблійного автора географічно поклясифікувати народи світу, що теж робить згодом наш Нестор. Біблійний автор ділить усі народи на три великі групи, відповідно до трьох синів Ноя: Сима, Хама й Яфета, творячи з них три об’єднані родини народів. Не знаємо, чи біблійний автор користувався якимись попередніми йому джерелами чи тільки списав те, що було в традиційному переданні за його часів. Генеалогічний список не придержується ані расового, ані мовного принципу, радше територіального й політичного, як теж не завжди є певним, чи подані імена відносяться до країни чи до народу³¹⁾.

²⁷⁾ А. А. ШАХМАТОВ, “Повесть Временних Лет”, т. I, Петроград, 1916, ст. XVI.

²⁸⁾ ЛИХАЧЕВ, II, ст. 44 (за Карамзином, История государства Российского, т. V., прим. 148).

²⁹⁾ Галицько-Волинський Літопис, Переклав і пояснив ТЕОФІЛЬ КОСТРУБА, Друга Частина, Львів, 1936, ст. 22.

³⁰⁾ Книга Буття, 10, 1-32.

³¹⁾ *The Interpreters' One-Volume Commentary on the Bible*, Introduction and Commentary for Each Book of the Bible including the Apocrypha, With General Articles, Edited by CHARLES M. LAYMON, Abingdon Press, Nashville and New York, 1971, p. 9-10;

A New Catholic Commentary on Holy Scripture, Rev. R. C. Fuller — General Editor, Rev. L. Johnston — Old Testament, Editor, Rev. C. Kearns — New Testament Editor, Thomas Nelson and Sons Ltd., London, 1969, p. 187-89.

Розглядаючи форму генеалогічного списку народів у Книзі Буття, в списку треба радше бачити назви народів, ніж осіб, хоч і подаються вони іменем мабуть їх основника. Деякі з поданих імен виразно епонімні, тобто прийняли назву від свого засновника або від нього інші так назвали даний народ чи країну³²). Скажимо, якщо б сьогодні написав за тодішнім зразком походження чи назви народу чи країни, нпр. Британія була батьком Америки, а Америка зродила Вирджинію, Вермонт, Месечусетс..., то воно було б несприємливим. Але такий спосіб виводження народу та його називання не був чужий старинному світові, як теж не видавався тоді штучним³³).

У розподілі народів наш літописець Нестор чи його попередники, яких матеріалом він користувався для складення "Повісти", теж не групував поодинокі народи за якимсь расовим чи мовним принципом. Нестор дає просто географічний чи політичний йому відомий розподіл народів, даючи їх за місцем поселення. Це є подекуди безпосереднім і прямим наслідуванням складного генеалогічного списку, що його маємо в біблійній Книзі Буття (10, 1-32).

Генеалогічний список із Книги Буття цікавить нас тому, — крім того, що Гванінус виводить Руський народ від нащадків Яфета, — що саме поміж синами Яфета подибуємо ім'я Магог, з яким деякі історики пов'язують походження назви Русь. Це теж робить і Гванінус, подаючи це як одну з можливостей.

³²) **New College Standard Dictionary**, Charles Earle Funk, — Editor, New York, 1950, p. 395, EPONYM: i. A personage assumed as the founder and name-giver of a race, state, or city; also, the name of that personage. 2. A name or phrase formed from the name of a person to designate a people, period, scientific theory, disease, etc. 3. A high official in ancient Assyria, whose name was given to the year during which he held office. (Gr. **eponymus** — **epi**, upon, **onyma**, name).

³³) **A New Catholic Commentary**, op. cit., p. 187.

ТАЄМНИЧІ ІМЕНА В БІБЛІЇ — ГОГ І МАГОГ

Уже від давніх часів багато істориків і авторів старалися вивести походження назви **Русь** від біблійного князя **Рош-а**, згідно **Рос-а**, як подають це ім'я інші, в тому теж і Гванінус. Усі спираються на текст старо-заповітного пророка Єзекиїла, який згадує це ім'я в своїй книзі, говорячи про Гога і Магога³⁴).

Цей текст у пророка Єзекиїла звучить так:

"І було мені слово Господнє таке: Сину людський, зверни своє обличчя до Гога, краю Магога, князя Рошу, Мешеха та Тувалу, і пророкуй на нього"³⁵).

Такий же текст має найновіше французьке й англійське видання т. зв. "Єрусалимської Біблії", які вважаються зразковими перекладами: "Fils d'homme, tourne-toi vers Gog et le pays de Magog, prince de Rosh, de Meshek et de Tubal, et prophese contre lui"³⁶).

"Son of man, turn towards Gog and the country of Magog, the prince of Rosh, Meshech and Tubal, and prophesy against him"³⁷).

Проте ті переклади Св. Письма, які йдуть за "Вульгатою"³⁸) — тобто офіційним латинським текстом, яким користуються в латинському обряді, а зокрема у Св. Літургії подають не "**князь Роша**", але дають "**прінці-**

³⁴) Біблія, Єзекиїл, 38-39 глави.

³⁵) Єзекиїл, 38, 1-2.

³⁶) *La Sainte Bible traduite en francais sous la direction de L'Ecole Biblique de Jerusalem, Paris, 1961, Ezechiel, 38, 2.*

³⁷) *The Jerusalem Bible, Garden City, New York, 1966, Ezekiel, 38, 2.*

³⁸) *Dictionary of Dogmatic Theology, Pietro Parente — Antonio*

пем капітіс³⁹⁾, — "верховного князя" чи як німецький переклад дає "obersten Fuersten" або "Grossfuersten"⁴⁰⁾.

Заки приступити до обговорення імени "Рош", треба поставити питання, хто був оцей Гог і Магор? Особи чи країни? Досі, не зважаючи на численні дослідження й студії визначних науковців — біблістів і істориків, воно остається й надалі вповні невідомим. Гог і Магор — це найбільш таємничі імена, яких ідентифікації ніхто досі не виявив, хоч існують численні припущення чи здогади, а навіть і різні наукові комбінації, що звучать часто дуже несеріозно.

У Св. Письмі вперше зустрічаємося з ім'ям **Магора** в т. зв. "списку народів" у Книзі Буття. Магор там поданий між нащадками Ноя як Син Яфета⁴¹⁾. Там теж подибуємо імена **Мешех** і **Тувал**, які опісля вживає пророк Єзекиїл поруч імен Гога і Магога, як теж у Єзекиїла приходиться ще одне ім'я **Рош**⁴²⁾.

Чи названі в Книзі Буття сини Яфета — Магор, Мешех і Тувал — є прапредками так само називаних народів у пророка Єзекиїла, цього Єзекиїл не каже.

Для кращого розуміння цього тексту пророка Єзекиїла дамо наперед деякі дані про часи й обставини пророка Єзекиїла, серед яких Єзекиїл жив і посеред яких зродилися його пророцтва.

Piolanti — Salvatore Garofalo, Milwaukee, 1951, **Vulgate** (common). The Latin translation of the Bible, which the Church uses and prescribes officially in teaching, preaching, and in the liturgy. Its name derived from the wide circulation it had throughout the West since the seventh century. Its author is St. Jeronime (— 420), the greatest doctor in interpreting Holy Scripture.

³⁹⁾ **Biblia Sacra Vulgatae Editionis**, Ratisbonae, Romae, Neo Eboraci et Cincinnati, 1903, II., p. 953.

⁴⁰⁾ **Das Alte Testament**, Nach den Grundtexten uebersetzt und herausgegeben von Prof. Dr. V. Hamp und Prof. Dr. M. Stenzel, Aschaffenburg, 1957, Ezechiel, 38, 2.

⁴¹⁾ **Книга Буття**, 10, 2: "Сини Яфета: Гомер, Магор, Мадай, Яван, Тувал, Мешех і Тирас".

⁴²⁾ **Єзекиїл**, 38, 2.

Пророк Єзекиїл жив за сумних часів розвалу Юдейської держави, коли вавилонський цар Навуходоносор поклав їй край і переселив масу її людей у свої землі. Діяльність пророка Єзекиїла припадає саме на час від 593 до 571 років перед Христом. Розпука, зневіра запанували в настроях Юдеїв. Тож пророк Єзекиїл поставив собі завданням піднести народ на дусі. Люди в своїй короткозорості були переконані, що, мовляв, Бог покинув їх, залишившись на їхній старій батьківщині. Таке бо було розповсюджене серед семітських народів вірування, що боги держаться лише своїх країн, і хто з тих країн переселюється, той втрачає їх божественну допомогу й опіку. Вони неспроможні були збагнути, що Господь їх не полишив, тільки карає їх за переступства Його заповідей. З'ясувати це народові — було місією пророка Єзекиїла. У своїх проповідях Єзекиїл наочно доводив, що Бог Ізраїля — Ягве не має нічого спільного з богами поган, бо істинний Господь присутній усюди, і вдома, і на чужині. Бог не зводить ока зо свого вибраного народу, що знайшовся на чужині — вигнанню. Тож оті залишки вибраного народу, очистившись у горнилі тяжкої неволі, якраз і стануть зерном, з якого своєчасно виросте оновлений і богувгодний народ. Єзекиїл говорить теж і про долю сусідніх, але ворожих Ізраїлеві народів, що Господь їх розіб'є Своєю силою⁴³).

Пророк Єзекиїл у 38-39 главах саме й каже, що — коли Ізраїль радітиме після свого відновлення миром і добробутом у своїй батьківщині, — тоді **Гог** — володар північних народів приведе свою сильну армію проти Ізраїля, щоб його знищити. Однак Господь захоронить свій вибраний народ, бо коли ворожі сили досягнуть границь Ізраїля, Він їх вигубить.

Спосіб вислову пророка Єзекиїла має апокаліптичний характер, сповнений теж і багатим символізмом.

⁴³) **Святе Письмо Старого та Нового Завіту**, Рим, Видавництво ОО. Василіянів, 1963, Книга пророка Єзекиїла, вступ.

Однак розуміння Єзекиїлового писання може бути теж буквально історичне, месіянстичне чи навіть есхатологічне⁴⁴).

Ті, що інтерпретують пророцтво в месіянстичному розумінні, бачать у Гогові і його силах сили зла, які хочуть знищити Церкву, засновану Христом. Знову ж ті, що беруть пророцтво в есхатологічному розумінні, добачають боротьбу між добром і злом, яка прийде до повного вислову перед Страшним Судом⁴⁵). Це пророцтво, як думають деякі автори, мало свій вплив на Євангелиста Івана, який у своїй книзі Одкровення згадує теж про Гога й Магога, які мали б означати спілку поганських народів, що з Сатаною в проводі воюють проти Христової Церкви⁴⁶).

Коли мова про буквально історичне значення чи розуміння імен Гог і Магог, то різні автори розуміють під цими іменами дійсні історичні особи чи народи, що існували в минулості чи заіснували в ході історії, з яких деякі тут назвемо.

АГАГ — цар Амаликитян, якого переміг перший цар Ізраїля Савло, що царював ок. 1032-1012 рр. перед Христом⁴⁷). Царя Агага однак не пощадив Самуїл, який мечем порізав на шматки Агага⁴⁸). Амалакитяни — це народ, що мав би виводитися від одного з синів Есава. Жив на території Негеву, що простягалася між Сином і полудневим Ханааном. Мабуть остаточну поразку зазнали вони від царя Давида, бо опісля про них уже не згадується в Старому Заповіті. Залишки Амаликитян

⁴⁴) A New Catholic Commentary, op. cit., p. 646.

⁴⁵) Ibidem;

The Interpreter's Commentary, op. cit., p. 431.

⁴⁶) Одкровення, 20, 8-9.

HADRIANUS SIMON, Praelectiones Biblicae, Torino-Madrid, 1934, vol. I., p. 125—31;

⁴⁷) I. Самуїла, 15, 8.

JOHN L. MCKENZIE, S. J., op. cit. Milwaukee, 1965, p. 15.

⁴⁸) I. Самуїла, 15, 33.

JOHN L. MCKENZIE, Dictionary of the Bible, op. cit., p. 15.

мабуть змішалися зо сусідніми народами, в цей спосіб зовсім зникаючи з історичної арени⁴⁹⁾.

ГИГЕС — найбільш відомий володар Лідії, який володів у 687-652 рр. перед Христом. Територія Лідії лежала в західній Малій Азії. Столицею було місто Сардіс. За дослідями мешканці Лідії були мішаниною автохтонних Анатолійців з Гетитами та іншими меншими племенами з індо-європейської мовної групи. Лідійська мова, яку вповні витиснула в часах Христа грецька мова, є відома тільки з около 50 коротких написів, які надалі позістаються дуже мало зрозумілі. Десь у VIII-му — VII-му сторіччі Лідія здобула свою незалежність та проіснувала до 133 року перед Христом, коли то Римляни зробили з неї провінцію римської імперії. Другий відомий володар Лідії — це Крезус (651-546 перед Христом), якого побив перський цар Кир Великий⁵⁰⁾. Деякі автори виводять ім'я Гигес від ГУ-гу, яке подибується на асирійських написах⁵¹⁾. Інші знову виводять від сумерійського Гашга чи Гага, що мало б означати "бог темряви"⁵²⁾.

ОЛЕКСАНДЕР ВЕЛИКИЙ — (356-323 перед Христом), як дехто з авторів думає, кажучи, що за Гогом скривається таки історична постать Олександра Великого, якого батьківщина — Македонія є ідентифікована Єзекиїлом із Магогом, — одним з Яфетових синів, що про нього говориться в Книзі Буття (10, 2). У своєму поході на схід здобув Олександр Палестину в 332-му році перед Христом⁵³⁾.

СЕЛЕВКИДИ — це династія, що правила в 312-64 роках перед Христом. Її засновником був Селевк I-ий Нікатор, визначний полководець царя Олександра Ма-

⁴⁹⁾ *Encyclopedic Dictionary of the Bible*, op. cit., p. 62—63.

⁵⁰⁾ *Ibidem*, p. 1394—95, *Lydia*.

⁵¹⁾ JOHN L. MCKENZIE, op. cit., p. 523, *Lud, Ludim*.

The Imperial Bible — Dictionary (Historical, Biographical, Geographical and Doctrinal), London, 1867, p. 667-68.

⁵²⁾ *The Interpreters' Commentary*, op. cit., p. 431.

⁵³⁾ *Ibidem*.

кедонського. Найбільшого розквіту Селевкиди дійшли за часів панування Антіоха III-го (223-187 перед Христом). Селевкидська держава охоплювала частину Малої Азії, Сирію, Іран і навіть частину середньої Азії. Ця велика держава занепала через повстання підкорених народів. У 64 році перед Христом її підкорила Римська імперія, зробивши з неї одну з римських провінцій⁵⁴).

СКИТИ це кочові й почасти осілі племена, які заселяли південну частину сьогоднішньої України в I-му тисячелітті перед Христом і на початку I-го тисячеліття по Христі. Належали вони до північно-східньої групи Іранців. Уважають, що скитська мова була споріднена з мовою Сарматів. На переломі VII-го—VI-го сторіч перед Христом Скити, об'єднавшись, створили свою державу, хоч і поділялися на чотири племена. Скити дуже високо розвинули мистецькі вироби в металі⁵⁵). Про Скитів згадує старогрецький історик Геродот у V-му сторіччі перед Христом. Однак для нас куди цікавіше те, що жидівський історик Йосиф Флявій (коло 37-95 по Хр.) каже, що Скити — це саме отой досі незієдентифікований Гог і Магог⁵⁶). Однак Йосифова ідентифікація з Гогом і Магогом не має ніякого реального історично-доказового обоснування, а принаймні він його не дає.

За асирійськими джерелами Скити насакували на Асирійське царство в 670-612 роках перед Христом.

⁵⁴) JOHN L. MCKENZIE, op. cit., p. 784-85.

Encyclopedic Dictionary of the Bible, op. cit., p. 2158-2159;

The Columbia Encyclopedia, op. cit., p. 1924.

⁵⁵) ГРУШЕВСЬКИЙ, нав. тв., I, ст. 81—90;

ПОЛОНСЬКА, нав. тв., ст. 57—59;

Нариси стародавньої історії Української РСР, нав. тв., ст. 199—212;

ПАСТЕРНАК, нав. тв., ст. 291-457.

Українська Радянська Енциклопедія, Т.

⁵⁶) JOSEPHUS FLAVIUS, *Antiquitates Iudeorum*, I. VI. 1.

The Columbia Encyclopedia, op. cit., p. 1097.

The Interpreter's Commentary, op. cit., p. 431.

Асирійці не маючи сили побити чи перемогти Скитів, заключили з ними союз. Під пресією міграції інших народів Скити відступили на північ, зразу над Каспійське море, а опісля на терени на північ Чорного моря, тобто на терени сьогоднішньої Південної України. Старогрецький історик Геродот говорить про більший наскок Скитів через Сирію й Палестину аж по границі Єгипту. Багато коментаторів ідентифікує цей наскок Скитів із наскоком з півночі, про який говориться в пророка Єремії (1, 13-15; 4, 5-6; 26)⁵⁷). На потвердження того деякі історики вживають аргументом те, що в Гелленістичному періоді старинне ізраїльське чи навіть раніше ханаанське місто **Бет-Шан** було перезване на "Скитополіс" — город Скитів⁵⁸).

У книзі Буття в т. зв. "списку народів" (10, 3), виходячи з Ноевих синів і їх покоління, подається, що нащадком Ноевого сина Гомера, якого різні автори ідентифікують із Киммерійцями, був **Ашканаз**. Знову ж Ашканаза ідентифікують автори зо Скитами, що роблять на основі асирійських написів, на яких зветь Скитів "**Іскузаї**", що мало б бути рівнозначне з Ашканазом. Цікаве є тут те, що в Середньовіччі Жиди на означення Руських Земель і середущої Європи вживали назви "**Ашканаз**". Звідси теж Жидів, що походили з тих територій і говорили Ідіш, називано "Ашканазім" у відрізненні від Жидів з полудневої Європи, яких називали **Сефарад**⁵⁹).

⁵⁷) JOHN L. MCKENZIE, *op. cit.*, p. 781.

⁵⁸) *Ibidem*, p. 94 — Beth—Shan.

⁵⁹) *Encyclopedic Dictionary of the Bible*, *op. cit.*, p. 2146.

БІБЛІЙНИЙ “РОШ” (—“РОС”) І РУСЬ

Пророк Єзекиїл (38, 2) каже, що **Гог** у **Магог**-землі є князем Рошу, Мешеха й Тувалу. Так сформований текст Єзекиїла в першій хвилині викликає враження, що Магог-земля — це “збірна” назва держави чи країни, що складається з поодиноких уділів, якими є названі три імена. Такі уділи можна розуміти як членів якоїсь добровільної федерації чи союз народів або країн, як теж можна мати розуміння, що три названі країни чи народи — Рош, Мешех і Тувал — це підкорені або підпорядковані народи або країни на недобровільній базі. Залежно від розуміння.

Значення чи виводження слова — імени **Гог** ми вже частинно подали раніше. Тепер додамо ще те, що деякі дослідники подають, що **Гог** означає **дах** згідно **вершок**, а **Магог** — земля правдоподібно виводиться від сумерійських слів **МА** — земля та **КУГ** темнота, безславність, низькість походження чи незнання справи⁶⁰). Якщо ж іти за деякими авторами, що **Гог** — це місцеве апелятивне названня володаря якоїсь отої незієдентифікованої й досі невиясненої Магог-землі, то це імення **Гог** інші народи тільки перебрали й уживали. Дослідники звичайно пояснюють це подібною пізнішою практикою та дають на це приклади. І так у чужих мовах

⁶⁰) **Concordantiarum Universae Scripturae Sacrae Thesaurus**, Parisiis, 1897, Tabulae Synopticae, IV A;

Bibliorum Sacrum Concordantiae, Editio nona, Hebraicum, Chaldaeorum, Graecorumque nominum interpretatio, XXI;

H. SIMON, op. cit., I, p. 125-31;

J. A. KUNDTZON, **Die Amarna-Tafeln**, Leipzig, II, 1015.

вживалися чи вживається на означення володаря країни чи навіть самої країни: фараон — Єгипет, негус — Етіопія, хан — Татари, султан — Туреччина, цар — Росія, шах — Персія й багато інших⁶¹).

Щодо Магог-землі, як це ми вже сказали, — нема крім різних гіпотетичних здогадів, — ніякої доказової ідентифікації. Однак, якщо Єзекиїл називає її та ставить її разом із країнами Рошу, Мешеха й Тувалу, то вона все ж таки повинна була б існувати, бо інакше Єзекиїл був би її не ставив. Тут можна б для аналогії дати деякі приклади. Для Єзекиїла ця назва могла бути самозрозумілою, як нпр. сьогодні маємо такі "збірні" назви: **"Об'єднане Королівство"**, в склад якого входять — Англія, Валія, Шкотія й Північна Ірландія. Головою є англійський монарх, який у своїх титулах при своєму імені має перераховувати різні країни, над якими в більшій чи меншій мірі простягається його зверхність. Другим таким прикладом може бути Советський Союз чи тепер доволі загально вживана назва "Росія", що не є національними назвами народів, але "збірними" для визначення політично-адміністративної державної одиниці, що складається з "уділів" — у даному випадку насильно окупованих — під проводом одного володаря. Додаючи до Магога-землі ці імена, пророк Єзекиїл міг мати на увазі якраз отаку збірну назву, а знаючи складові частини, назвав їх поіменно.

Крім названого пророком Єзекиїлом "Рош", маємо ще іншого Роша, якого подибуємо в Св. Письмі⁶²). Однак той другий зовсім не може входити навіть у рахунок, бо поперше не виводиться він від Яфета й його нащадків, а подруге там виразно зазначено, що він ви-

⁶¹) Н. SIMON, *ip. cit.*, N. Test., II., p. 506;

The Imperial Bible Dictionary (Historical, Biographical and Doctrinal), London, 1867, p. 667-68;

JAMES F. DRISCOLL, **Gog and Magog**, *The Catholic Encyclopedia*, vol. VI., 628;

⁶²) **Книга Буття**, 46, 21.

водиться від Сима й є сином Вен'ямина, тобто належить до ізраїльського народу.

Виводити назву Русь від біблійного князя Роша, що робить Гванінус — як одну з можливостей — і чимало інших давніх авторів, то таке пояснення відомий наш дослідник старини — проф. Вадим Щербаківський відкидає, а його авторам закидає несерйозність⁶³).

Цікаве теж, як пише М. Грушевський, що "арабський письменник аль-Якубі або ібн-Катиб (писав 891-2 року в Єгипті) оповідає про відомий нам з інших джерел напад Норманів на Севіллю 844 року в таких словах: в це місто ввійшли погани (в тексті Маджус — Магог), звані Рус..." М. Грушевський каже, що "норманістам у ній важне ототожнення Руси з Норманами, при тім однак признають, що це суб'єктивний здогад аль-Якубі, бо еспанські джерела Норманів Руссю не називають, і сам він їх не бачив. Пишучи по голосних походах Руси на чорноморське побережжя й самий Царгород, він міг здогадуватися, що похід 844 року зробила Русь, подібно як цей здогад пізніше в гіпотетичній формі висловив Масуді, оповідаючи про той самий напад..." Тут не йдеться про те, чи Русь — це Нормани, чи ні, але про те, що й арабські письменники називали ворожу силу, маючи на увазі Русь, назвою Магог⁶⁴).

Хто ж були Мешех (чи як інші подають Мосох) і Тувал, які подібуються в тому самому тексті "списку народів" і в пророка Єзекиїла поруч Рошу, з яким вони мають своїм князем Гога в Магог-землі?

У "списку народів" у Книзі Буття (10, 2) вони подаються як сини Яфета — внуки Ноя. В усьому Св. Письмі вони звичайно виступають разом чи поруч себе, крім одного-другого місця, що для деяких авторів послужило

⁶³) ПРОФ. ВАДИМ ЩЕРБАКІВСЬКИЙ, Матеріали до висвітлення південного походження слова "Русь" як нашого народнього імени, Визвольний Шлях, Лондон, 1953, V, ст. 29-34;

⁶⁴) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, нав. тв. I, ст. 592-3;

підставою думати, що згаданий Мешех (Мосох) — це інша одиниця, а не син Яфета⁶⁵).

Мешеха ідентифікують з народом чи етнічною групою в Анатолії, тобто в сьгоднішній північно-середній Туреччині, а Тувала на схід від нього⁶⁶). Мешеха і Тувала згадують теж і небіблійні джерела, називаючи Мешеха за асирійськими джерелами — **Мушкі, Мушку і Мушкая**, за гетитськими — **Мусакая**, за грецькими в Геродота — **Мосхой**. Деякі автори думають, що Мешех можна сполучити з античними Фригійцями або навіть можна Мешеха з ними ідентифікувати⁶⁷). Тувала за асирійськими джерелами ідентифікують з народом, що жив у східній частині Малої Азії, який називано в асирійських написах **Табаль** чи за грецькими в Геродота — **Табареной**, а по аккадійським **Табалі** чи **Табалюм**⁶⁸).

⁶⁵) **Encyclopedic Dictionary of the Bible**, op. cit., Mosoch, p. 1562; JOHN L. MCKENZIE, op. cit., Meshech, p. 568;

⁶⁶) Cfr. Map "The Assyrian Empire under Ashurbanipal" (7th Century B.C.), **Dictionary of the Bible**, by John L. McKenzie, Milwaukee, 1965;

⁶⁷) Cfr. ⁶⁵).

⁶⁸) JOHN L. MCKENZIE, op. cit., Tubal, p. 903;

Encyclopedic Dictionary of the Bible, op. cit., Thubal, p. 2450-51;

ЧИ ВІД ХАМОВОГО НАЩАДКА ВИВОДИТИ?

У своїй Хроніці Руської Землі Гванінус каже, що один з давніших авторів — Северин Домініканець — виводить ім'я **Русь** чи **Руського народу** від Хамового внука — **"Фет Русіна"**⁶⁹). Очевидно, що такого виводження не можна серйозно брати, бо воно до нічого не доведе. Така "генеалогія" могла бути тільки в середньовіччі, коли то мабуть і Северин Домініканець і інші автори виводили це для звичайного пониження Руського народу. Це радше доказ на злобність чи глупоту даного автора, ніж на його "науковість" і "дослід". Нам таке виводження не видається чимось надзвичайним, бо робив це мабуть ворожий Руському народові автор, який у Руському народі напевно бачив тільки "схизматиків" і бунтівну "хлопську масу". Але не можемо зрозуміти, що були теж і серед Українців такі, які шукали свого предка в отому "Фет Русінові"⁷⁰), що інші наші автори — як несерйозне й само упідлююче відкидали⁷¹).

Ім'я Гванінусового за Северином Домініканцем **"Фет Русіна"** подибуємо в "списку народів" у Книзі Буття (10, 14), хоч не під цим звучанням виступає, але відповідно до даної мови та перекладу. І тут маємо: в українському — **патрусіїв і патрусів** чи **Патрусій**, у латинській Вульгаті — **Phetrusim**, у німецькому — **Phetrusiter** або

⁶⁹) Kronika Ziemie Ruskiej, p. 1;

⁷⁰) ЄВГЕН МАКІВЧУК, Новий Шлях, Вінніпег, 1955, ч. 60;

⁷¹) О. ОРЕСТ КУПРАНЕЦЬ, Від Яфетового чи Хамового потомка походимо, Новий Шлях, Вінніпег, 25. XI. 1955, М. ГРУШЕВСЬКИЙ, нав. тв. I, ст. 135-139.
Н. ПОЛОНСЬКА, нав. тв., ст. 64-65.
І. НАГАЄВСЬКИЙ, нав. тв., ст. 107-128.

Patruiser, у російському — **Патрусим**, у грецькому — **Патрусеім**, у старо-слов'янському — **Патросоніим**, а в найновішому французькому й англійському виданнях т. зв. Єрусалимської Біблії — **Pathros**. У єврейській мові: **Патрос** або **ПАТеРУСИМ** (приголосні: Пе, Тав, Реш, Самех, Йод і Мем; пунктуаційні знаки, що заступають голосні такі: Патаг при Пе, Шева при Тав, Кіббутс при Реш і довгий Гірек при Самех). Оця назва мала б географічно означати південний чи горішній Єгипет, тобто простір положений на полудне від дельти Нілю⁷²).

Гванінус — як ми вже сказали — за другими авторами стоїть виразно під середньовічним впливом, бо послуговується методою, якої тоді досить загально вживано, щоб когось понизити, а саме що "Русь" виводиться від Хамового нащадка "Фет Русіна". Абстрагуючи вже від самого ймення цієї нам менш симпатичної біблійної постаті, можна б однак зробити деякі принаймні припущення чи здогади, бо напевно немає ніякої реальної основи на раціональність такого виводження та пов'язувати його в будьякий спосіб із Хозарами.

Хозари були тюркського та тюрксько-фінського складу. В II-му сторіччі по Христі вони появились на Закавказзі, звідки поширили свою територію й утворили велику державу — Хозарський Каганат. Хозарська територія простягалася між Уралом-рікою і Дніпром, Каспієм, Закавказзям, середньою Волгою та Камою, а деякий час навіть і на Крим⁷³). У V-му сторіччі завдали Хозарам поважного удару Гуни, які перейшли через їх територію. Однак у VII-му сторіччі Хозари знову підносяться й стаються могутньою державою в VIII-X сторіччях. Хозарам платили данину теж Руські землі, що були під хозарською владою, про що довідуємося з Літопису під 885-им роком: (Олег) послав до Радимичів,

⁷²) JOHN MCKENZIE, *op. cit.*, **Pathros, Pathrusim**, p. 646;

Stuttgarter Biblisches Nachschlagewerk, *op. cit.*, 535;

⁷³) **The Columbia Encyclopedia**, *op. cit.*, p. 1129-30; **Khazars.**

Khazars.

запитуючи: "Кому платите данину?" Вони відповіли: "Хозарам". І сказав їм Олег: "Не давайте Хозарам, але платіть мені"⁷⁴).

У Хозарському Каганаті панувала повна релігійна толеранція, але в VIII-му сторіччі хозарська верхівка прийняла жидівську релігію, гейби компроміс між християнством і музулманством⁷⁵). Із Повісті Временних Літ знаємо, що до Володимира Великого приходили теж послы й від Жидів, щоб він прийняв їх віру. Здогадуються, що це були послы від Хозар Мойсеевого віровизнання.

Звідки взявся чи поширився релігійний юдаїзм між Хозарами? Деякі автори думають, що від Жидів, яких доволі значна кількість поселилася в Хозарському Каганаті, втікаючи від переслідувань візантійського імператора Льва III-го Ізаврійського (717-41), знаного теж як Іконоборця⁷⁶). Звідси теж деякі думають, що численні східньо-європейські Жиди є нащадками Хозарів⁷⁷).

Може бути, що під впливом Жидів, у яких Хам і його нащадки були в великій погорді, прищипили Хозари цю згірдливу назву, автохтонному населенню, як слабшому від себе й можливо погордженому, або теж могли так Хозари називати згіршливо Варягів, які наскокували на них і робили їм багато клопоту. В дальшому від Хозарів ця назва могла перейти через автохтонне населення на Варягів, або може навпаки. Однак у цьому не було б ніякої логіки, бо годі собі навіть подумати, щоб якийсь народ приймав для себе згіршливу назву та ще від ворожого народу за свою власну національну назву.

Один з авторів, якого праці, на жаль, не маємо під рукою, хотів вивести ім'я **Русь** від іншого Хамового нащадка, який заснував місто Ресен, "що між Нінівією і Калагом; а було це велике місто", як говориться в Св.

⁷⁴) *Повесть Временних Лет*, ЛИХАЧЕВ, нав. тв. I, ст. 20.

⁷⁵) *The Columbia Encyclopedia*, op. cit., 1128.

⁷⁶) *The Encyclopedia Americana*. Vol. XVI, p. 390.

⁷⁷) *The Columbia Encyclopedia*, op. cit., p. 1130.

Письмі⁷⁸⁾. Воно лежало приблизно посередині горішньої течії ріки Тигру в сьогоdnішньому Іраку.

Коли йдеться про передавання староеврейської мови, до якої значно пізніше встановлено пунктуаційні знаки, що заступали голосні, то нема сумніву, що могло зайти дуже багато помилок. Теж існує можливість, що в раніших сторіччях дані слова могли дещо інакше вимовлятися. Для прикладу подаємо слово, від якого усунувши покладену при ньому пунктацію, можна різно прочитати. Є нпр. єврейське слово ДБР, яке можна ось-як прочитати, даючи відповідні пунктуаційні знаки: да-бар — повів, упорядкував; добер — пасовисько; дабур — сказання, рішення; дабаер — слово, річ; дебер — зараза; дбар — наслідком і деякі ще інші слова з іншим значенням можна вивести.

⁷⁸⁾ Книга Буття, 10, 12,

ВАРЯГО-НОРМАНСЬКА ТЕОРІЯ ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ "РУСЬ"

На гадку Гванінуса є деякі автори, що виводять назву "Русь" від містечка "Русси", яке лежить "недалеко Новгороду Великого, в Московщині"⁷⁹). Гванінус має тут на увазі місцевість "Руса", положену над річкую Полістю, яка вливається з річкую Ловаттю в Ільменське озеро, а на якого північній стороні лежить Новгород Великий, при вливі річки Волхов⁸⁰). Місцевість "Руса" вперше згадується в новгородських літописах під 1167 роком, а в інших під 1371-им⁸¹).

Відомо, що від X-го сторіччя в Новгороді Великому стояла варязька військова залога, що була на службі Київських князів, яких влада сюди простягалася, а місцевість "Руса" входила в систему цієї військової організації. Руса була однією з місцевостей, де задержувалася княжа дружина на шляху "з Варягів у Греки", як про це згадується в Літопису⁸²). Руса була осередком Шелонської "п'ятини" Новгородської землі. Сама назва мала б прийти з полудня, а не навпаки, тобто вона прийшла разом із владою Київських князів. Варяги, служачи в Київського руського князя, очевидно, повинні б були себе називати "руськими" чи "Руссю", як думає А. Н.

⁷⁹) *Kronika Ziemię Ruskiej*, op. s., p. 1.

⁸⁰) А. К. НАСОНОВ, "Русская Земля" и образование территории древне-русского государства, Издательство Академии Наук СССР, Москва, 1951, Мапа "Новгородские пятини" (по К. А. Неволину), між ст. 120-121,

В. КОРДТ, *Материалы по истории русской картографии*, Киев, 1910.

⁸¹) НАСОНОВ, нав. тв., ст. 40,

Троицкая летопись, М. Д. ПРИСЕЛКОВ, нав. тв., ст. 393.

⁸²) *Повесть Временных Лет*, ЛИХАЧЕВ, I т., ст. 11-12.

Насонов. Він теж зазначає, що ні археологія, ані нумізмати́ка в ніякому випадку не дозволяють бачити чи думати, щоб місцевість Руса була колись первісним осередком Руської держави, як це пропонував проф. С. Ф. Платонов⁸³). Тим самим звідси не могла вийти назва "Руси", але навпаки, її сюди принесено з полудня, тобто з Києва. Сьогодні колишня Руса існує під назвою Старая Руса⁸⁴). Теорії походження назви "Русь" із півночі особливо пособляли такі автори, як Тунман, Шлецер і Томсен, яких висновками обширніше займається Р. Екбл'ом⁸⁵).

"В літо 6360 (852 р.), индикта 15 день, наченше Михайлу царствоват нача ся прозивати Руска земля. О сем бо у відахом, яко при сем цари приходища Русь на Царьгород, яко же пишется в літописаньи гречьстїм". И идоша за море к варягом, к Руси. Сице бо ся зваху тѣ варяги Русь...⁸⁶). И избрашася 3 братья с роди своими, пояша по собі всю русь, и придоша; старійший, Рюрик, сїде в Новігороді... И от тїх варяг прозвася Руская земля, новугородьци, ти суть людье ноугородьци от рода варяжьска, преже бо бїша словїни⁸⁷). Бї един язык словїнеск: словїни, иже, сїдяху по Дунаеви, их же прияша угри, и морав, и чеси, и ляхове, и поляне, яже нини зовома я Русь⁸⁸).

Повище наведені цитати з "Повісті" можна було б уважати відповіддю на питання, що його ставить на початку "Повісті" сам літописець: "Откуда есть пошла Руская земля... и откуда Руская земля стала есть"? Однак, у сьогоднішніх часах приймається, що це тільки легенда. Скажїм, що автор "Повісті" чи може пізніший

⁸³) С. Ф. ПЛАТОНОВ, *Русь*, "Дела и дни", 1920, кн. I, ст. 3.

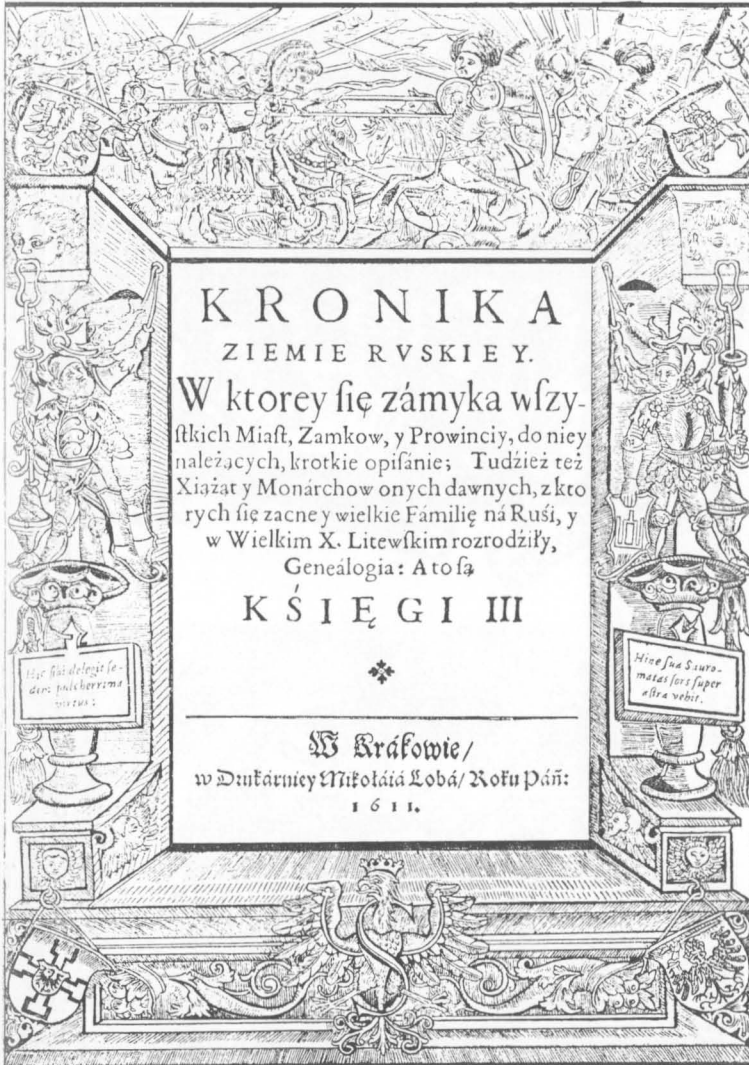
⁸⁴) *Старая Руса*, УРЕНциклопедія, т. XIV, ст. 54.

⁸⁵) R. EKBLÖM, *Rus — et Vareg — dans les noms de lieux de la region de Novgorod*, Archives d'etudes orientales, Stockholm, 1915, Vol. 11, pp. 6-10.

⁸⁶) *Повесть Временних Лет*, нав. тв., ст. 17.

⁸⁷) Там же, ст. 18.

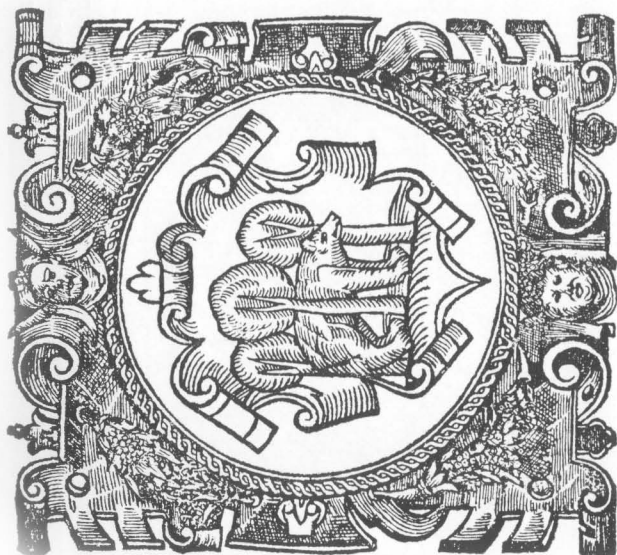
⁸⁸) Там же, ст. 21.

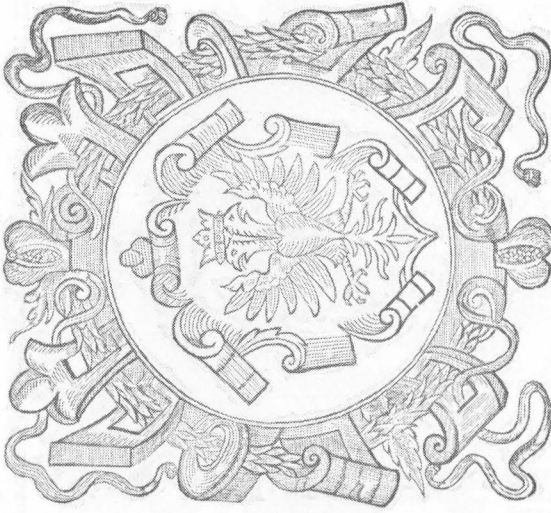
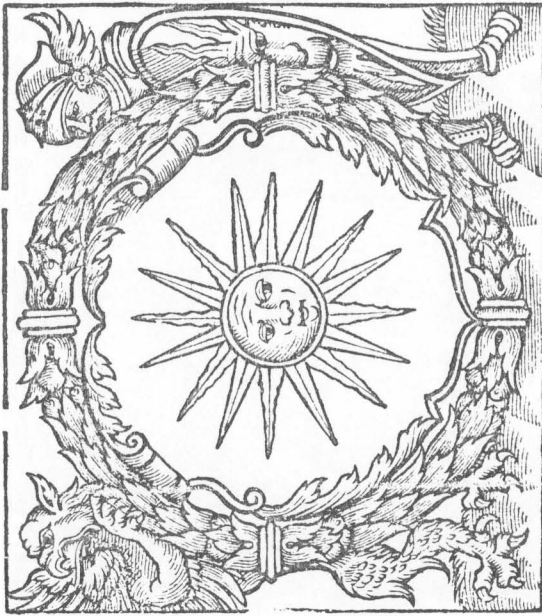
Титульна сторінка "Хроніки Руської Землі" Гванінуса з 1611 року. Книжка зберігається в Українському Музеї ОО. Васи-
ліян у Мондері, Альберта, Канада.

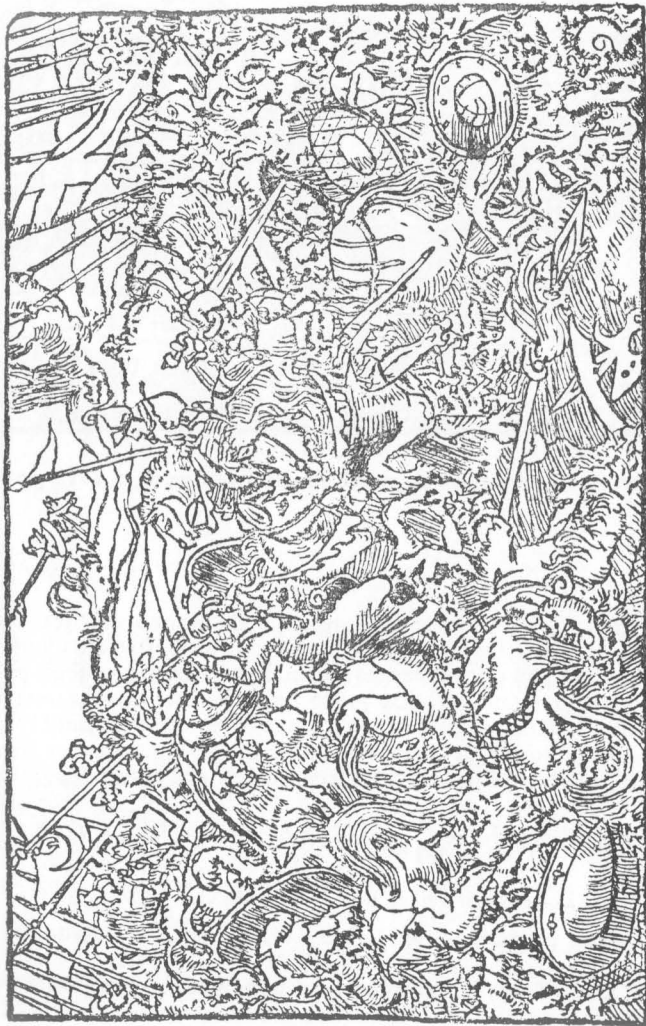
Гванікус у своїй "Хроніці Руської Землі" подає герби деяких земель, які за його часів вже валися тобто XVI-XVII ст. Зліва: Герб Львівсь. ої Землі — жовтий лев на синьому полі. Зправа: Герб Галицької Землі — кавка в короні на червоному полі (не подає барви кавки).

Зліва: Герб Холмської Землі — білий ведмідь між трьома деревами на золотому полі (ст. 18).
 Зправа: Герб Бельської Землі — білий грифон на червоному полі (ст. 17).

Зліва: Герб Подільської Землі — сонце, обведене колом, у променях, на білому полі (ст. 21).
 Зправа: Герб Перемишльської Землі — двоголовий золотий орел у золотій короні на лазуровому полі (ст. 19).

Ритовина в "Хроніці Руської Землі" Іванюса на 38 сторінці.

Одна з картин у Хроніці Руської Землі Гванінуса з 1611 року.

Pismo Słowiańskie kto wynalazł.

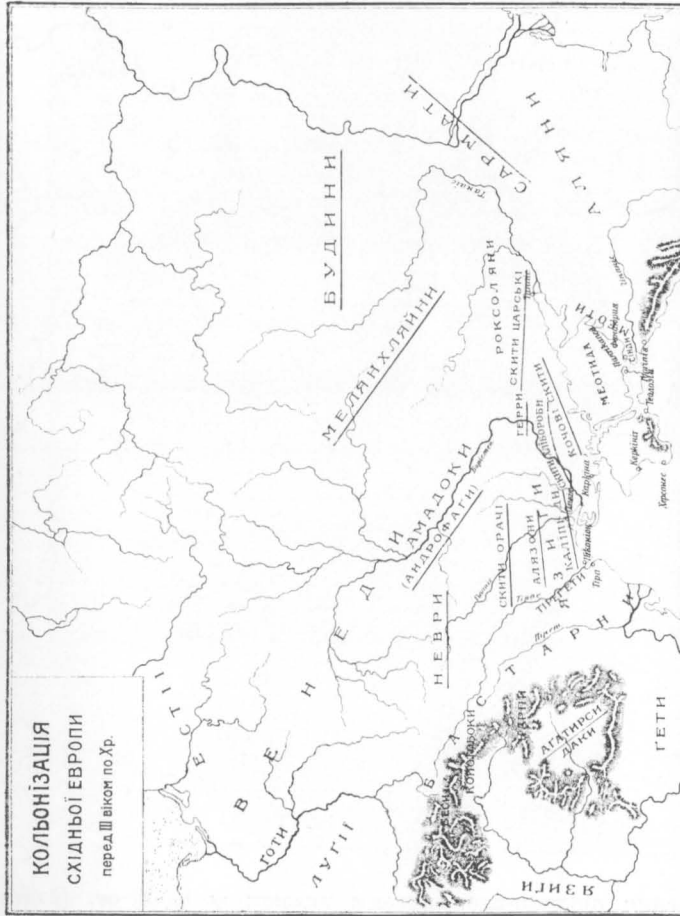
Początek Xiążat Ruskich.

mia/ osiedli: y tam iest ta Rugia. Przeto znać dobrze / że to był
 narod waleczny/ iedno że piśać nie rychło ná wykli / iako y inni/ y
 przeto ktoby im pierwey rozkázował / nie dawnego o sobie po=
 wiedzieć nie vmieia. Wo pismo Słowiańskie / aż Hieronim ś.
 wynalazł/ á po nim Cyrillus Doktor rozmnożył: nádstátek roku
 Páńskiego 796. Michał Kuroptol Cesarz Konstantynopolski te
 cháraktery do piśania Bulgárom posłał/ ktore potym Rus przy=

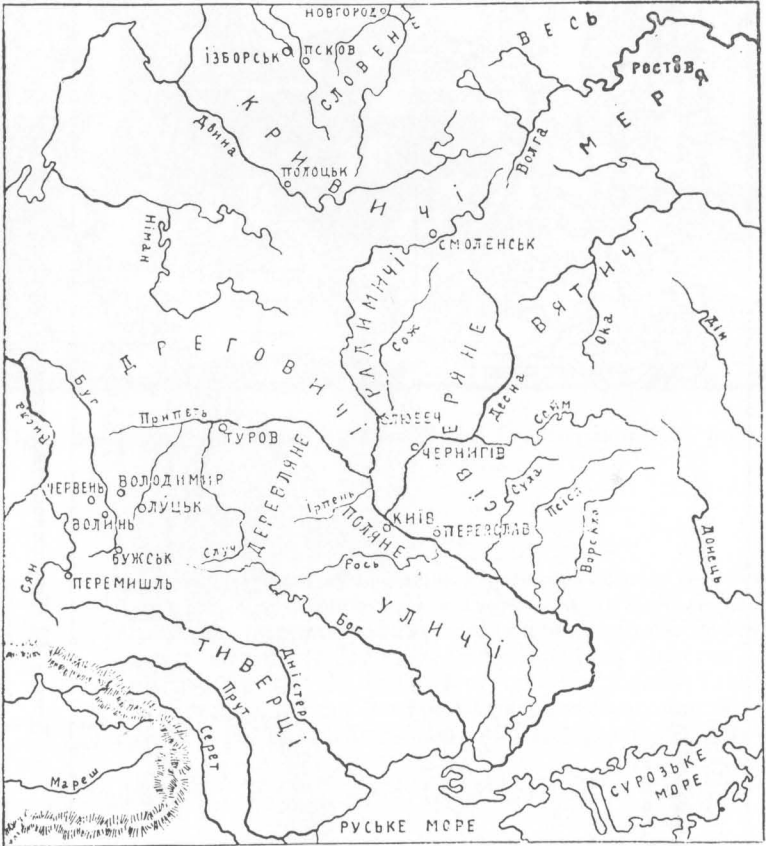
АБВГДЕЖЗЗНКІЛМНОПРЕТѸФХѠ
 ЦШЩЪЫЬѢЄННОАСѠЪЖ.АѸ

iełá: y od tych dopiero czasów Kronikę swa Rus zacząyna / po=
 wiádaiać / że byli trzey bráćia SCIEK, KIG, KOREW, y siostrá
 LEBEDA, ktodzy im naprzod poczeli panowác circa annum od stwo=
 rzenia świata 6370. A po národzeniu ná świat Śwáwicielá ná=
 tego/ iákom rzekł/ Roku 796. Ci naprzod w kilká set lat po po=

Церковно-слов'янська азбука, якої зразок подає Гванінус у
 своїй книжці з 1611 р.

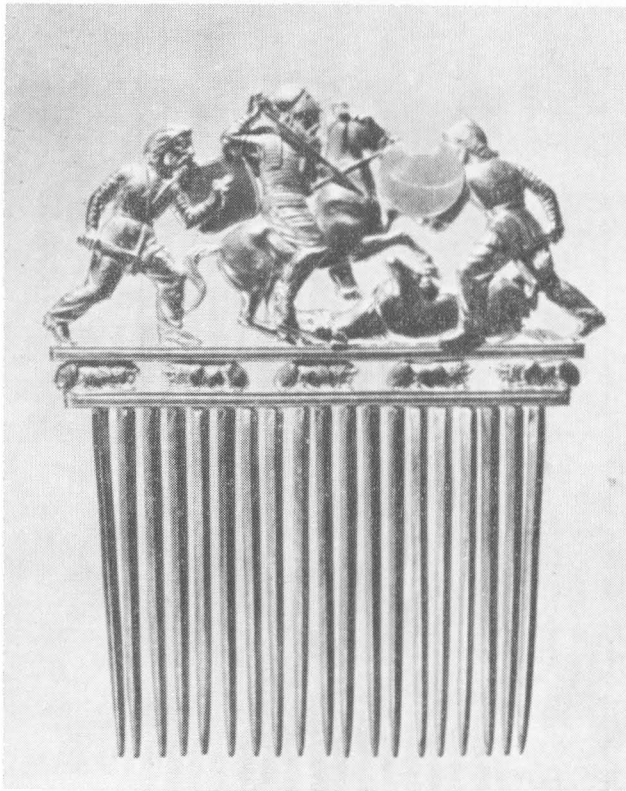
(Взято: М. Грушевський, Історія України, т. I)

Розселення східньо-слов'янських племен у ІХ-Х ст. (Взято: М. Грушевський, Історія України, 1911, ст. 39).

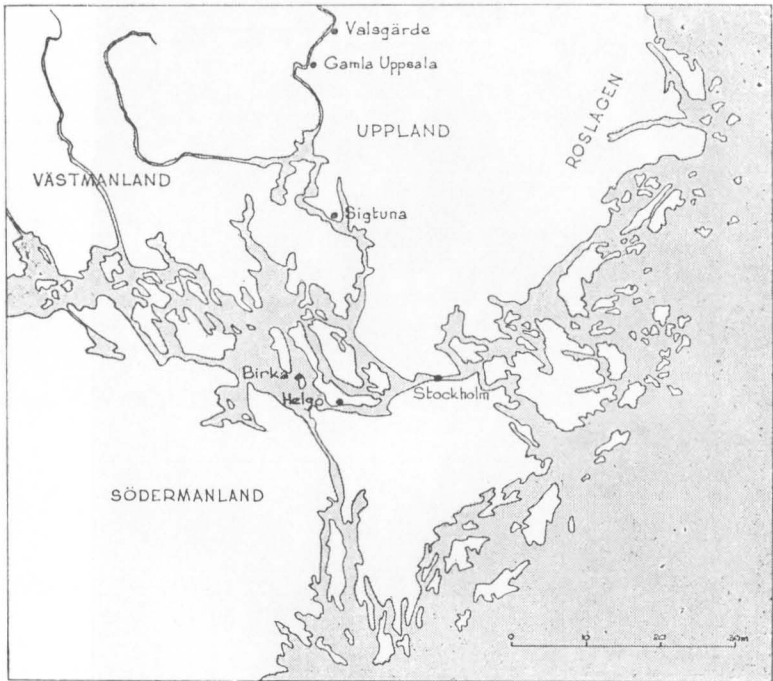
Срібна ваза з кургана Чортюлик біля Нікополя.
IV ст. перед Христом. (Взято: Історія українського мистецтва,
Київ, т. I, ст. 73).

Золотий гребінь із скитського кургану Солоха. IV ст. перед Христом. (Взято: Нариси з історії українського мистецтва, Київ, 1966, картина ч. 10).

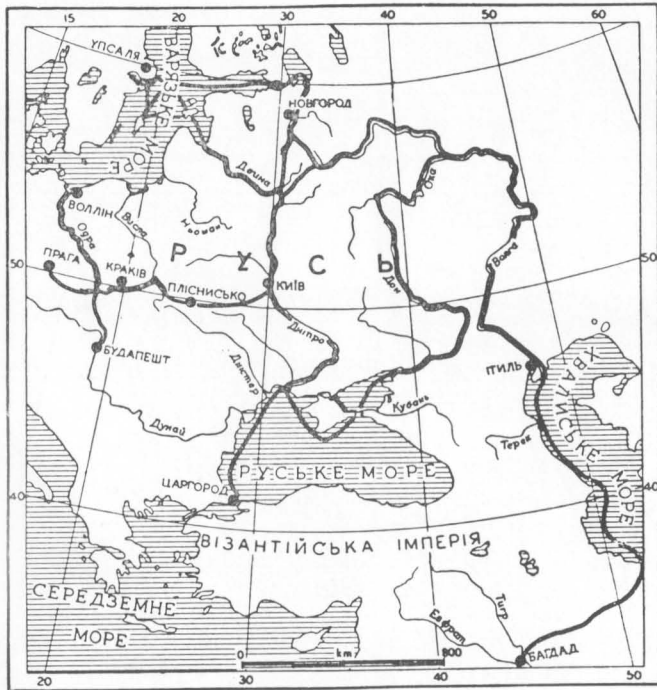

Золота ювелірна прикраса з Глодського поховання на Кіровоградщині, VIII ст. (Взято: Історія українського мистецтва, т. I, ст. 130).

Середушо-східня частина Швеції з назвами провінцій. Над Балтицьким морем — провінція Roslagen, з якої виводять назву Русь.

(Взято: G. Jones, A History of the Vikings, p. 172)

Варязькі шляхи. (Взято: Енциклопедія українознавства, II ч., т. I, ст. 211).

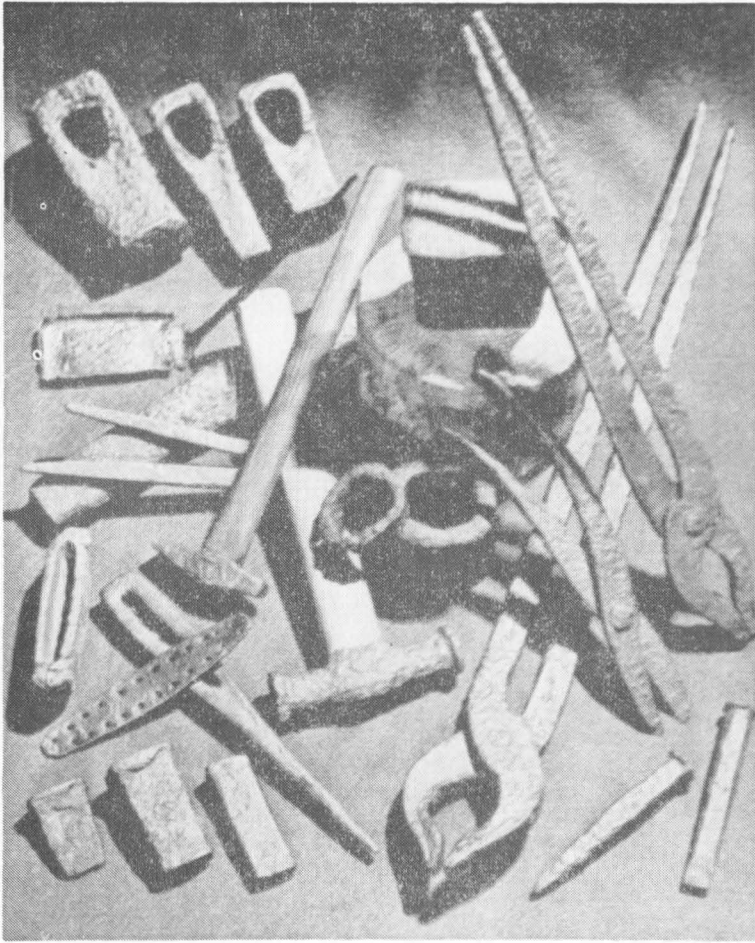

Київська держава в X-XI ст. (Взято: Енциклопедія Українознавства. I-а частина, ст. 413).

Зразки мечів, що їх уживали Нормани й Варяги в X—XI сторіччях. Такі мечі виробляли переважно в Норвегії та Данії.

(Взято: F. Donovan, *The Vikings*, p. 105)

**Знаряддя щоденного користування, що їх уживали Нормани-
Варяги в X—XI сторіччях.**

(Взято: G. Jones, A. History of the Vikings, p. 48)

її редактор, а може навіть і переписувач, щоб не мати ніякого клопоту з виводженням назви Руси та її походженням, звів усе у "варязьку безвість". Однак відразу насуваються деякі питання, а зокрема: чому так зробив? Була така тоді традиція, що назву "Русь" принесли зі собою Варяги? Таке говорили самі Варяги? З другого боку напевно не можна посуджувати літописця про якесь варягофільство чи може про гордість з цього, що його полянським народом зглядно племенем заволодів чужий народ і накинув йому свою назву — чуже ймення. Був сам літописець варязького роду й свідомости? На це нема ніяких доказів ні позитивних, ані негативних. Так само ніяк нема причини думати, що автор чи редактор "Повісти" мав спеціальний інтерес чи зацікавлення просліджувати назву Руси і взагалі підозрівати, що він цікавився філологічним або ономастичним питаннями.

Теорія варязького чи норманського походження назви "Русь" започаткована в наукових дослідках російськими істориками німецького походження. Початок цій теорії дає на початку XVIIIго сторіччя Г. З. Баер, за яким опісля йде цілий ряд авторів, як Г. Ф. Міллер, А. Л. Шлецер, М. Карамзін, С. Соловйов, М. Погодін, А. Кунік, В. Томсен і інші. Першим, хто виступив проти норманської теорії походження назви Руси, був російський учений і письменник — М. Ломоносов (1711-65). В XIX-му сторіччі проти норманської теорії виступали передовсім історики — декабристи й слов'янофіли. Вони висували різні нові концепції щодо походження назви Руси, однак ніхто з антинорманістів не спромігся протиставити норманській теорії поважно обґрунтованої власної теорії⁸⁹⁾.

Серед багатьох висловлених поглядів є такі, що безперечно не витримують наукової критики. — Каже проф. Юрій Шерех. — Сюди належать теорії про фінське походження назви й почасті племені (Татищев, 1739 і інш.)

⁸⁹⁾ Р. М., **Норманська теорія**, Енциклопедія Українознавства, Словникова частина, ст. 1792.

Ю. ШЕВЕЛЬОВ, **Русь**, Енцикл. Українознавства, ц. тв., ст. 2652.

хозарське (Еверс, 1814 і ін.), фрізьке (Голльман, 1816), угорське (Юргевич, 1867), литовське (Костомаров, 1860), полабське (Забелін, 1876), жидівське (Барц, 1910), арабське (Рудановський, 1911), тюркське (Фріцлер, 1923), кельтське (Шелухин, 1929). Більше імовірності мають теорії про варязько-скандинавське походження назви Русь і про автохтонне слов'янське⁹⁰). Саме ці теорії антинорманістів стали причиною відродження норманської теорії в різних концепціях західної історичної науки. Советська історіографія вповні відкидає норманську теорію як антинаукову й реакційну, кажучи, що різні відтінки норманістів "мають на меті принизити роль східньо-слов'янських народів у творенні історичного процесу і довести їхню нібито нездатність до самостійної історичної діяльності"⁹¹).

Українська наука в питанні походження назви Русь мала свій підхід. Українська історична традиція, репрезентована творами XVII—XVIII ст. й "Історією Русів", вважала, що Київська держава й сама назва "Русь" є місцевого слов'янського походження⁹²). В XIX-му сторіччі українські вчені в загальному були проти норманської теорії походження назви Русь від Норманів — Варягів. Першим із них був виразним антинорманістом М. Максимович (1804-73), який не тільки був антинорманістом, але рішуче опрокидував гіпотезу М. Погодіна про "великоруське" населення Київщини за княжої

⁹⁰) Ю. ШЕРЕХ, Назва "Русь", Енци. Українознавства, цит. тв.,

⁹⁰) Ю. ШЕРЕХ, Назва "Русь", Енцикл. Українознавства, I т., Мюнхен - Нью Йорк, 1949, ст. 13-14,

М. ГРУШЕВСЬКИЙ, Іст. України-Руси, т. I., ст. 579-602.

⁹¹) Норманізм, Українська Радянська Енциклопедія, т. 10, ст. 139,

Б. Д. ГРЕКОВ, Київська Русь, Київ, 1951.

В. П. ШУШАРИН, О сущности и формах современного норманизма, "Вопросы истории", 1960, ч. 8.

⁹²) Р. М., Норманська теорія, нав. тв., ст. 1792,

Історія Русів, Редакція і вступна стаття Олександра Оглобина, переклад Вяч. Давиденка, Нью Йорк, 1956, ст. 9.

доби⁹³). М. Костомаров старався створити теорію литовського походження назви Русь, хоч у нього виступає поняття "спільної" — однієї "руської народности"⁹⁴). Київська історична школа Володимира Антоновича або зовсім відкидала норманську теорію, вважаючи літописне пов'язання назви Русь із Нормано-Варягами за легенду, або ж не надавала цій легенді істотного значення. Михайло Грушевський у своїй "Історії України-Руси" доводив, що норманська теорія позбавлена історичного ґрунту і властиво непотрібна для висвітлення походження Руської держави, хоч у самій основі він не відкидає деякої ролі в утворенні й формуванні Київської держави⁹⁵). Проте в першій половині ХХ-го сторіччя в українській історіографії, зокрема в Галичині й на еміграції, помітний більший чи менший вплив норманської теорії, а особливо на таких істориках, як: С. Томашівський, М. Кордуба, М. Чубатий, Б. Крупницький і інші. В УРСР ідуть за загальним советським підходом, тобто беззастережно відкидають норманську теорію. В новіших часах мабуть одинокий С. Шелухин робив спробу протиставити норманській теорії кельтську, шукаючи походження назви Русь у Кельтів, але вона не обоснована й безуспішна⁹⁶). Теперішні еміграційні наші історики, хоч і відкидають норманську теорію, і в класичному її виді й у різних модифікаціях неонорманізму, однак не заперечують певного впливу Варягів на політичне й економічне життя в процесі перетворення на Руську імперію в Х-ХІ сторіччях⁹⁷).

⁹³) О. ОГЛОВЛИН, Максимович Михайло, Енци. Українознавства, Словникова частина, ст. 1442-43.

⁹⁴) МИКОЛА КОСТОМАРОВ, Дві Руські Народности, переклав Олександр Кониський, Українська Накладня, Київ-Ляйпціг, ст. 17.

⁹⁵) ГРУШЕВСЬКИЙ, нав. тв., ст. 339 і д., Там же, ст. 579 і д.

⁹⁶) СЕРГІЙ ШЕЛУХИН, Звідкіля походить Русь?, Теорія кельтського походження Київської Русі, Прага, 1999; його ж *Les Termes Russie, Petite-Russie, Ukraine, Lausanne, 1919.*

⁹⁷) Р. М., Норманська теорія, нав. тв., ст. 1792.

НОРМАНИ - ВІКІНГИ - ВАРЯГИ ТА ЇХ ЕКСПАНСІЯ

Початки Київської держави — Руси, її оформлення та ріст доволі тісно пов'язані з Варягами. Одні автори приписують Варягам мало що не всецілу заслугу в організації Руської державности, а інші думають, що Варяги мали тільки деякий незначний вплив на створення й формування старо-руської держави, а то й ніякий, ставлячи літописне оповідання про Варягів під сумнів і навіть легендарність. Подібно мається справа теж із походженням назви "Русь", яку одні пов'язують з Варягами, а інші таку теорію заперечують.

Для кращого розуміння ролі та значення Варягів у початках створення Руської держави треба приглянутися, хоч би в найкоротшому нарисі, самим Варягам і їх однородцям — **Норманам** і **Вікінгам**, які, починаючи з кінця VIII-го сторіччя, були пострахом Європи в IX—XI сторіччях. Нормани чи Вікінги — це збірна назва для мешканців Скандинавського й Ютландського півостровів і прилеглих островів, тобто мешканців сьогоднішніх — Данії, Норвегії та Швеції. На Бритійських островах Норманів-Вікінгів називали "Данцями"—*Danes*.⁹⁸). Нор-

⁹⁸) G. W. S. B., *Normans*, Encyclopedia Britannica, 1973, Vol. XVI, p. 577;

Normans or Northmen, The Encyclopedia Americana, International Edition, 1972, Vol. 20, p. 414;

A. ORLIK, *Viking Civilization*, New York, 1930;

THOMAS D. KENDRICK, *A History of the Vikings*, New York, 1930;

Norsemen, The Columbia Encyclopedia, p. 1514;

мани за своїм походженням приналежні до германської групи народів, у тому теж і мовно. Під релігійним оглядом були вони поганами, яких релігія базувалася на старо-германській мітології⁹⁹). Нормани в первісному займалися на своїх теренах рибальством, полюванням і частинно хліборобством.

Вбогість теренів, які вони заселявали, та надмір населення заставляли Норманів шукати якоїсь розв'язки. І вони її знаходили в: 1. мирній колонізації, 2. наемній військовій службі в інших народів, 3. піратсько-грабіжницьких наскоках і 4. завоюванні-окупації чужих теренів.

До часу їх войовничих наскоків на інші країни й зовнішньої експансії була в них система спільної власности, родової або групової, що тільки згодом перейшла на індивідуальну. Нормани визначалися надзвичайною твердістю життя, жорстокістю й безоглядністю вдачі та суворою дисциплінованістю.

В західній Європі первісних мешканців Скандинавії і Ютляндії називали **"Нортманці"** (Nortmanni, Northmen, Norsemen), тобто мешканці Півночі. Ця назва зразу стосувалася особливо до Данців, Норвежців, а опісля й до Ісляндців. Така назва **"Нормани"** стосується зокрема до тих скандинавців, що поселилися в північній Франції, де заснували своє князівство Нормандії (Nortmannia), від якого та назва для того терену збереглася по сьогодні¹⁰⁰).

Вікінги — збірна назва особливо в 800-1050 роках для скандинавських шукачів пригод і їх нащадків, які залишали свої поселення з наміром грабіжницьких наскоків чи завоювань. Слово **"вікінг"** - мореплавець виво-

⁹⁹) EINAR I. HAUGEN, *Scandinavian Mythology*, Encycl. Americ., Vol. 24, p. 350-52;

U. M. D, *Germanic Mythology and Heroic Legends*, Encycl. Brit., Vol. 10, p. 240-43;

¹⁰⁰) G. W. S. B., *Normans*, op. cit., p. 577;

Normandy, Encycl. Brit., Vol. XVI, p. 575.

дять від ісландського "vic", що означає морську затоку чи фйорд, з суфіксом "ing". Ця назва первісно була зв'язана з мешканцями морського побережжя чи морських заток, а цим самим нею йменували теж і скандинавських купців, які вибиралися морем. Самі Вікінги вважали собі великою почесною, коли їхні співземляки називали їх "vikingr mikill" — "великий мореплавець"¹⁰¹). Інші кажуть, що назва "vikingr" у старо-скандинавській мові означала "пірат", а дехто подає ще й інше значення слова "вікінг", але ніяка етимологія цього слова не є вповні переконливою¹⁰²). Вікінги були не тільки очайдушними мореплавцями та жорстокими грабіжниками, але передусім відважними воїнами — смільчаками та знаменитими кораблебудівельниками¹⁰³).

Мирна колонізація поселення Норманів на нових теренах була дуже незначна, бо, звичайно, де вони робили спроби поселитися на нових місцях, приходило до зударів з місцевим населенням, починаючи від північнонімецьких теренів. Справді мирною колонізацією Норманів треба вважати їх поселення в 795 році на Оркнійських, Феровських і Ісландському островах. Ці острови колонізували Норвежці, про що говорить рання традиція, збережена в ісландських сагах, а теж і близькість норвежської, ісландської й феровської мов¹⁰⁴). Найвищою з цих колоній була Ісландія, де Нормани поселилися в другій половині IX-го сторіччя. Тут вони, поселившись, у 930 році заснували свій Althing, що вважається першим парламентом у світі, а в 1000-му році охрестилися¹⁰⁵). Один із норманських ватажків, який

101) **Viking**, Encycl. Amer., Vol. 28, p. 116.

102) **AL. C., Viking**, Encycl. Brit., Vol. XXIII., p. 11-12.

103) **Viking**, Encycl. Columbia, p. 2253.

104) **Viking**, Encycl. Brit., Vol. XXIII., p. 11;

Icelandic Literature, Encycl. Columbia, p. 1000-1001;

Old Norse Literature, Encycl. Columbia, p. 1546-47.

105) **S. TH., Iceland**, Encycl. Brit., Vol. XI, p. 1034-1040.

поселився в Ісландії, — Ерік Червоний около 982 року вибрався на захід від Ісландії й відкрив Гренляндію, де пробув три роки¹⁰⁶). Назвав він її "Гренляндією" — "Зеленою країною", щоб заохотити нових поселенців. Син Еріка Червоного — Леїф Еріксон около 1000-го року приплив до берегів північно-американського континенту¹⁰⁷). Про цю його експедицію найкраще розказує "Гренляндська сага"¹⁰⁸). Нововідкриту країну названо "Вайнленд", що опісля внесло багато замішання в точній льюкації цього терену, бо одні вміщували його в більш південних частинах, включно з Флоридою, а другі на основі інших даних уважають, що цим Вайнлендом є сьогоднішня Нова Фунляндія або Лябрадор у Канаді, хоч не є виключене, що Леїф був теж і дальше на півдні¹⁰⁹). Про Вайнленд говорить уперше в своїй церковній історії Адам з Бремену під 1075 роком. Теж є мапа Вайнленду з около 1440 року, видана, здається, в Швейцарії¹¹⁰).

Нормансько-вікінгські грабіжницькі наскоки, а згодом завоювання йшли двома напрямками: на захід і на схід. Західні рейди, які робили переважно Данці й Норвежці обхоплювали Північне море, Атлантик і західне Середземне море. Східні рейди належали в основному Шведам, які прямували через Балтик східньо-європейськими ріками на Південь через Чорне море на східне

¹⁰⁶) **Eric The Red**, Encycl. Columbia, p. 667;

Greenland, Encycl. Columbia, p. 870.

¹⁰⁷) **Leif Ericsson**, Encycl. Columbia, p. 1197.

¹⁰⁸) RICHARD HOWARD-JACQUES LOCOURSIERE — CLAUDE BOUCHARD, **A New History of Canada (The Viking Explosion)**, Montreal, 1973, p. 62-63.

¹⁰⁹) HELGE INGSTAD, **Westward to Vinland**, N.Y.-London, 1968;

GWYN JONES, **The Norse Atlantic Saga**, London, 1964;

BIRGITTA L. WALLACE, **Norse Finds in America**, Encycl. Amer., Vol. 28, p. 136.

¹¹⁰) RICHARD HOWARD..., **A New History of Canada**, op. cit., Philadelphia - N. Y., 1968, p. 72.

Середземне море та Волгою на Каспійське море¹¹¹). Східня група вікінгських завойовників відома в історії під назвою **Варягів**, про яких говоримо на іншому місці.

Західні Нормани постійно нападали на Англію, доки не опанували її східньої частини. Опісля заволоділи навіть англійським королівським престолом. Напади на Англію йшли зо Скандинавії та Нормандії (північна Франція). Потім зайняли вповні південну частину Ірландії. В дальших своїх наскоках і завоюваннях Нормани опанували: частину Еспанії, частину Італії з островом Сицилії та навіть частину північно-західньої Африки, сьогоднішня північна частина Марокка.

Нормани-Вікінги появилися на тлі європейської історії як варварсько-поганські грабіжники, нищівники та завойовники. Їх наскоки чи завоювання характеризуються жорстокістю та безоглядністю, відповідно до їх вдачі. Однак з часом, осівши серед завойованого населення, вони наслідували й засвоювали місцеві питоменості, включно до мови, як нпр. у Нормандії, ставши васаліями французького короля, прийняли навіть французьку мову. З поган стали вони не тільки християнами, але й місіонерами християнства та прозелітами християнської культури, яку передше безжалісно нищили. Хоч вони асимілювалися, то все ж таки нормани мали значний вплив на місцеві мови, право, звичаї, назовництво, архітектуру тощо.

¹¹¹) Cfr. The Map of the Viking Expansion, **The Ancient World**, p. 64.

ВАРЯГИ ПРЯМУЮТЬ НА СХІД

Нормани, які заселявали східню частину Скандинавського півострова, відомі в нашій ранній історії під назвою **Варягів**, згадуються вже римським істориком Тацитом у його творі "Германія", написаному ок. 98-го року. Тацит називає їх *Sviones* — Шведами, а теж дає їх перший опис, стверджуючи, що вони сильні військом, вброєю та фльотою. З інших старинних важливіших істориків згадують про Скандинавію: Птоломей, Йордан і Прокопій.¹¹²⁾

Північні народи дуже слабо, а то й взагалі не засвідчені історичними документами чи матеріалами, які б розкривали час та розселення поодиноких племен, що створили пізніший шведський народ. Майже чотириста-літню мовчанку про Скандинавію перериває Роман Кассіодор, міністер і дорадник Теодорика — короля Остроготів у Італії (493-526), який зібрав про неї обширніший матеріал у творі "Походження і подвиги Готів". Правда, цей твір не зберігся, але його зміст переповідає історик Йордан (ок. 500-52) у своїх творах "Про походження Готів" і "Про справи Готів".¹¹³⁾ Хоч не всі його відомості можна сьогодні вповні ідентифікувати, то все ж таки це був великий поступ у вивчанні знання про мешканців Скандинавії.

¹¹²⁾ L. T. N., *Sweden*, III. History, A., *From the Prehistoric Period to c. A. D. 900*, Encyclopedia Britannica, 1973, Vol. 21, p. 486-89.

¹¹³⁾ GWYN JONES, *A History of the Vikings*, Oxford University Press, 1968, p. 24-26;

Йордан, Українська Загальна Енциклопедія, Львів, ст. 151.

Мабуть найважливішим джерелом інформації про Скандинавців у V-ому й VII-ому сторіччях залишається надалі старо-англійська елегія "Беовулф", в якій подибуємо декілька уривків, що стосуються давніх Шведів, хоч ці відомості мають доволі сумнівний характер історичного документу.¹¹⁴⁾ Іншими джерелами до історії Скандинавців-Норманів тих і наступних сторіч служать у зачній мірі саги, яких є доволі багато, при чому теж і в них історичний елемент є переплетений з легендарним. У сагах розказуються історії про нормансько-вікінгські війни, про подвиги їх героїв у поодиноких виправах, володарів, спосіб воювання, побут і інше. Однією з найцікавіших у відношенні до історії Шведів є "Инглінга Сага", якої автором уважають Сноррі Стурлусона, що був літературним генієм, але сумнівної вартости у справжності історичних матеріалів, бо був "творчим" істориком.¹¹⁵⁾

На основі різних скупих і не завжди достовірних джерел історики заключають, що десь на переломі VI-VII. сторіч починається об'єднання східньо-скандинавських племен. Провід у цьому ведуть Шведи із середньо-східньої частини теперішньої Швеції в області Упплянду, якого осередком і опісля столицею стає Уппсала, а іншими важливими осередками, зокрема ж торговельними, постають Гельго й Бірка. Між іншим "Инглінга Сага" розказує про трьох шведських володарів — Аун, Егіл і Атілс, яких пов'язує перебуванням у Гамля Уппсала (Стара Уппсала), де мабуть не випадково відкрито три величні гробниці, в яких залишки вказують, а особливо в двох, на колишніх володарів.¹¹⁶⁾

¹¹⁴⁾ R. W. CHAMBERS, *Beowulf. An Introduction to the Study of the Poem*, With a Supplement by C. L. Wrenn, Cambridge University Press, 1959.

¹¹⁵⁾ GWYN JONES, *op. cit.*, 37-39.

Подає дуже багату літературу про саги.

¹¹⁶⁾ Там же, ст. 39.

В основу майбутнього шведського народу лягли передусім три племена, а саме: колишні "Свеони"-Шведи, як найсильніші й найбільш розвинені, Сітони на півночі та Гаути на півдні. Зо зростом сили зростала теж і жадоба багатства та завоювань, про що розказують саги. Знову ж державницькому зціленню шведських племен у значній мірі допомагає християнство, яке вводять західні латинські місіонарі, передусім англійські й німецькі. Найвизначнішими із місіонарів був безсумніву св. Анскар, якого життя й дії обширно описує Рімберт у "Життю Анскара". Св. Анскар відбув свою першу місійну подорож ок. 830 року.¹¹⁷⁾

Створивши державно-військове об'єднання, Шведи починають свої наскоки, яких метою стає грабіж і завоюництво. Хоч на основі фактично-документарного матеріалу тяжко устійнити час перших шведсько-варязьких наскоків чи завоювань на східньому побережжі Балтицького моря, яке було для них своєрідним "природним" напрямом, все ж таки їх можна віднести приблизно до другої половини VII-го сторіччя. Джерелом того може послужити Сноррі в своїй "Инглінга сага", — в якій згадує він про такі наскоки на схід, а особливо на терен сьгоднішньої Естонії. Сноррі коротко говорить про напів-легендарного шведського володаря Івара Відфадмі (ок. 650-700?), званого "Далекосяжний" і каже, що Івар у додатку до його контролю над Швецією, Норвегією та частиною Англії підкорив собі ще північну частину німецьких земель і всю Австрікі (Austririki). Що ж це за таке Австрікі? Досі це не точно означене володіння-державна, яка мала охоплювати прибережні землі східнього Балтицького моря та ближчі західні частини пізнішої Руси, особливо ж у районі озера Ладога. Інші знову подають, що Івар під час походу на схід зато-

¹¹⁷⁾ Vita Anskarii auctore Rimberto, ed. G. Waitz, SSRG, Hanover, 1884, Trans.

C. H. ROBINSON, Anskar, The Apostle of the North, 1921.

нув.¹¹⁸⁾ Очевидно, що це теж не може служити історичним джерельним матеріалом, де факти перемішуються з переданнями-легендами.

Документарну мовчанку перериває згадуваний Рімберт у "Житті Анскара", написаному ок. 870 року, в якому каже, що Курляндці (Chori) вже давніше підлягали Шведам, але скинули їх ярмо, бо вважали його соромним. Около 850 року Курляндці мали відбити напад Данців, але зараз після того шведський володар із Бірки — Оляф, спаливши укріплені города і оселі Курляндців, підкорив їх і вони знову платили свою данину Шведам. Відгомін записів Рімберта знаходимо в Адама Бременського († 1076), як в одному з найдавніших і обширніших джерел до історії скандинавських і слов'янських народів.¹¹⁹⁾

Шведи - Варяги, займаючи нові терени, задержували їх або будували на них свої нові города й оселі, як нпр. одним із таких городів був Алдейгюборг — сьогодні село Старая Ладога в Ленінградській області, заснований ок. 800 року. Інші города та торговельні станиці були вздовж східнього побережжя Балтицького моря, з яких важливіші, йдучи з півночі на полудневий захід: Зеебург, приблизно там, де сьогоднішня Рига; Апуоле в Курляндії; Гробін, недалеко сьогоднішньої латвійської Лієпаї; Віскіявтен, десь в околиці сьогоднішньої Клайпеди та Трусо, яке ідентифікують із сьогоднішнім Ельбінгом, недалеко Данцігу.¹²⁰⁾ Яке було

¹¹⁸⁾ GWYN JONES, op. cit., p. 52 and 240.

¹¹⁹⁾ *Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum*, ed. B. Schmeidler, *Scriptores rerum Germanicarum*, Hanover, 1917;

F. J. TSCHAN, *History of the Archbishops of Hamburg-Bremen*, New York, 1959.

¹²⁰⁾ НАТАЛІЯ ПОЛОНСЬКА - ВАСИЛЕНКО, *Історія України*, т. I, Мюнхен, 1972, ст. 94;

T. ARN, *la Suede et l'Orient*, Uppsala, 1916.

П. П. СМІРНОВ, *Волзький шлях*, Київ, 1929;

А. ПОГОДИН, *Варяги в Росія*, Белград, 1932.

відношення Зеебургу до Гробіну ще до сьогодні докладно не просліджено.¹²¹⁾

При поселенні народів Яфетового походження в "списку народів" на початку "Повісти Временних Літ" літописець каже, що: "В Афетові же часи сідять русь, чюдь и вси язици... Ляхове же, и пруси, чюдь пресідять к морю Варяжському. По сему же морю сідять варязи сімо ко востоку до преділа Симова... Афетово бо и то коліно: варязи, свеи, урмане, готе, русь, агняне, галичане..."¹²²⁾

Вже в тому першопочатку "Повісти" бачимо, що літописець виразно відрізняє "Варягів" від "Руси", а Балтицьке море називає Варязьким, яке географічно фальшиво льокує.¹²³⁾ Між названими народами загал істориків не має труднощі віднайти сьгоднішні народи: "свеи" — Шведи; "урмане" — Нормани, а деякі думають, що Норвежці; "готе" — мешканці острова Готланд на Балтику, "агняне" — Англіїці, а дехто каже, що це колишні Англії з Шлезвіку.¹²⁴⁾ Питання "Руси" залишаємо до окремого обговорення. Тут завважимо тільки, що літописець кладе всі скандинавські народи разом.

Хто ж були Варяги, яких літописець виразно відокремлює від Шведів і Норманів, не кажучи вже й про те, що теж і від Руси? На це питання не легко відповісти, бо всі дотеперішні відповіді надалі залишаються тільки гіпотетичними, хоч у загальному теж і надалі залишається твердження, що Варяги — це в старій Русі й Візантії назва тих Скандинавців - Норманів, яких на Заході називали Вікінгами, тобто тих, що шукали пригод, торгівлі, грабежі та завоювань; тих, які перепли-

¹²¹⁾ В. NERMAN, *Ausgrabungen und Funde*, Stockholm, 1953.

¹²²⁾ *Повість Временних Літ*, Д. С. Лихачев, Нав. тв., ст. 10.

¹²³⁾ Н. П. БАРСОВ, *Очерки русской исторической географии*, Варшава, 1885, ст. 15.

¹²⁴⁾ VILHELM THOMSEN, *The Relations between Ancient Russia and Scandinavia, 1877*, p. 13 (reprint in the Burt Franklin Research and Source Work Series, N. 77, New York, 1964.

вали Балтицьке море, а не тих, що осіло жили в Скандинавії.

Назву Варягів виводять від старонорманського слова *var, varar* — зобов'язання, присяга, гарантія, дання слова приречення, тощо. Додавши до слова *var* колективний суфікс *ing*, означало "заприсяжених людей", "конфедератів" чи "мужчин спільно зв'язаних присягою". Візантіїці вживали назви "Варангої", а Араби "Варанк".¹²⁵⁾

Візантія мала потрійний контакт із Варягами через: 1. "бі путь из Варяг в Греки", про який згадує "Повість"; цим шляхом відбувався торговельний і військовий контакт; 2. такий же контакт був із Вікінгами, які насакували й завойовували південну Італію та Сицилію; що входили в сферу візантійського володіння та 3. через особисту гвардію візантійських імператорів, що на царському дворі складалася зразу з Варягів, яких там називали "сокироносні варвари". Варязька імператорська гвардія започаткувалася десь у IX-X. сторіччях і протривала — за деякими авторами аж до упадку Царгороду в 1453 році, але, починаючи з 1066 року в значно зміненому складі, бо по завоюванні Норманами Англії, в склад гвардії входили теж Англо-Саксони та інші, набувши перевагу над Варягами. Однією з найцікавіших постатей імператорської варязької гвардії є безсумнівно її командир в 1032-42 рр. Гаральд Гардраді, про якого залишилися історичні джерела, особливо скандинавська сага "Гаральдс Сага Сігурдарсонар", сповнена пересадки, та візантійська анонімна "Книга порад імператорові", яку опрацював і видав проф. Василієв-

¹²⁵⁾ GWYN JONES, op. cit., p. 247;

М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *Історія України*, т. I, ст. 340.

A. STENDER — PETERSON, *Varangica*, Arhus, 1953;

A. STENDER — PETERSON, *Das Problem der aeltesten Byzantinisch-Russisch-Nordischen Beziehungen*, X. Congresso Internazionale di Scienze Storiche, Relazioni, III., 165-88, Roma, 1955.

ський.¹²⁶⁾ Гардраді залишивши службу в гвардії, повернувся з колосальним багатством до Норвегії, де по смерті Магнуса Доброго став королем Норвегії як Гаральд III-ій Сміливий (1046-66). В поворотній дорозі з Царгороду до Норвегії в Києві взяв за жінку дочку Ярослава Мудрого — Єлисавету, на якій честь склав відому "Пісню про дівчину з руської країни", що її переклав українською мовою Іван Франко.¹²⁷⁾

¹²⁶⁾ GWYN JONES, op. cit., pp. 266, 404-405;

А. П. КАЖДАН, *Государство и Церковь во второй половине IX-X в. (Административное устройство), История Византии*, отв. редактор Академик С. Д. Сказкин, Издательство "Наука", Москва, 1967, т. II, ст. 168.

¹²⁷⁾ FRANK R. DONAVAN, *The Vikings*, New York, 1964, p. 72-77;

GWYN JONES, op. cit., p. 266, 404-405;

Гаральд, Українська Загальна Енциклопедія, нав. тз., т. I, ст. 727.

ВАРЯГИ ДАЛИ НАЗВУ “РУСЬ”?

Ніяке питання в нашій початковій історії не спричиняє стільки труднощів, сумнівів і теорій, що саме відповідь на питання про походження назви “Русь”, хоч і безліч дослідників старалася на нього вичерпно й річево відповісти. Базуватися на самому тільки Літописі майже неможливо, бо в ньому багато легендарного чи змішаного матеріялу, що ще більш ускладнює справу. В “Повісті Временних Літ” під відповідними роками читаємо таке:

“У році 6360 (852 рік по Хр.), індікта 15 день, коли почав царювати Михайло, стала називатися Руська земля. Дізналися ми про це тому, що за цього царя приходила Русь на Царгород, як про це пишеться в грецькому літописанні”¹²⁸).

“У році 6367 (859). Варяги зо замор’я стягали данину з чуді й зо слов’ян, і з мері, і з усіх кривичів, а хозари брали з полян і з сіверян, і з вятичів...”¹²⁹).

“У році 6370 (862). Варягів прогнали за море й не дали їм данини, й почали самі собою володіти, й не було в них порядку, й повстав рід на рід, і були між ними усобиці, й почали воювати між собою. І вони сказали собі: ‘Пошукаймо собі князя, який володів би нами й судив по праву’. І пішли за море до варягів, до руси. Ті варяги називалися русь, подібно як інші звуться шведи, інші ж нормани, англи, інші готи, так і ці (називалися). Сказали руси чудь, слов’яне, й кривичі й весь:

¹²⁸) *Повесть Временних Лет*, ЛИХАЧЕВ, I, ст. 17.

¹²⁹) Там же, ст 18.

'Земля наша велика й багата, але нема в ній порядку. Приходьте княжити й володіти нами'. І вибралися три брати зо своїми родами й узяли зі собою всю русь, і прийшли; найстарший Рюрик осів у Новгороді, а другий Синеус у Білоозері, а третій — Трувор у Ізборську й від варягів прозвалася Руська земля¹³⁰).

Літописна вістка під 858 роком, правдоподібно взята з продовжувача Хроніки Амартола, є сумнівної вартости, бо за іншими джерелами ця подія збулася мабуть у 863 чи навіть у 864 або й 865 роках. У Симеона Логофета цей похід Руси припадає на четвертий рік царювання Михайла, — тобто на 860 рік¹³¹). Виринає питання: чому якраз відтоді почала вживатися назва "Русь"? Літописець не дає на це відповіді.

Вістка під 859 роком вживає тільки назву "Варяги" та називає подрібно ті народи чи племена, які платили данину Варягам. Однак тут, говорячи про Варягів, не прикладає до них назви "Русь", хоч уже виразно Варягів умісцевлює — "зо замор'я". Дальший слід у точнішому определенні та вмісцевленні Варягів подибуємо в вістці з 862 року, коли літописець говорить про "покликання" Варягів: "І пішли за море до Варягів, до Руси". Тут бачимо вже й уточнення й розрізнення. Це звучить так, як би хтось сьогодні мабуть міг — через аналогію — сказати, що "пішли в Україну, до Галичини", хоч різні дослідники вважають, що "до Варягів, до Руси" є тільки ототожненням цього самого терміну чи поняття, яке прийшло в пізніших літописних редакціях, а деякі навіть думають, що воно було в раніших¹³²).

¹³⁰) Там же, ст. 18.

¹³¹) В. М. ИСКРИН, *Гроника Георгия Амартола*, т. I, Петроград, 1920, ст. 508;

Повесть Временних Лет, ЛИХАЧЕВ, т. II, ст. 233.

¹³²) А. ШАХМАТОВ, *Сказание о призвании варягов*, Изв. ОНЯС, 1904. т. IX. кн. 4, ст. 334-362;

М. Д. ПРИСЕЛКОВ, *История русского летописания XI-XV вв.*, Ленинград, 1940, ст. 39.

В слов'янському тексті "Повісти" написано, що "ріша русь, чудь, слов'яни й кривичі й вси"¹³³). Російські переклади передають цей текст: "сказали (до) руси чудь, слав'яне, кривичи й весь"¹³⁴). В англійському перекладі подається, що: *The Chuds, the Slavs, the Krivichians, and the Wes' then said to the people of Rus'*¹³⁵).

Літописець каже, що варязькі князі, — Рюрик, Синеус і Трувор, — коли переходили на терени, куди їх покликали чи запросили, взяли зо собою "свої роди" та "всю Русь". Антинорманісти опрокидують можливість такого "всенароднього" переселення. М. Грушевський каже, що: "Повість" приводить до слов'ян цілий варязький народ, що по різних містах мав скупитися численно й заслонити собою слов'янську або фінську людність; але тому рішуче протривить факт, що норманський елемент не зівставив слідів ані в мові, ані в праві, ані в побуті, а такі сліди мусіли б бути доконче; хіба зробити так, як це роблять деякі норманісти, — зректися того всього, й признати, що на Русь прийшла династія з нечисленною горсткою дружини, й норманську горстку зараз же, без сліду, проглинув слов'янський елемент"¹³⁶).

Як з одного боку треба визнати слушність за М. Грушевським, що повинен би залишитися принаймні деякий значніший вплив чи слід по Варягах, так з другого треба мати на увазі факт, що Нормани в основному підкоривши його населення, вливалися в те населення й приймали його мову, звичаї тощо. Про це знаємо з інших теренів, які завоювали Нормани, а особливо такий факт бачимо дуже виразно на прикладі Нормандії в північній Франції, про що ми вже раніше згадували.

133) *Повесть Временних Лет*, ЛИХАЧЕВ, т. I, ст. 18.

134) Там же, ст. 214.

135) S. H. CROSS and O. P. SHERBOWITZ-WETZOR, *The Russian Primary Chronicle*, Cambridge, Mass., 1953.

GWYN JONES, *op. cit.*, p. 245.

136) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *нав. тв.*, т. I, ст. 344.

Не є воно виключене теж і в нашому старо-руському випадку, а особливо, коли взяти до уваги те, що тут не йдеться про якийсь великий народ, але мабуть тільки про одне варязьке плем'я, яке зовсім певно не було аж надто велике чисельно. Тим варязьким плем'ям — оцією "Русью" мали б бути мешканці шведського побережжя, що простягається приблизно на північ від сьогоднішнього Стокгольму та на схід від Уппсали. Деякі історики хочуть ідентифікувати "Русь" з приморським населенням Рослагену — Roslagen у сьогоднішній Швеції, яке було найбільш відоме фінським племенам, що жили на схід від Балтики. Звідси назва "Русь" мала б взяти свій початок, бо отих прибережних Варягів із Рослагену Фіни кликали "Руотсі" — Ruotsi, а Естонці Rootsi. По сьогоднішній день Фіни називають Шведів Руотсі. За основу для фінського "Руотсі" мало б послужити старонорманське слово Rods — веслування, веслова дорога, водна дорога; Rodsmenn — люди на весловій дорозі чи веслувальники. Фіни сприймали нормансько-варязьку назву, передавали її своїми звуковими вартостями, не маючи в своїй вимові норманських звукових вартостей. Подібно могло бути й зо слов'янськими мешканцями, які перебрали цю назву від фінських племен¹³⁷). Не входимо тут у всякі філологічні комбінації звукових перетворень у даних словах, бо про це є доволі багата література. Один із найвизначніших наших сучасних філологів — проф. Ю. Шерех - Шевельов каже так: "Правда, не засвідчене жадне шведське плем'я з такою назвою, але припускається, що фіни вивели її від шведського слова

¹³⁷) GWYN JONES, *op. cit.*, p. 244-45;

M. VASMER, *Russisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1950-8, II, p. 551-2;

N. V. RIASANOVSKY, *A History of Russia*, New York, 1963.

R. EKBLOM, *op. cit.*, p. 6-10;

M. ГРУШЕВСЬКИЙ, *нав. тв.*, т. I, ст. 584.

Rops-menn — "гребці, мореплавці" — старошведське Roper — "стерно" (або Rodr — веслування)¹³⁸).

Рація, що такої назви не подибується між шведськими племенами, мабуть не надто сильна. Можливо, що в своїх походах на терен східньої Європи, Варяги послуговувалися назвою, яку чули про себе від місцевого населення. Причина була б проста: абсурдом було б уживати імення, що його вживали в своїй батьківщині в своїй рідній мові. Це можемо взяти з аналогії щодо назви різних народів чи етнічних груп, які знайдуться посеред іншомовних національних середовищ, скажیم, Німців Французи не називають у себе "дойче", але "алемань", як теж Німець, говорячи з Італійцем, не скаже Італійцеві, що "іх бін айн дойчер", але "ійо соно ун тедеско". Інший приклад: коли Німці під час останньої війни були на території ССРСР, то ніякий Українець чи Росіянин не називав у своїй мові Німців "Дойч", але таки "німець" чи "германец", а й самі Німці, говорячи з місцевим населенням, яке не знало німецької мови, казали, що вони "германски". Подібно могло бути теж і тоді, коли Варяги, прийшовши між фінські племена, вживали назви, якої вживали на їх означення ці племена. Можна сказати, що є певним, що раніш від слов'янських племен, північно-західню частину Східньої Європи заселявали фіські племена, які набагато швидше зустрічалися з Варягами, чи то торгівлею, чи то варязькими наскоками, чи то завоюванням і життям на цій самій території. Коли прийшли туди слов'янські племена, то вони вже застали фінську назву для Варягів, яку через достосування до своїх звукових вартостей переформували на "Русь".

Багато українських і російських авторів — включно із М. Грушевським — ставлять питання: чи можливо, щоб підкорений народ прибирав для себе за свою назву

¹³⁸) Ю. ШЕРЕХ, Назва "Русь", Енциклопедія Українознавства, т. I, ст. 14;

Ю. ШЕВЕЛЬОВ, Русь, Енци. Укр., ч. II, ст. 2652.

ворожого народу? Правда, не багато таких прикладів знає історія, але такі є. Таким прикладом може послужити нам Болгарія. Слов'яни, які прийшли на Балканський півострів з-за Дунаю в V-му сторіччі, залили весь Балкан, а його дотогочасних мешканців виперли на окраїни або асимілювали. В другій половині VII-го сторіччя перекочувала з-над Волги на східній Балкан невелика тюркська орда Болгарів під проводом свого провідника Аспаруха. Прийшовши між балканських Слов'ян, вона потонула майже безслідно в слов'янському морі, хоч завоювала слов'янські племена. Зайшли Болгари прийняли мову й культуру місцевих слов'ян, створивши з них політичну й етнічну організацію, надали Слов'янам — чи радше Слов'яни прийняли від них назву, — Болгари, Болгарія¹³⁹).

Виринала б трудність щодо подвійного вживання назов "Варяги" і "Русь" на означення тих самих Норманів-Скандинавців. Отже могло бути так, як у церковнослов'янській мові маємо щодо вживання подвійної назви для Греків, яких називається в св. Письмі "греки" або "елліняни"; Жидів у цій же мові називається "жидове", "юдеї" чи "ізраїль".

¹³⁹) Болгарія, Українська Загальна Енциклопедія, т. I, ст. 359,

Болгарія, Укр. Рад. Енци., т. II, ст. 17.

ДАВНІ ЧУЖИНЕЦЬКІ ДЖЕРЕЛА ПРО РУСЬ

Крім старо-руських історичних джерел, а зокрема літописів, подибуємо ще теж і тогочасні чужинецькі джерела, які, звичайно, часто дуже різно й уривчасто подають матеріяли, що стосуються старої Русі в IX-X сторіччях. Одні з них служать кращому висвітленню та розумінню старо-руської історії, а інші ще більше заплутують. Ті чужинецькі історичні джерела можна поділити на три основні групи: західньо-європейську, візантійську й арабську. Нас тепер цікавлять ті джерела настільки, наскільки вони починаються до з'ясування походження назви "Русь". Деякі з них наведемо.

Першим західньо-європейським історичним джерелом треба вважати Бертинські Анналі (*Annales Bertiniani*¹⁴⁰), — французький урядовий двірський літопис, якого автором тієї частини, де говориться про Русь є достовірний і поважний єпископ Прудентій Галіндо з Труа (*Troyes*, †861¹⁴¹). В тих же "Анналах" під 839 роком розказується про посольство візантійського імператора Теофіля з Царгороду до західнього імператора Людовика I-го Побожного (814-840), сина й наслідника Карла Великого¹⁴²) в Інгельгаймі біля Майнцу. Візантійські амбасадори мали в своєму товаристві двох руських мужів — послів до візантійського імператора Теофіля, які сказали, що вони, тобто їх народ, називається Русь (*qui se, id est gentem suam Rhos vocari dicebant, quos rex illorum,*

¹⁴⁰) *Annales Bertiniani*, ed. G. Waitz, SSRG, Hanover, 1833, p. 19-20;

¹⁴¹) GWYN JONES, *op. cit.*, 250;

М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *нав. тв.*, т. I, ст. 591.

¹⁴²) *Louis I or Louis the Pious*, *The Columbia Encyclopedia*, *op. cit.*, p. 1244;

chasanus vocabulo). Імператор Теофіль просить Людовика, щоб цей дозволив тим двом руським послам відбути дальшу дорогу до їхньої країни через його володіння, бо дорога, якою вони прибули до Теофіля, ішла через варварські та надзвичайно жорстокі народи, які зайняли ці землі, й тому Теофіль боявся тудою їх відсилати. Імператор Людовик, розпитуючи їх докладніше, дізнався від них, що вони Шведи (quorum adventus causam imperator diligentius investigans, comperit eos gentis esse Sueonum). Мабуть це місце найбільш контроверсійне з усього оповідання "Анналів", бо як треба було б розуміти "gentem suam Rhos" і "gentis Sueonum"? Ця трудність дала багату історичну, а передусім російську, літературу, яка однак не дала остаточної відповіді¹⁴³). Деякі знову ж автори не добачають у тому трудности, щоб цю "Русь", яка прийшла з візантійським посольством до імператора Людовика, ідентифікувати таки зо Шведами, а радше зо шведським володінням поза Швецією, тобто в Східній Європі на терені Руси. Для них це "твердий" доказ, що назва "Русь" виводиться таки від Норманів — Варягів. Вони кажуть, що згадані два руські мужі звать себе і Руссю і Шведами водночас, що відпсвідало тодішній політичній дійсності. Оба руські послы, хоч були Шведами з роду, однак вони не були послами до візантійського імператора від властивої Швеції, але від її зовнішнього поселення, колонії чи володіння, чи як би там інакше ще назвати, що мало свою — доволі сильну — незалежність від шведського політичного центру в Уппсалі і могло діяти незалежно та висилати своїх послів до Візантії, про що мав би свідчити даний випадок¹⁴⁴).

¹⁴³) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *наб.тв.*, т. I, ст. 591-592;
G. VERNADSKY, *Ancient Russia*, New Haven, 1944, p. 306-7;
G. VERNADSKY, *A History of Russia*, New Haven-London, 1939,
p. 17.

J. B. BURY, *A History of the Eastern Roman Empire*, London, 1912, p. 273 and 418.

¹⁴⁴) GWYN JONES, *op. cit.*, p. 250.

За деякими старо-норманськими джерелами географічно територія Русі називалася "Велика Швеція" — *Svirjod hinn mikla* або *Gardariki*¹⁴⁵). Таке пояснення має деяку свою основу, бо — як ми вже про це раніше говорили — Варяги вже десь ок. 800 року мали свої укріплені городи на терені східньої Європи, як нпр. Алдейгюборг ув околиці озера Ладого.

"Варварськими й жорстокими народами", про які згадується в "Анналах", що відділювали Русь від свободного доступу до Чорного моря і далі до Візантії, — правдоподібно були Мадяри або й Болгари. На думку М. Грушевського, не могли це бути Печеніги, бо вони появились на цьому терені щойно при кінці IX-го сторіччя, хоч деякі думають, що це були Печеніги¹⁴⁶). На основі того є певним тільки одне, а саме, що Русь, якої згадувані два мужі були послами до візантійського імператора, простягалася на північ від "варварських і жорстоких народів", хоч ніхто не знає, як далеко ця північ сягала: до Києва чи Новгороду, чи може ще далі? Деякі вважають, що цим "хаканом" — "королем Русі" був київський князь, а ті Шведи-посли були тільки на службі київського князя¹⁴⁷).

Інша трудність виринає тут із ужиттям ув "Анналах" титулу "кагана" (*quos rex illorum, chaganus vocabulo*). Чому руські посли вжили на означення свого володаря назву "каган" і досі невияснене. Нормани — Варяги такої назви

¹⁴⁵) Ibidem, p. 248.

¹⁴⁶) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *нав. тв., т. I, ст. 351*,
J. MARQUART, *Osteuropaische und ostasiatische Streifzuege*,
Leipzig, 1903, p. 497;

F. ALTHEIM, *Attila und die Hunnen*, Baden-Baden, 1951, p. 105;

¹⁴⁷) К. Я. ГРОТ, *Моравия и мадьяри с половины IX ст. до начала X*, СПб, 1881, ст. 232-233.

М. ЛЕВЧЕНКО, *Очерки по истории русско-византийских отношений*, Академия Наук СССР, Институт истории, Москва, 1956, ст. 55-56;

Н. ПОЛОНСЬКА, *нав. тв., ст. 90*.

не вживали в себе в Скандинавії, що є зовсім певне і би своєму поясненні імператорові Людовикові руські послы могли й напевно були б ужили якусь норманську чи евенчуально латинську назву на означення свого володаря, якщо б вони були зо Скандинавії, а не користувалися тюркською назвою "каган". Щоб це використати для своєї тези, деякі норманісти — як Штрубе, Шлецер, Гутцайт і навіть Кунік — пояснювали, що цей "chaganus" — це ім'я, а не титул, мовляв, це мабуть зіпсована форма норманського імени "Гакон", що, очевидно, дуже натягнене¹⁴⁸). Інші знову пробували пояснити, чому той володар, якого послами були два руські мужі, був названий "хаканом" — припущенням, що тим титулом потитулував його від себе візантійський імператор. Вони вказували на листа західнього імператора Людовика II-го до візантійського імператора Василя, в якому він полемізує з ним, що "хаганом" не називався володар ні Аварів, ні Хозарів, ані Нортманців (*chaganum vero non praelatum Avarum, non Gazarorum, non Nortmannorum nuncupari reperimus*). Різні міркування, що їх у зв'язку з цим подає Грушевський чи Геденов, дуже штучні, а вже особливо Іловайський, який робить навіть "поправку" до "Анналів", мовляв, там не було "Своенум", але "Сляворум", робиться смішним¹⁴⁹).

Слово "каган" — "хакан" — "хаган" — "володар" — тюркського походження. Англіїці передають його "khagan". Це був найвищий титул ватажків племен у Турків. Від половини VI-го сторіччя це був титул — голови держави в тюркських народів, а також особи, що мала цей титул. В VIII-X сторіччях цим титулом титулувалися хозарські хани, яких ним теж інші титулували¹⁵⁰). Знову ж у XI-XII сторіччях титулу "кагана"

¹⁴⁸) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *нав. тв.*, ст. 591.

¹⁴⁹) Там же, ст. 592.

Monumenta GERMANIAE HISTORICA, *Scriptores* III, p. 523.

¹⁵⁰) Каган; Каганат, *Словник Української мови*, т. IV, Київ, 1973, ст. 67,

вживали теж і київські князі, про що свідчать староруські пам'ятники, як нпр. "Слово о законі й благодаті" Іларіона з-перед 1050 року, який каже: "Похвалім же й ми, по нашій силі... великого кагана нашої землі, Володимира, внука старого Ігоря, сина же славного Святослава..."¹⁵¹).

З новіших істориків заслуговує на увагу проф. М. Андрусяк¹⁵²), який каже, що оповідання Бертинських Анналів про послів в імператора Людовика Побожного в 839 році від короля "Руси" (Rhos) "хакана" сходиться з літописним оповіданням про заволодіння Варягами над північними східними Слов'янами. Варяги могли сягнути "шляхом із Варягів у Греки" до Києва, заки його підбили хозарські Угри, і звідтіля пробувати своїм посольством нав'язати зв'язки з Візантією. Не диво, що в Царгороді їх питали, чи вони є з племені "рос", бо власне Угри, до яких Араби та Візантіїці причіпили назву "рус" або "рос", давалися взнаки Візантії своїми грабівницькими нападами на її посілості. Назва "рус" чи "рос" не могла бути чужою для варязьких послів, бо їм була відома фінська назва "Руотсі" для їх батьківщини — Швеції, тим то вони не заперечували, що вони є "рос", даючи вияснення, що вони "з роду Свеонів" — Шведів, а тим самим не мають споріднення з тими "русами" чи "росами", які нападали на візантійські посілості. Коли ж прибули оті "руські послы" разом із візантійськими послами до Людовика Побожного, то Візантіїці завважили, що "руські послы" — Варяги-Германці могли швидко порозумітися з Франками-Германцями й тому

Каган, Укр. Рад. Енци., т. VI, ст. 54,

Хозари, хозарська мова, хозарський каганат, там же, т. 15, ст. 519-20;

М. И. АРТОМОНОВ, История хазар, Ленинград, 1962.

¹⁵¹) МИХАЙЛО ВОЗНЯК, Старе українське письменство. Львів, 1922, ст. 69.

¹⁵²) Д-Р МИКОЛА АНДРУСЯК, До початків державности в Україні, Богословія, т. XXXIV, кн. 1-4, Рим, 1970, ст. 70-71.

пізніший візантійський хронікар Симеон Логофет (перша половина X ст.) назвав Русь "дромітами", тобто мореплавцями на легких суднах, з роду Франків¹⁵³).

Іншим цікавим джерелом перед 1000-им роком, яке говорить про назву "Русь", є твір "Антаподозіс" італійського історика Ліюдпранда, єпископа (від 961 р.) Кремони, що декілька разів їздив у дипломатичних місіях до Царгороду. В цьому творі він займається й описує народи, які заселяли терени на північ від Візантійської імперії¹⁵⁴). В своєму творі Ліюдпранд описує часи між 887-952 роками. Він розказує теж про похід князя Ігоря на Царгород у 941 році. Він пише, що: "Є народ у північних краях, що Греки звуть задля їх тілесних ознак 'рудими', а ми задля положення їх краю — 'нордманнами': бо по-німецьки 'норд' значить північ, а 'ман' чоловік, отже північних людей можемо звати 'нордманнами' (Gens quaedam est sub aquilonis parta constituta, quam a qualitate corporis Graeci vocant rusios. nos vero a positione loci nominamus nordmannos, lingua quippa Teutonum nord — aquilo, man autem dicitur homo, unde et nordmannos aquilonares homines dicere possumus). М. Грушевський це й інші місця ставить під сумнів і вважає те радше грою слів, навівши "можна назвати їх Нордманнами, бо вони живуть на півночі", вилишаючи на боці першу частину тексту "а ми задля положення їх краю називаємо — нордманнами"¹⁵⁵). Ми вважаємо, що Ліюдпранд знав докладно, кого називали "Нордманнами", бо під такою назвою, поруч назви "Вікінги", вони були знані в той час на Заході.

¹⁵³) J. P. MIGNE, *Patrologiae cursus completus, Patrologiae Graecae*, CIX, Paris, 1863, pp. 439-442, 767-807;

¹⁵⁴) LIUDPRAUD, *Antapodosis*, ed. J. Becker, SSRG, Hannover, 1915;

GWYN JONES, op. cit., p. 254;

LIUDPRAND, *The Columbia Encyclopedia*, op. cit., p. 1228.

¹⁵⁵) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *нав. тв. т. I, ст. 594-95.*

Monumenta Germaniae historica, Scriptores, III, p. 331.

ВІЗАНТІЙСЬКІ ДЖЕРЕЛА ПРО РУСЬ

В системі політичних взаємин Візантії з довколишніми державами чи народами в IX-X сторіччях велике значення мали для неї взаємовідносини з її північними сусідами. За візантійським визначенням — "варварський світ", — тобто північне Причорномор'я і інші північні терени — переживав у тому часі бурхливі соціальні, економічні, культурні та політичні переміни. Найбільше непередбачену для Візантії переміну на північ від Чорного моря створював у тому часі новий політичний організм, яким ставала Русь у своєму державному й політичному формуванні. Візантія зовсім не бажала собі зросту в своєму сусідстві нової сили, яка стала б на перешкоді її розвоєві економічних і політичних інтересів. Тому Візантія старається не допустити до того, щоб Русь поширила свої впливи чи територію на південь, — або теж мала доступ до Чорного моря, від якого намагається Русь відтяти особливо своїми кримськими колоніями. У висліді того приходиться до боротьби, яка з малих руських наскоків перетворюється згодом у повні військові дії, при чому саме Русь стає наступаючою стороною¹⁵⁶).

Візантія виявляє затривоження, бо в безпосередній загрозі, крім від кочовиків, ще й від Русі йшла небез-

¹⁵⁶) Г. Г. ЛИТАВРИН, *Византия и Русь в IX-X вв.*, история Византии, Академик С. Д. Сказкин — отв. редактор, Издательство "Наука", Москва, 1967, II т., 226-227;

R. J. H. JENKINS, *The Byzantine Empire on the Eve of the Crusades*, London, 1963, p. 5.

пека її городам — колоніям на північних узбережжях Чорного моря, які були не тільки важливими військово-політичними її форпостами, але передусім торговельними осередками, що причинялися до її добробуту та сили¹⁵⁷).

Великою трудністю для Візантії було погодити поняття про право до самостійного існування нових державних організмів, із візантійським уявленням про право на владу візантійського імператора, яка була "божественною" і розтягалася на "ойкумене", тобто на всю вселенну. "Божественний" візантійський імператор уважався неподільним володарем усїєї землі, а терени, де володіли "варвари", вважалися тільки тимчасово втраченими. Це поняття про владу імператора творило невід'ємну рису політичного світосприймання візантійських державних мужів, дипломатів і філософів¹⁵⁸). Очевидно, що ця візантійська доктрина мала своє пристосування тільки там, де до того були потрібні засоби її закріпити. Цього однак не було у відношенні до Русі, бо Візантія крок за кроком була примушена поступатися перед Руссю зо своїх позицій, хоч і як сильно протидіяла тому вироблена візантійська дипломатія, як це нпр. бачимо в різних переговорах чи договорах Візантії зо степовими кочовиками, яких вона наставляла про-

¹⁵⁷) История Византии, II т., ст. 148;

W. HEYD, *Histoire du commerce du Levant*, vol. I, Leipzig, 1936, p. 44;

А. Л. ЯКОБСОН, *Средневековый Крым*, Москва-Ленинград, 1964, ст. 58 і д.

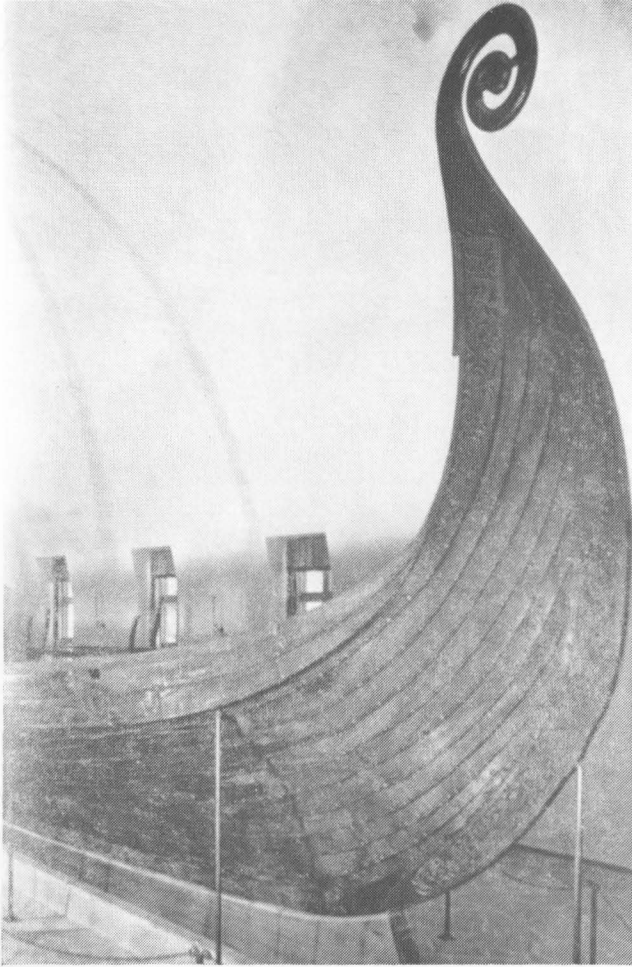
¹⁵⁸) Г. Г. ЛИТАВРИН, *нав. тв.*, ст. 226-27;

R. J. JENKINS, *op. cit.*, p. 5;

CONST. PORPHYR, *De cerem.*, *op. cit.*, p. 5, 6-8;

G. OSTROGORSKY, *Zur Kaisersalbung und Schilderhebung im spaetbyzantinischen Kroenungszeremoniell*, "Historia", 4 1955, p. 246 і fl.;

O. TREITINGER, *Die ostroemische Kaiser — und Reichsidee*, Darmstadt, 1956.

Норманський човен з X-го сторіччя, який віднайдено в колишньому багні в Озеберг, Норвегія. В ньому був кістяк жінки й чоловіка та всякі предмети щоденного вжитку, як теж статуя молодого вікінга. (Взято: F. Donawan, *The Vikings*, p. 78).

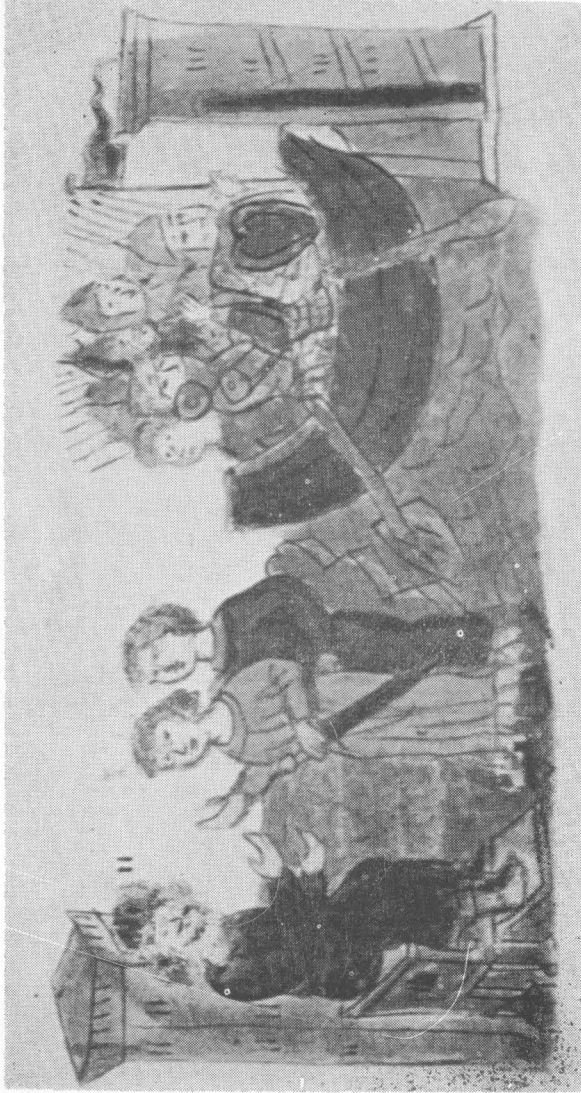
Варяги витягають свої човни на берег ріки, щоб їх нести сушею до наступної ріки (Olaus Magnus, *Historia de Gentibus Septentrionalibus*, 1555).

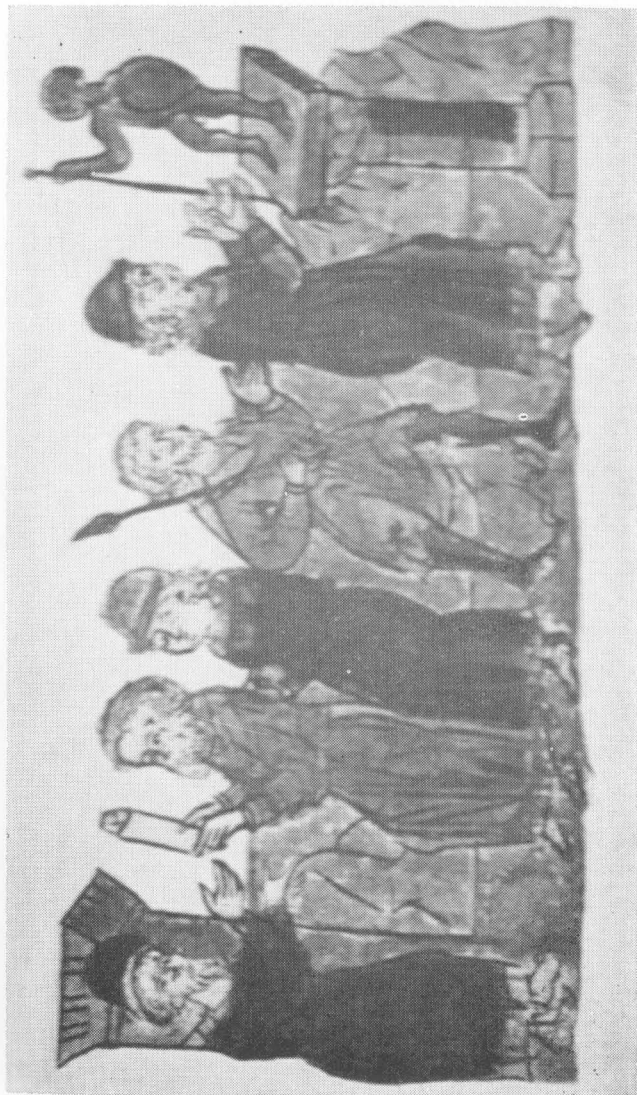
Варяги несуть свій човен сушею до наступної ріки (Olaus Magnus).

Будування Новгороду Великого. Мініюра Рад ивнiвського лiтопису, ст. 3. (Взято: Повесть
Временних Лет, Д. С. Лихачев, т. I, ст. 12).

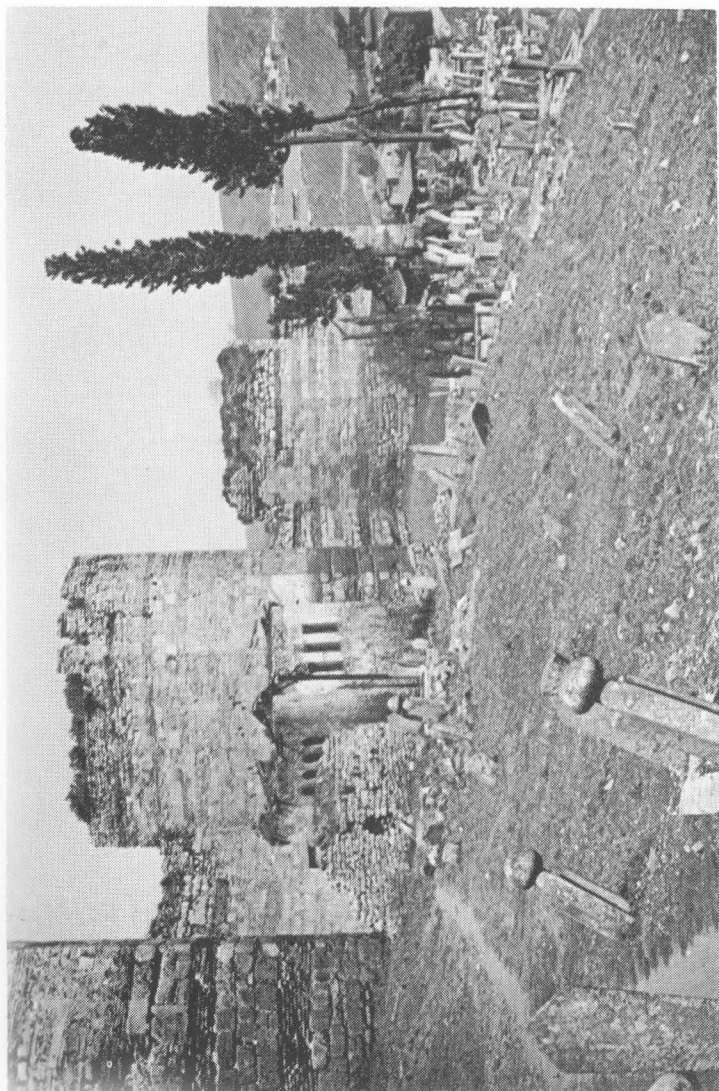
Аскольд і Дир прибувають до Києва. Мініююра з Радивилівського літопису, ст. 9.
(Взято: Повесть Временних Лет, Д. С. Лихачев, т. I, стор. 16).

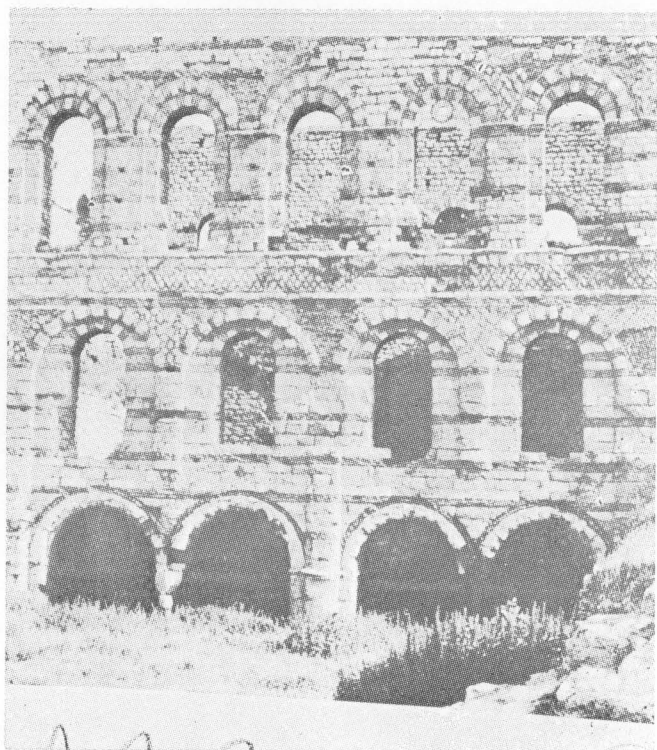
Олег заключає договір з Греками. Мініатюра Радивилівського літопису, стор. 16.
(Взято: Повесть Временних Лет, Д. С. Лихачев, т. I, стор. 25).

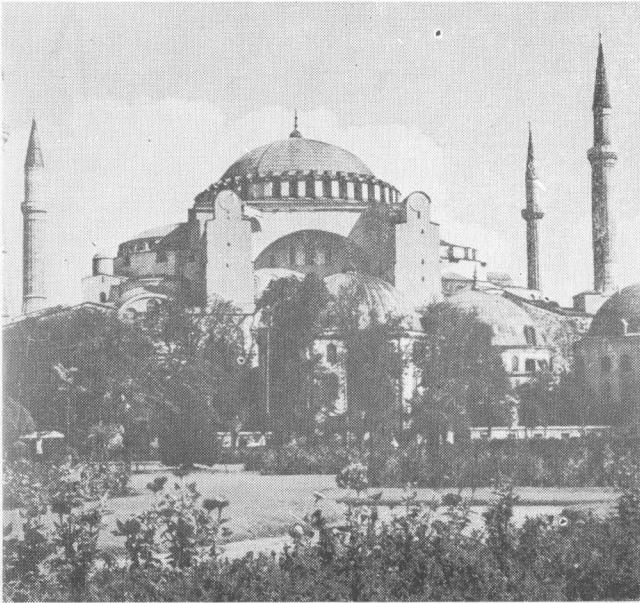
Княгиня Ольга на відвідинах у візантійського імператора. (Взято: Повесть Временних Лет, Д. С. Лихачев, стор. 56).

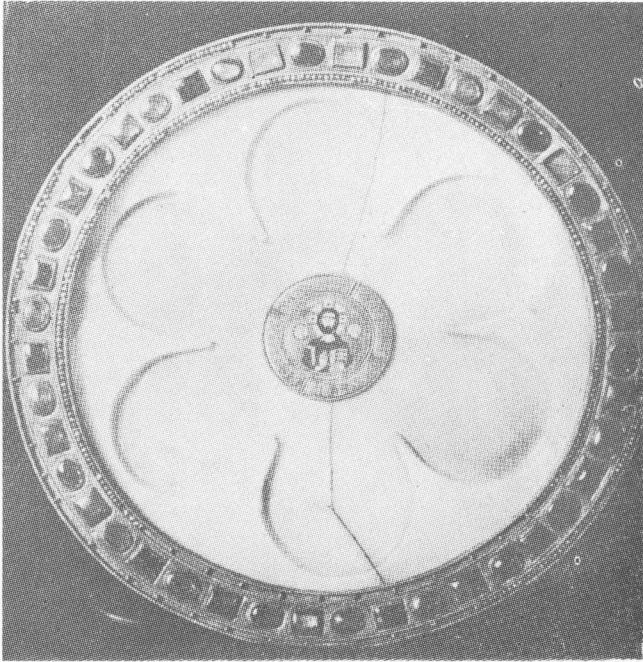
Руїни оборонних мурів Царгороду з часів візантійського імператора Теодосія II-го.

**Руїни палати візантійського імператора Константина Порфіро-
родного (905-59), якого відвідала княгиня Ольга.**

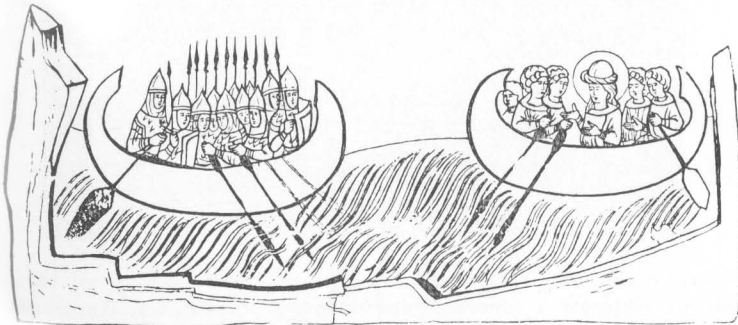
Собор св. Софії в Царгороді, в якому брала участь у богослуженнях наша княгиня Ольга.

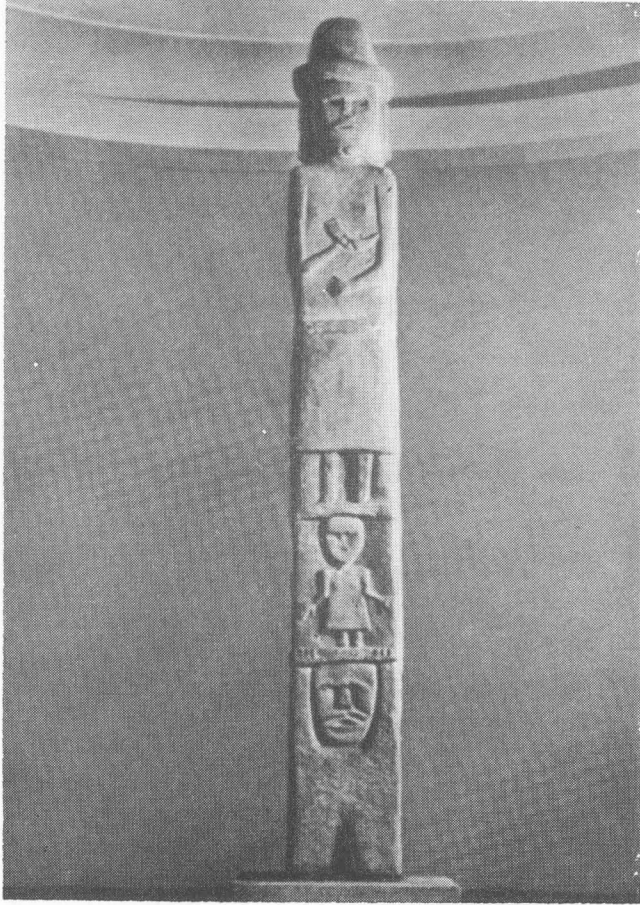
Дискос, якого св. Ольга подарувала до собору св. Софії в Царгороді, зберігається в скарбниці катедрі св. Марка у Венеції, Італія.

Шиферний саркофаг — за традицією гробниця княгині Ольги — віднайдений під час розкопок у Десятинній церкві в Києві.

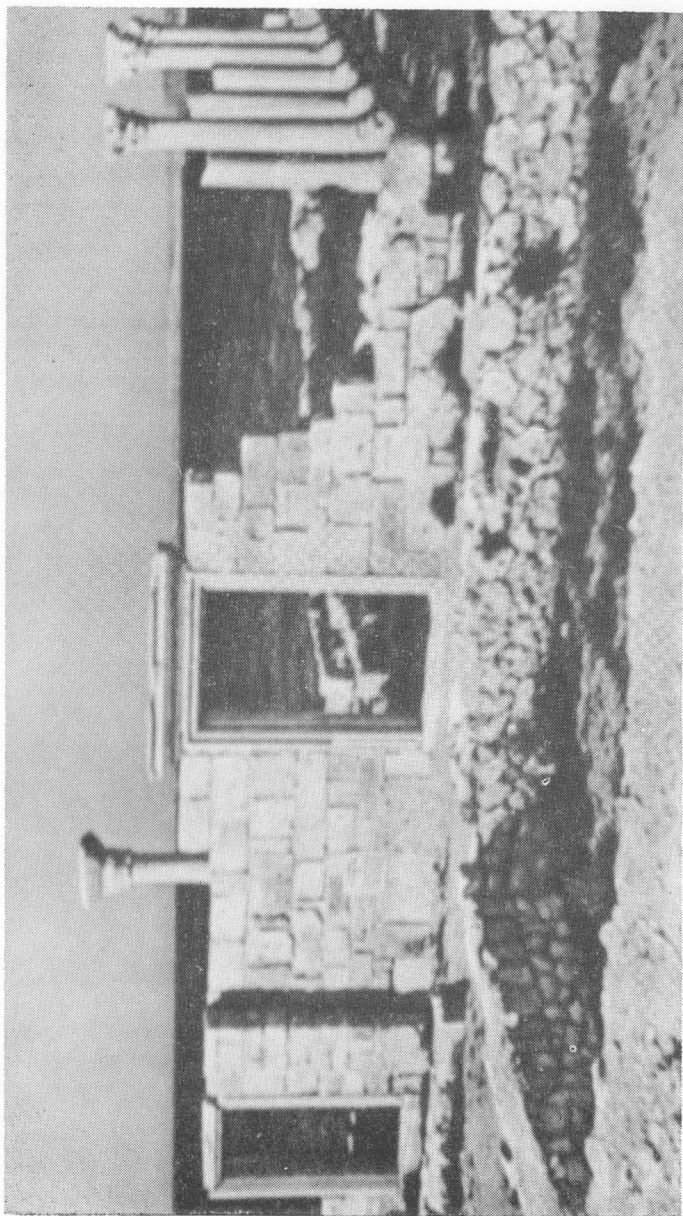
Руські дружинники під проводом князя вибираються в похід водою.

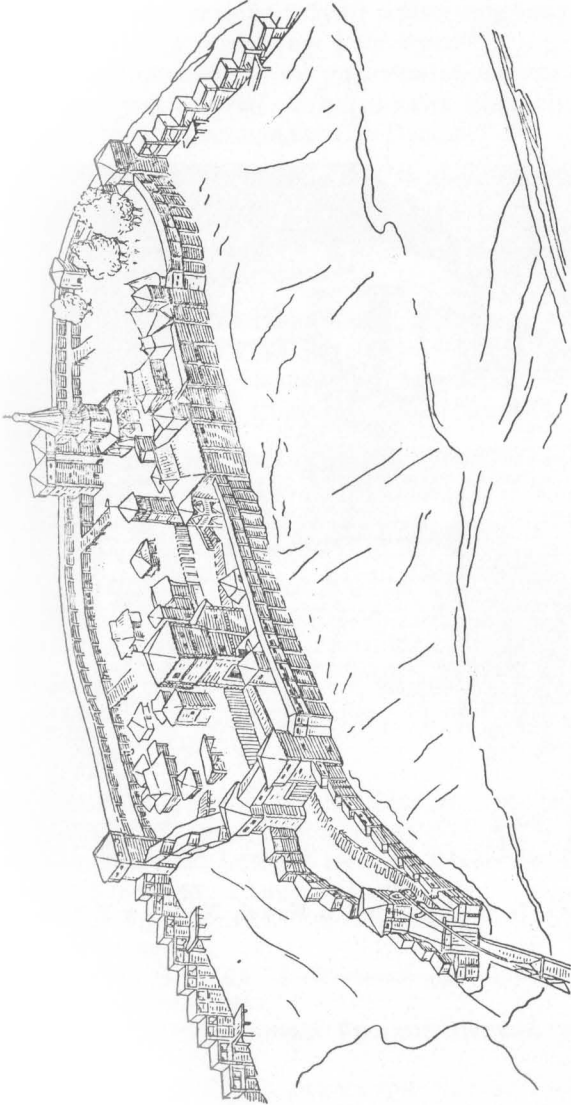
Збруцький ідол "Святовит". Камінь. X ст. Краківський музей.
(Взято: Нариси з історії українського мистецтва, Київ, карт.
ч. 22).

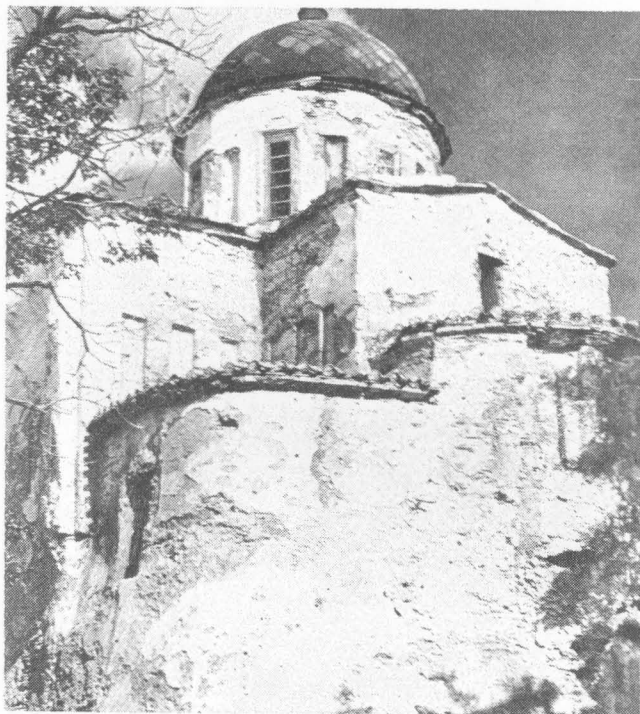
Похід Святослава Ігоровича на Болгарів. (Взято: Хроніка Манасії; Biblioteca Vaticana, Cod. Slav., 2, fol. 174).

Руїни християнської базиліки в Херсонесі, Крим, з VI ст.

Льбецький замок у Київській Русі XI-XII ст. Реконструкція Б. О. Рибакєва

Церква св. Івана Предтечі в Керчі, Крим, з X-XIII ст.

ти Русі¹⁵⁹). Іншим важливим чинником візантійських впливів у різних країнах було християнство, яке ширилося з Візантії, в тому теж і на Русь¹⁶⁰).

У візантійсько-руських взаємовідносинах можна легко виділити три окремі етапи, в яких Візантія поступово та ближче ознайомлювалася з Руссю:

1. взаємовідносини Русі з безпосереднім чи посереднім сусідом, — залежно від того, які кочовики займали степи, — а зокрема з візантійською колонією — містом Херсонесом на Криму;

2. Русь старається нав'язати стосунки з іншими візантійськими містами, але без посередництва Херсонесу; в тому етапі приходять уже теж і наскоки Русі на візантійські міста, нпр. на Сурож і Амастриду;

3. Спроби Русі нав'язати безпосередні контакти з Царгородом, хоч у дальшому відбуваються руські наскоки на саму столицю Візантії — Царгород.

Теж нема найменшого сумніву, що зв'язки Русі з Візантією існували багато раніше від записаних вісток, ми задержимося на короткому обговоренні саме цих записаних вісток із IX-X сторіч, у яких візантійські джерела вживають назву "Русь".

¹⁵⁹) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *Історія України*, I т., ст. 424-25,

Б. Д. ГРЕКОВ, *Киевская Русь*, ст. 460-67;

¹⁶⁰) МИКОЛА ЧУБАТИЙ, *Історія Християнства на Русі-Україні*, т. I (до 1353), Рим-Нью Йорк, 1965;

ГРИГОР ЛУЖНИЦЬКИЙ, *Українська Церква між Сходом і Заходом*, Филадельфія, 1954;

А. Г. ВЕЛИКИЙ ЧСВВ, *З Літопису Християнської України*, кн. I (IX-X ст.), Рим, 1968.

Е. ГОЛУБІНСКИЙ, *Історія Русской Церкви*, тт. I-IV, Москва 1901-4;

В. І. ВЛАСОВСЬКИЙ, *Нарис історії Української Православної Церкви*, т. I, Нью Йорк, 1955,;

ALBERT M. AMMANN, S. J., *Abriss der ostslawischen Kirchengeschichte*, Wien, 1950.

Михайло Грушевський каже, що розвій воєнних сил Руси мусів бути зв'язаний із утворенням спеціального війська — дружини, що мусіло статися багато раніше, ніж це представляє *Повість Временних Літ*, тобто не в другій половині IX-го, але вже десь на початку IX-го, якщо не при кінці VIII-го сторіччя¹⁶¹), бо Русь робила вже напади на малоазійські береги Чорного моря. В IX-му сторіччі згадується про якийсь об'єднання "Русів" на північних берегах Чорного моря. Так у Житії св. Степана Сурожського, біля 800-го року, є оповідання про напад Руси на Сурож — Судак на Криму (*Sugdea*) під проводом руського князя Бравлина, про його чудесне навернення та його дружини на християнство¹⁶²). Знову ж на початку IX-го сторіччя в Житії св. Юрія Амастридського є згадка про руського князя, який напав на Амастриду — Амассара, недалеко Синопу в теперішній Туреччині, а теж, що цей князь теж охрестився¹⁶³). В. Васильєвський відносить час написання Житія св. Юрія до 842 року, тобто ще на час іконоборства. Тезу Васильєвського аналізує Н. де Баумгартен¹⁶⁴).

В Житії св. Юрія Амастридського говориться, що ці "Руси" — це "народ" жорстокий і дикий". Автор Житія — диякон Ігнатій склонний ототожнювати цих "Русів" із "Тавроскитами", що — за його словами — "є

¹⁶¹) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *Історія України*, т. II, ст. 349;

¹⁶²) Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО, *Історія України*, т. I, ст. 76.

В. ВАСИЛЬЄВСЬКИЙ, *Русско-византійские исследования*, "Летопись зайнятий Археографической Комиссии", СПб, IX, 2, 1893, ст. 100,

W. ZAJIKYN, *Chrzescianstwo w Europie wschodniej od czasów apostołskich do ks. Igora Starego*, "Elpis", I, Warszawa, 1929, p. 4.

¹⁶³) В. ВАСИЛЬЄВСЬКИЙ, *нав. тв.*, ст. 108.

М. В. ЛЕВЧЕНКО, *Очерки по истории русско-византійских отношений*, Москва, 1956, ст. 46-54, 81,

¹⁶⁴) N. de BAUMGARTEN, *Aux origines de la Russie*, *Orientalia Christiana Analecta*, Roma, 1939, pp. 24-35.

поганами, які поклоняються гаям і лугам, яким приносять жертви", при чому зберігають "давній звичай Таврів — убивати іншоземців"¹⁶⁵). Тому проф. М. Андрусяк каже, що не можна прикладати до Варягів чи Слов'ян нападів північного народу "Рос" або "Рус" на візантійські володіння при кінці VIII-го чи на початку IX-го сторіч, як згаданого в Житії св. Степана Сурожського нападу руської дружини під проводом князя Бравлина¹⁶⁶).

Повість Временних Літ під 866-им роком¹⁶⁷) записує так:

"У 6374 році. Аскольд і Дир виправилися на греків і прийшли туди в 14-ий рік (царювання) цісаря Михайла. Цісар у той час був у поході на агарян і дійшов уже до Чорної ріки, коли єпарх післав йому вістку, що Русь іде походом на Царгород. І цар повернувся. Ті же ввійшли в середину Суду, доконали багато вбивств християн і обступили Царгород двома сотнями кораблів. Цісар же з трудом увійшов у город і з патріярхом Фотієм усю ніч молився в церкві Святої Богородиці у Влахерні. І з піснями винесли вони божественну ризу Святої Богородиці та замочили її полу в морі. Була тиша й море було спокійне, але нараз піднялась буря з вітром і великі хвилі змели кораблі безбожної Руси, та прикинуло їх до берега й розбило так, що не багатьом із них удалося втекти від такої біди й повернутися додому"¹⁶⁸).

¹⁶⁵) Г. Г. ЛИТАВРИН, нав. тв., ст. 228,

П. О. СОЛОНІК, Про значення терміна "тавроскіфи", Археологічні пам'ятки УСРС, II, 1962,

¹⁶⁶) М. АНДРУСЯК, До початків державности в Україні, нав. тв., ст. 68,

¹⁶⁷) *Повість Временних Лет*, нав. тв., т. I, ст. 19, російський переклад, ст. 215,

¹⁶⁸) Деякі пояснення до тексту: невірно подано 14-ий рік царювання Михайла, який володів у 842-867 рр.; агаряни — (порівняй — Біблія, Книга Буття, глава 16-21) в Середньовіччі східні музудманські народи признавалися нащадками біблій-

Поданий у Повісті 866-ий рік походу не сходиться з іншими джерелами, які подають дату 18-го червня 860 року, а особливо з такими важливими свідоцтвами, якими є дві проповіді та "окружне послання" царгородського патріарха Фотія (858-867 і 878-886). Першу проповідь Фотій виголосив у соборі св. Софії під час облоги міста, а другу після зняття облоги. Округне послання Фотія з 867 року подає характеристику Русів і повідомляє про їх охрещення¹⁶⁹).

Повість Временних Літ приложила цю вістку про похід на Царгород у 860 р. — каже М. Грушевський, — до Київської Русі, а не до якоїсь іншої, а при тому "втиснула як могла між покликанням Варягів і приходом Олега; очевидно, вона тут ішла несвідомо (і проти своєї теорії) з загальним переконанням, що Русь — це Київщина". Ця подробиця має характер і вагрість історичного документу. З цією вказівкою Повісті сходяться вказівки інших сучасних джерел. Патріарх Фотій у своїй проповіді, виголошеній під час нападу Русі на Царгород, каже, що напасники — "Русь" вийшли з країни, відділеної від Греків численними краями і племенами, морями й сплавними ріками¹⁷⁰). Звідси теж стає зрозумі-

ного Ізмаїла — "ізмаїлтани", тобто нащадками сина Авраама й його рабині Агари, самі ж музюльмани вважали себе нащадками Авраама й його жінки Сарі, звідки й пішла їх друга середньовічна наука "сарацини". **спарх** — начальник, **Суд** — Золотий Ріг, залив і пристань Царгороду, **Блахерна** — частина Царгороду.

¹⁶⁹) N. de BAUMGARTEN, op. cit., 26-29;

Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО, нав. тв., ст. 90-91;

М. ЛЕВЧЕНКО, *Очерки по истории...*, нав. тв., ст. 57;

M. de TAUBE, *Rome et la Russie avant l'invasion des tatars*, Paris, 1947, p. 25;

І. НАГАЄВСЬКИЙ, *Кирило-Методієвське християнство в Русі-Україні*, Рим, 1954, ст. 9-11.

¹⁷⁰) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *Історія Русі-України*, т. I, ст. 350 і 358, там же, Замітки, 50. Похід Русі на Царгород в 860 році, ст. 539,

лим, чому Русь уживала малі й легкі кораблі, придатні до плавання на ріках, не маючи своїх морських портів. Про чудо з ризою Богородиці патріярх Фотій не згадує нічого в своїй проповіді, про яке говорить руська Повість. Деякі думають, що історія чуда була перенесена й причіплена до походу з 860-го року з легенди про аварський напад на Царгород у 626 р.

Візантійські джерела про цей похід не обмежуються тільки самим Фотієм, бо про похід Русі з 860 р. подібуємо в Житії патріярха Ігнатія, написаному Микитою Пафлагонським, мабуть, біля 880 року, в "продовжувача Теофана" й Симона Логофета та врешті в Константина Порфірородного¹⁷¹).

Дуже важливим є питання про походження цієї "Руси", що мала таке сильне військо й флоту і поважилася робити наскок на столицю візантійської імперії. Другим важливим питанням є, хто були князі Аскольд і Дир: Слов'яни чи Варяги? Повість Временних Літ виразно твердить, вони були Варяги, які 862 року відірвалися від головної варязької бази в Новгороді Великому, очолюваної Рюриком, і Дніпром прибули до Києва, тобто "шляхом із Варягів у Греки"¹⁷²). Аскольд і Дир допомогли Полянам скинути хозарський протекторат, відновити повну самостійність Київської Русі і навіть поширити її впливи. Советські дослідники ранньої історії Київської держави, а зокрема Рибаків, твердять, що Аскольд і Дир були Слов'янами, останніми з династії Кия, засновника Києва, яка від половини VI-го сторіччя княжила над Полянами. Про слов'янське походження Аскольда й Дири говорить також польський хронікар Ян Длугош. Про те, що Аскольд і Дир були вже христия-

¹⁷¹) Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО, *Історія України*, нав. тв. ст. 91,

ЛИТАВРИН, нав. тв., ст. 229,

¹⁷²) *Повість Временних Лет*, т. I, ст. 18-19,

нами, посередні докази знаходимо в самій Повісті¹⁷³). Питанням залежності Руси за часів Аскольда й Дири від Хозарів чи питанням угорської зверхности над Аскольдом і Диром, як теж і питанням про прихід Олега до Києва та самим княженням Аскольда й Дири й їх кінцем займалися багато істориків, які остаточно таки не дали вповні задовільної відповіді.

¹⁷³) М. ЧУБАТИЙ, *Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй*, Нью Йорк-Париж, 1964, ст. 46.

НАЗВА РУСЬ ЗАКРІПЛЮЄТЬСЯ ЯК ДЕРЖАВНА

Великим кроком уперед не тільки щодо торговельних чи політичних взаємовідносин Русі та Візантії треба вважати події з часів київських володарів — Олега (882-912) й Ігоря (918-945), але й теж через те краще ознайомлення Візантії з Руссю та її більше респектування, а водночас щораз частіше вживання і закріплювання назви "Русь" як державного означення для Київської держави. Визначною допомогою в цьому служать політично-торговельні договори, що їх заключили київські князі Олег і Ігор, яких тексти подає Повість Временних Літ. Тексти договорів вказують на те, що тодішня Русь мусіла бути вже настільки добре зорганізованим і сильним державно-політичним організмом, якого Візантія не могла ігнорувати. В тому часі (до речі, як теж і сьогодні), політика й торгівля були між собою дуже тісно пов'язані. Тільки володар держави з обладнаним апаратом влади був у силі забезпечити догідні умови для торгівлі з іншою державою, а теж і запевнити безпеку торговельних караван чи то сухопутними чи то морськими шляхами. Купці часто сповняли теж дипломатично-політичні місії, а то й нерідко розвідчі.

Як прийшло до укладення цих договорів? На це питання дає нам ясну відповідь Повість Временних Літ під 907-им роком:

"Пішов Олег на греків, оставив Ігоря в Києві, взяв зо собою безліч варягів, і словен, і чудь, і словен, і кривичів, і мерю, і деревлян, і радимичів, і полян, і сіверян, і вятичів, і хорватів, і дулібів, і тиверців, відомих як перекладчиків; тих усіх греки називали Велика Ски-

тія.. І з тими всіма виправився Олег на конях і на кораблях; і було кораблів числом 2.000. І прийшов до Царгороду; і греки замкнули Суд, а город зачинили. І вийшов Олег на берег і зачав воювати, і багато вбивств учинив ув околицях городу грекам, і зруйнували багато палат, і попалили церкви. А тих, кого захопили в полон, одних посікли, других мучили, інших же розстріляли, інших у море вкидали, й інші численні лиха вчинила Русь грекам, як це звичайно військові чинять... і почали греки просити миру, щоб не воював грецької землі. Олег же, недалеко відійшов від городу, почав мирні переговори з грецькими царями, з Леоном і Олександром, посилаючи до них у город Карла, Фарлофа, Вельмуда, Рулава й Стемида...¹⁷⁴⁾.

Ми навели уривки з літописної розповіді про похід Олега на Візантію, в якій розказується про причину дуже догідного для Руси договору. В цій же розповіді літописець подає точки мирового договору, які є наче вибраними з Олегового договору з 2 вересня 911 року, поданого в Повісті Временних Літ під 912 роком. Дослідники цих договорів уважають, що йдеться тут у дійсності про цей же самий договір, бо оба договори творять і текстову одність і викликані тим самим походом, хоч літописець штучно їх розділив на дві частини, а тим більше, що в обох договорах нема повторень і вони доповняють один одного¹⁷⁵⁾. Олегові договори з

¹⁷⁴⁾ *Повесть Временних Лет*, нав. твір., ст. 24.

¹⁷⁵⁾ Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО, *Історія України*, нав. тв., ст. 96,

М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *Історія України-Руси*, нав. тв., т. I, ст. 384-87;

А. А. ШАХМАТОВ, *Несколько замечаний о договорах с греками Олега и Игоря*, "Записки Неофилологического Общества", 1914, вип. VIII. *Повесть временних Лет*, т. I, 907-911, ст. 23-29, ч. II, ст. 263-281;

А. ЯКОВЛІВ, *Історія джерел українського права*, *Енци. Українознавства*, т. I, ст. 634;

Н. П. ПАВЛОВ-СИЛЬВАНСКИЙ, *Феодализм в удельной Руси*, СПБ, 1910, ст. 445.

907 і 911 років різняться від Ігорового договору з 944 року, поданого в Повісті під 945 роком,—тим, що він заключений під свіжим враженням менш удалого Ігорового походу на Царгород у 941-му році, та мабуть другого вдалого походу в 944 році, якщо такий насправді відбувся, але теж договором менш корисним для Русі, подібно як договір Святослава з 971 року. В датуванні згаданих договорів існують розходження між літописцем і дослідниками літописів, які справляють дати договорів, беручи до уваги інші історичні дані, а саме: 912 на 911 рік і 945 на 944 рік¹⁷⁶).

Не менш цікавим є питання, звідки взяв Нестор тексти договорів, а тим більше, що про цей похід Олега нема достатніх записів у візантійській хронографії¹⁷⁷). За свідомством візантійського історика Менаандра, звичайно всі договірні грамоти — "хартії" виготовлялись у Візантії в двох примірниках. Один примірник виготовлявся в імені імператора, а другий від імені володаря країни, з якою велися переговори. Очевидно, що основним текстом уважався перший, а другий був тільки видозміною першого. З другого примірника роблено переклад на мову народу, з яким договорювалися, і грамота

¹⁷⁶) *Повесть Временних Лет*, нав. тв., т. I, ст. 33-39, ст. 52;
Г. Г. ЛИТАВРИН, нав. тв., ст. 231;
Г. Д. ГРЕКОВ, *Киевская Русь*, М.-Л., 1949, ст. 333-340;
В. И. СЕРГЕЕВИЧ, *Греческое и русское право в договорах с греками X века*, ЖМНП, 1882, ч. I, ст. 107-108;
Н. А. ЛАВРОВСКИЙ, *О византийском элементе в языке договоров русских с греками*, СПб, 1853, ст. 42.
В. М. ИСТРИН, *Договоры русских с греками*, Известия ОРИС АН, 1924, т. XXIX, Ленинград, 1925, ст. 390;
П. О. КАРИШКОВСКИЙ, *К истории балканских походов Руси при Святославе*, КСИС, 14, 1955;
П. И. КАРИШКОВСКИЙ, *"Повесть Временних Лет" про Балканські походи Русі при князі Святославі*, "Праці Одеського державного університету", т. 152, Серія історичних наук, вип. 9, 1962.
¹⁷⁷) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *Історія України-Русі*, т. I, ст. 386;

того перекладу зберігалася у володаря того народу, з яким заключено договір. Саме ці останні примірники договорів Руси з Візантією були мабуть видані Несторові з княжої скарбниці до користування при писанні Літописного зводу. Звідси ми розуміємо видозміни, що в тексті цих договорів "ми" чи "наш" відноситься до руської сторони, а "ви" чи "ваш" — до грецької. Знову ж у грецькому тексті було противно¹⁷⁸⁾.

Про те, що тексти договорів, які зберігалися в скарбниці Святополка (1099-1113), були слов'янські, а теж, що їх переклади повинні збігатися з часом дійсного ведення переговорів, доказано дослідами академіка С. П. Обнорського. На його думку, переклад договору з 911 року нештучний, дуже близький до оригіналу, рясніє грецизмами всякого виду, а теж багатий на ламання вимог руської синтакси. Цей переклад був зроблений "болгариним на болгарську мову, але цей переклад був виправлений руським справщиком". Ігорів договір куди краще виготовлений, коли йдеться про вимоги руської мови¹⁷⁹⁾.

Нестор, починаючи свою розповідь про похід Олега в 907 році на Візантію, вичисляє різні племена, які йшли в поході Олега та закінчує свій перелік — "си вси звахуться от грек Великая скуфь" — "тих усіх греки називали Великою Скитією". Тут воно виходить неясно, тобто кого Нестор розуміє під "Великою Скитією": 1. чи всі ним вичислені племена, тобто всіх, які входили в склад Руси, яка йшла походом на Візантію чи 2. тільки Дулібів і Тиверців, як це можна розуміти на основі Несторового переліку народів і племен у вступній розповіді Повісти Временних Літ, де говориться так: Дуліби

¹⁷⁸⁾ Д. С. ЛИХАЧЕВ, *Повесть Временних Лет*, т. II, ст. 117-118.

¹⁷⁹⁾ С. П. ОБНОРСКИЙ, *Язык договоров русских с греками*, Сб. "Язык и мышление", VI-VII, 1936, ст. 102-103;

В. М. ИСТРИН, *Договори Руси с греками X в.*, "Известия Отд. Русск. Языка и Словесн. Академии Наук СССР", т. XIX, 1924, ст. 383-393.

же жили над Бугом, де сьогодні волиняни, а улличі й тиверці жили над Дністром і сусідували з Дунаєм. Було їх багато: жили вони раніше над Дністром до самого моря, і збереглися їх городи донині: "да то ся зваху от Грек Великая скуфь"¹⁸⁰). Мабуть треба таки розуміти, що назва "Велика Скитія" стосується тільки до Дулібів і Тиверців, а не до всіх інших названих народів чи племен, що йдуть у поході Олега. Кажемо це тому, що в дальшому тексті розповіді та в тексті самого договору Нестор уживає назви "Русь" — як збірне поняття. Взагалі вживання терміну "Скитія" чи "Скити" в ході сторіч різно апліковане до наших земель і їх мешканців, а нерідко й змішуване, як нпр. це виразно бачимо в Хроніці Юрія Арматола, який каже: "тако же и Асиєю и Европиею и Скуфиею рекши козари"¹⁸¹).

Подаючи під 907 роком список племен, які брали участь ув Олеговому поході, зараз по Тиверцях літописець ставить "яже суть толковини". Що саме означає це "толковини" досі точно невідомо. Це слово тільки ще один раз зустрічається в "Слові о полку Ігоревім", де слова "погание тльковини", здається, означають Половців — поган, осілих на Руській землі, які підпорядкувалися руській культурі й нерідко виступали в характері перекладчиків у переговорах Русі з Половцями. Слово "толковин" повинно б бути зв'язане со словом "толковать" — об'ясняти, перекладати. В давнину перекладчиками виступали переважно мешканці пограничних полос. Тому й тут можна думати, що Тиверці були в частому спілкуванні з Греками на полудневих границях Русі, виступали чи служили за перекладчиків, що було б уповні логічним у тому випадку¹⁸²).

¹⁸⁰) *Повесть Временних Лет*, т. I, ст. 14; там же, т. II, ст. 227.

¹⁸¹) В. М. ИСТРИН, *Хроника Георгия Арматола*, т. I, Пгр., 1920, ст. 36;

Б. Д. ГРЕКОВ, *Киевская Русь*, нав. тв., ст. 433-434.

¹⁸²) В. М. ИСТРИН, *Хроника Георгия Арматола*, т. II, Пгр., 1922, ст. 246;

Д. С. ЛИХАЧЕВ, *Повесть Временних Лет*, т. II, ст. 263.

Нестор, розказуючи під 907 роком про вислання Олегових послів на мирові переговори чи подаючи тексти Олегового з 911 р. й Ігорового з 944 року мирових договорів, подає імена послів. Під 907 р. маємо п'ять імен: Карл, Фарлоф, Вельмуд, Рулав і Стемид. На вступі до договору з 911 року подано: "ми от рода рускаго, Карли, Инегелд, Фарлов, Веремуд, Рулав, Гуди, Руалд, Карн, Фрелав, Руар, Актеву, Труан, Лидул, Фост, Стемид, иже послани от Олга"¹⁸³). Г. Джовнс, подаючи нормалізовані старо-норманські відповідники названих імен, каже, що вони переважно східньо-шведські, хоч між ними є деякі фінські¹⁸⁴). "Ми от рода рускаго" — що чи кого тут розуміти: Варягів, яких називали Візантіїці "Рос", чи взагалі підданих Руси — держави? Знаємо, що Візантіїці часто змішували чи навіть не раз ототожнювали Варягів і Русь.

Знову ж приглядаючися іменам, які виступають у тексті Ігорового договору з 944 року, завважуємо вже зміну, про що й пише Д. С. Лихачев у своїх поясненнях до Повісти Временних Літ: "Посеред імен послів зустрічаються і скандинавські, і слов'янські (Улеб, Синко), і естонські (чудські: Искусеви, Каницар, Апубьксарь). Замітне, однак, що між княжими іменами переважають саме слов'янські: Святослав, Предслава, Володислав. Скандинавські імена послів подані в живій руській вимові: Слуди — Slodi, Шихберн — Sigbjorn, Кари — Kari, Руалд — Hroaldr, Алдан — Halfdanr"¹⁸⁵).

М. Грушевський в основному опрокидує твердження деяких норманістів, які виводили різні руські імена зо скандинавського походження, але теж він не дає задо-

¹⁸³) *Повесть Временних Лет*, т. I, ст. 24-25.

¹⁸⁴) G. JONES, *A History of the Vikings*, op. cit., p. 259: Karl-Karli, Ingjaldr, Farulfr, Vermundr, Hrodleifr, Godi-Gudi, Hroaldr, Karni, Fridleifr, Angantyr (?), Throndr-Thrandr, Leidufr, Fasti-Fastr, Steinvidr (?), are the normalized ON. forms. They point preponderantly to eastern Sweden, but some are Finnish.

¹⁸⁵) Д. С. ЛИХАЧЕВ, *Повесть Временних Лет*, т. II, ст. 289.

вільної відповіді, бо негативне заперечення зовсім не дає позитивної розв'язки трудности. Деякі приклади імен, що мали б бути своїм походженням скандинавські: Володимир — Valdemar, Рогволод — Ragnvaldr, Лют — Liotr, Якун — Nakon, Дир — Dyri, Tiuri, Turi, Dure, Tiure, Олег — Helgi, Ольга — Helga, Ігср — Ingvarr, Inkvar, Ingvar, а в грецьких джерелах Inger. М. Грушевський каже, що "Аскольд звучить не по нашому, але скандинавське Hoskuldr не може задовільнити: звідки б узялась форма на "а" з початку, взагалі в нашій мові?" Він старається "Аскольда" пов'язати з литовським походженням. Зважимо тут, що в Повісті Временних Літ зустрічаємо подвійний спосіб записання імени Аскольда, а саме: Асколд і Осколд. Якщо форма Осколд є раніша від Асколд, то не бачимо трудности вивести його від скандинавського Hoskuldr¹⁸⁶). М. Грушевський в своєму розгляді порушує теж справу назви Дніпрових порогів, які візантійський імператор Константин Порфірородний подвійно називає, даючи їм слов'янські та "руські", тобто варязькі імена, які деякі прихильники норманської теорії виводили з північно-германських мовних пнів. Константин усюди відрізняє київську дружину — "Русь" від "підвладних Слов'ян", то й не диво, він поставив поруч себе імена "руські" — дружинні і "слов'янські" — правдоподібно місцеві, які мала для Дніпрових порогів слов'янська людність з-над порогів¹⁸⁷).

Виринає питання: чому Візантіяці змішували чи навіть ототожнювали Варягів із Руссю? На це питання доволі задовільну відповідь дає В. Г. Васильєвський¹⁸⁸) у своєму всебічному обслідуванні варяго-руських дружин у Царгороді. Він пояснює, що Варяги приходили в Царгород через Русь, де вони творили наємну дружину руських князів. Як у Києві, так і в Царгороді Варяги

¹⁸⁶) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *Історія України-Руси*, т. I, ст. 598-599.

¹⁸⁷) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *Історія України-Руси*, т. I, ст. 597-598.

¹⁸⁸) В. Г. ВАСИЛЬЄВСЬКИЙ, *Труды*, т. I, Изд. Акад. Наук, СПб., 1908, стор. 376.

служили разом із місцевими людьми. Пригадаймо, що вже самий шлях від Балтицького до Чорного моря, відіграючи важливу роль в житті Київщини, називався шляхом "із Варягів у Греки", вказує своєю назвою на основне спрямування їх напрямку. Варяги попадали в Царгород не раз після довшої чи коротшої служби в руських князів. Тому подекуди зрозуміло, що в Царгороді уявлення про "Рус"-ів, прибуваючих із Руси, в якійсь мірі зливалося з уявленням про Варягів. Думку Васильєвського про те, що Русь стала себе називати Варягами, справляє чи доповняє А. Н. Насонов, відкликаючися на літописні записи та Бертинські *Аннали*¹⁸⁹), каже, що змішання поставало радше тому, що Варяги, які приїздили на південь Руси — до Києва, й там залишалися, приймали ім'я Русь і ним називалися.

¹⁸⁹) А. Н. НАСОНОВ, "Русская Земля"..., нав. тв., ст. 37-38.

РУСЬ В ЧАСИ КНЯГИНИ ОЛЬГИ

Досі найвизначнішою жінкою в українській історії надалі залишається княгиня Ольга, яка по смерті свого мужа — київського князя Ігоря (912-945) перебрала управління колосальною Руською державою — як регентка (945-964) — в імені малолітнього сина Святослава (964-972).

Першу згадку про Ольгу подибуємо в Повісті Временних Літ під 903-ім роком, де говориться: "Ігор виріс і збирав данину після Олега й слухалися його, й привели йому жінку з Пскова іменем Ольгу"¹⁹⁰). В Архангелогородському літописі додано ще: "десять років". Зате в Новгородському першому літописі князь виступає як самостійно діючий, бо сказано, що "приведе собі жену з Пскова, іменем Олгу" й "бі мудра и смислена, от нея же родися син Святослав". Інші літописні записи додають іще дещо. Згодом довкруги одруження Ігоря — Ольги, а зокрема щодо самого походження Ольги, склалися доволі багато легенд, які в загальному не мають історичних основ¹⁹¹).

В одній із таких легенд, яка пов'язує Ольгу з Псковом розказується про те, що князь Ігор, будучи в Псковщині на ловах, хотів продістатися на другу сторону

¹⁹⁰) *Повесть Временных Лет*, Д. С. ЛИХАЧЕВ, т. I, ст. 23; Н. ПОЛОНСЬКА, *К вопросу о христианстве на Руси до Владимира*, ЖМНП, 1917, IX.

¹⁹¹) Ф. ГИЛЯРОВ, *Предание русской начальной летописи*, Москва, 1878, ст. 153-158.

річки в погоні за якимсь звірем¹⁹²⁾. Побачивши човен, казав себе перевезти. Перевізником на цьому човні була Ольга — селянська дівчина. Вона відразу припала Ігореві до вподоби. Молодий же Ігор "нікіє глаголи глумленієм претворяше к ней", але на свої "студная словеса" Ігор дістав відповідну відправу, і вона так йому промовила до розуму, що він узяв собі її за жінку. Одинокий син Ігоря і Ольги — Святослав згідно з хронологією Повісти народився около 942 року, а Ігор у 945 помер. Хоч обидві дати можуть бути тільки комбінаціями літописця, і не конче докладними, але вони не на багато розминаються з правдою, — як думає М. Грушевський. Легенду про одруження Ігоря з Ольгою подають у скороченні М. Грушевський і Н. Полонська-Василенко. Коли йдеться про дату народження Святослава, то можна мати таки поважний сумнів щодо неї, помимо твердження чи припущення М. Грушевського, — що "не на багато розминаються з правдою". Інші автори ставлять під сумнів дати й одруження Ігоря і Ольги й народження Святослава, бо якщо одруження було в 903 році, а Святослав народився 942 року, то Ольга мусіла мати вже около 60 років, а Ігор, може, навіть на багато старший від неї¹⁹³⁾.

Визначний російський історик Церкви — Є. Голубинський, хоч своїм твердженням не заперечує гіпотез М. Грушевського й Н. Полонської про те, що Ольга могла походити з якогось місцевого княжого чи боярського роду, — але каже, що: "Ольга, жінка Ігоря, була родом Варяжка, тобто ще така сама віддільна від Слов'ян чужинка, як попереджуючі (предшественуючіе) Варяги-християни і як усі взагалі Варяги часів Ігоря. Передання про її красу й надзвичайний ум потверджу-

¹⁹²⁾ Ф. ГИЛЯРОВ, там же, ст. 156,

Степенная книга царского Родословія, ПСРЛ, т. XXI.

¹⁹³⁾ М. ГРУШЕВСЬКИЙ, **Історія України-Руси**, т. I, ст. 399,

Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО, **Історія України**, нав. тв., т. I, ст. 99-100.

GWYNN JONES, *op. cit.*, p. 261.

ються в тому, що Олег привів її Ігореві з Пскова, де вона була, правдоподібно, дочкою одного з намісників або бояр, тобто якщо Олег, поминувши всіх дочок київських боярів, взяв наречену зовні, то ясно, що ця наречена видавалась і славилась своїми прикметами¹⁹⁴). Тобто Є. Голубинський приймає літописний запис, що Олег піднайшов жінку Ігореві. Деякі ж знову історики, в тому теж і Є. Голубинський допускають можливість, що Олег одружив Ігоря з своєю дочкою. Д. С. Лихачев каже, що в Типографському літописі¹⁹⁵), між іншим, записано: "Ніци же глаголють, яко Ольга дчи бі Олга". — "Деякі ж кажуть, що Ольга була дочкою Олега". Що Ольга була Варяжкою, на це мало б передусім указувати її варязьке ім'я: Олег — Helgi, Ольга — Helga, що в перекладі означає — "мудрий", "віщий" чи "святий". Теж її варязьким походженням пояснюють той факт, що їй беззастережно коридася княжа дружина, хоч вона й була жінкою, але з монаршого роду. Легкість, з якою Ольга нав'язала опісля стосунки з імператором Оттоном, — пише П. Ковалевський, — свідчить про те, що вони були рівні королівським походженням. Теж і М. Таубе вважає Ольгу за дочку Олега¹⁹⁶). Є. Голубинський подає ще другу причину, чому Ольга повинна бути Варяжкою. Він каже, що Олег не міг дати Слов'янку за жінку ще незіслов'янщеному Ігореві, а теж те, що різні пізніші житія Ольги називають її Варяжкою. За іншою версією Ольга походила з Псковщини, хоч не з самого Пскова, але з Вибутського села — Вибутино або Лабутино, що

¹⁹⁴) Е. ГОЛУБИНСКИЙ, *История Русской Церкви*, Москва, 1901, т. I, ч. 1, ст. 74-75.

¹⁹⁵) *Повесть Временних Лет*, Д. С. ЛИХАЧЕВ, т. II, ст. 262,

Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО, *нав. тв.*, ст. 100.

Е. ГОЛУБИНСКИЙ, *нав. тв.*, ст. 74.

¹⁹⁶) P. KOVALEVSKY, *Manuel d'Histoire Russe* Paris, 1948, p. 38-39;

M. TAUBE, *Rome et la Russie avant l'invasion des tatares (IX—XIII siecles)*, Paris, 1947, I, p. 14.

було віддалене окола 12 верст від Пскова, вгору по ріці Великій, "еще граду Пскову (тоді) не суцш", а теж те, що Ольга походила не з княжого роду, але й теж не із простолюддя, а з роду вельможі, очевидно, з Варягів.

Архимандрит Леонід висунув гіпотезу, що Ольга не була Варяжкою, але Болгаркою зо старинного болгарського городу Плескова, спираючись на одне джерело з XV ст., що не має ніякої основи¹⁹⁷). Дехто навіть пробував пов'язати походження Ольги з Вишгородом на Київщині, що однак теж не має ніякої основи. Ольга не походила з Вишгороду, але в ньому поселилася, звідки за переданням називали Вишгород "Ольгиним городом"¹⁹⁸).

Не говоритимемо тут обширніше про час правління Ольги та поодинокі події з того часу, бо це не є нашим завданням.

Може одну з найкращих характеристик Ольги як володарки дає Н. Полонська-Василенко¹⁹⁹), при чому вона вважає, що Ольга не була Варяжкою, але слов'янського походження, — про що мала б промовляти вся Ольжина діяльність. Ольга стала повноправною княгинею — правителькою величезної та ще не вповні впорядкованої держави, де ще вибухали повстання проти центральної влади, що їх "примучували" Олег і Ігор. Було б цілком природним, якби зі смертю Ігоря почалися із ще більшою силою повстання в різних частинах тієї молодой держави, де національні чи племінні прагнення окремих племен диктували бажання покласти кінець пануванню князів варязького походження. Не можна забувати існування тих "світлих князів" — племінних чи місцевих князів, яких згадували договори з Греками з 911 та 944 років. Однак ні наші літописи, ні будь-які чужоземні джерела не згадують про якісь заворушення

¹⁹⁷) *Русская Старина*, 1888, Июль, т. LIX, ст. 215-224.

¹⁹⁸) А. Н. НАСОНОВ, *нав. тв.*, ст. 54.

¹⁹⁹) Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО, *нав. тв.*, ст. 99-105.

в часах володіння Ольги. Її володіння проходило мирно. Звідси можна мати уявлення про рівень культури й моралі у тодішній Київській державі, коли вся державна система й людність корилися владі старшої жінки, в якій, мабуть, високо доцінювали розум і красу душі, а не фізичну силу. Дмитро Дорошенко так висловлюється про Ольгу: "Вона являється прототипом пізніших гетьманш і полковниць козацької доби, які у відсутності своїх чоловіків правили краєм, видавали універсали і взагалі грали активну роль у політиці²⁰⁰).

Цікавим свідомством, а при тому надзвичайно цінним, є опис прийняття Ольги в Царгороді візантійським імператором Костянтином Порфірородним 957 р., який теж є автором цього опису, тобто безпосереднім наочним свідком і діючою особою²⁰¹), в протиставленні до літописця, який свою розповідь про побут Ольги в Царгороді прикрашує різними легендами, подекуди навіть фантастичними, як нпр., про "романс" і "хитрування" Ольги з імператором²⁰²). Імператор Костянтин Порфірородний виразно називає Ольгу "Гельгою", тобто варязьким іменем, і "руською княгинею", що вказує, що Візантії ототожнювали Варягів із Руссю. В зв'язку з цими відвідинами Ольги в Царгороді розвинулася обширна історична література відносно деяких питань: коли були відвідини — 955 чи 957 року; хрестилася Ольга в Царгороді чи вже приїхала християнською; коли і чому прибрала хресне ім'я Олена; прийняв імператор Ольгу з великими почестями чи впокорив її; яка властива ціль

²⁰⁰) Д. ДОРОШЕНКО, *Нарис Історії України*, Варшава, 1932, т. I, ст. 43.

²⁰¹) *De caeremoniis aulae Byzantinae*, lib. II, cap. 15, ed. Bonn, M.P.G., p. 594, t. 112, col. 1108;

Е. ГОЛУБІНСКИЙ, нав. тв., ст. 99-102, подає російський переклад опису Константина Порфірородного про побут Ольги в Царгороді.

²⁰²) *Повесть Времених Лет*, Д. С. ЛИХАЧЕВ, т. I, ст. 44-46.

відвідин Ольги в Царгороді; відвідувала Ольга Царгород один раз чи двічі²⁰³).

Хоч не маємо змісту розмов Ольги в Царгороді, а теж і не знаємо висліду тих же розмов, можемо однак думати, що Ольга виїхала з Царгороду таки невдоволена. Це можна заключити на основі безпосередніх — по відвідинах у Царгороді — політичних потягненнях Ольги, які підказують, що однією з причин невдоволення Ольги були справи церковного характеру, мабуть, установа церковної ієрархії на Русі. В 959 році Ольга висилає своє посольство до німецького короля (опісля західного імператора) Оттона I-го Великого (936-973) в справі прислання церковної ієрархії, очевидно, латинського обряду²⁰⁴). Факт того посольства, хоч про нього й не згадує наш літописець, але про який говорять численні західні літописці, не підлягає ніякому сумнівові. В частині західних літописних записок і в самому офіційальному документі Оттона виступає назва на означення руського посольства "Ругі", а Ольгу називається хресним іменем "Олена" — *Helena reginae Rugorum*. На основі цього деякі історики думали, що йдеться не про руську Ольгу й нашу Русь, але про мешканців острова Рюгена, де теж жили Слов'яни. Проте в інших західних літописних записах уживають не *Rugi*, але "*gens Rusciae*", а посеред них загально визнаний авторитет поміж літописцями — Дітмар Мерзебурський²⁰⁵). Воно

²⁰³) Пор. бібліографію в замітках:

Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО, нав. тв., ст. 103-104,
о. ІРИНЕЙ НАЗАРКО ЧСВВ, *Святий Володимир Великий*,
Рим, 1954, ст. 34-36.

²⁰⁴) Там же.

²⁰⁵) *Continuator Reginonis* (під 959 роком), *Monumenta Germaniae Historica*, I 624; *Annales Hildesheimenses* (під 960 роком), *ibidem*, III, 60; *Annales Quedlinburgenses*, *ibidem*, III, 60, 61; *Thietmarus Merseburgensis, Chronicon*, *ibidem*, I, 64. Всі джерела зібрані в: Е. ГОЛУБІНСКИЙ, ст. 103 і д.; М. ПРИСЕЛКОВ, *Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси*

Й неможливо під названими "Ругами" розуміти справжніх Ругів із острова Рюгена, бо про це говорить сам літописний запис: *Helena regina, quae Constantinopoli baptizata erat*. Взагалі тяжко допустити можливість, щоб між Ругами могла бути княгиня, яка б їхала хреститися в Царгород, а при тому відомо, що такої княгині Ругів не було, і теж західні літописці ніколи не називали б княгині Ругів королевою — *regina*. На Заході була якась *Hroswitha*, інакше — *Helena von Rossow*, монахиня одного монастиря, яка походила з аристократичної родини, може навіть з Бранденбургської княжої родини, споріднена з Оттоном, а при тому вона бувала в Царгороді, де вивчала грецьку мову та була знаменитою поеткою свого часу. Однак бачити в цій Гелені ту "Гелену", про яку говорять західні літописці, таки неможливо. Титулу "регіна" ніколи не давали б жінці, що тільки походила, мабуть, з княжої родини. Тому слушно Є. Голубинський²⁰⁶) каже, що *von Rossow* — це родове прізвище, а всі літописці виразно говорять про народ Ругів чи Русів. Вкінці, який змісл був би того посольства від монахині, хоч би й з роду княгині, до короля, щоб прислав для неї єпископа й священників? Чому сам Оттон і деякі західні літописці вживають назву "Ругі" замість "Русів", пояснюють тим, що тоді на Заході змішували назви, не будучи добре ознайомленими та не маючи ближчого контакту з Руссю. Ми поставили б питання: а хіба ж сьогодні українці не мають цієї самої проблеми, коли мова про їх національне ймення, в західньому світі?

X-XII вв., СПб, 1913, ст. 12, В. А. ПАРХОМЕНКО, *Древнерусская княгиня Ольга*, Київ, 1911, Т. EDIGER, *Russlands aelteste Beziehungen zu Deutschland, Frankreich und der roemischen Kurie*, Halle, 1911.

²⁰⁶) Е. ГОЛУБИНСКИЙ, *нав. тв.*, ст. 81-82.

УСТІЙНЕННЯ РОЗУМІННЯ НАЗВИ "РУСЬ" НА ЗАХОДІ Й НА СХОДІ

В часах наслідників княгині Ольги Русь стає щораз більше відомою і для Візантії і для тодішнього європейського Заходу під назвою Руси. Русь перестає бути означенням для Норманів-Варягів чи евентуально панівно-володіючої класи в Руси. Для зовнішнього світу Русь — це збірне поняття всієї людности, що входить у склад держави, яка і внутрі й назовні зветься Русь.

Повість Временних Літ, розказуючи про часи Свято-славоного володіння (964-72), вживає декілька разів назву Русь, Руська Земля чи руський, але вживає в розумінні держави-країни, як нпр.: Придоша печенізи на Руску землю первое" — під 968 роком; "Си первое вниде в царство небесное от Руси, сию бо хвалят рустиє синове яки начальницю: ибо по смерти моляще Бога за Русь" — під 969 роком, говорячи про смерть княгині Ольги; "Якщо же кляхся царем гречьским, и со мною боляре и Русь вся..." — під 971 роком у тексті договору-присяги з греками²⁰⁷). Повість, розказуючи про князя Ярополка (972-80), каже: "А Ярополк посадники своя посади в Новігороді, и бі володія един в Руси" — під 977 роком²⁰⁸). У часи володіння Володимира Великого

²⁰⁷) *Повесть Временних Лет*, Д. С. ЛИХАЧЕВ, нав. тв., т. I, ст. 46-53.

²⁰⁸) Там же, ст. 54.

(980-1015) поняття Русі ще більше кристалізується. Літописець уже виразно відділює термін "Русь" від Варягів, бо каже так: "Приде Володимир с Варяги Ноугороду" — під 980 роком; "Иде Володимер к ляхам и зая гради их, Перемишль, Червен и ини гради, иже суть и до сего дне под Русью" — під 981 роком²⁰⁹). Ще більш маркантним являються місця Повісти в розповіді про Ярослава Мудрого (1019-54), де сказано: "Ярослав совокупи воя многи, и приде Киеву, и створи мир с братом Мьстиславом у Городьця. И разділиста по Дніпр Руськую землю: Ярослав прия сю сторону, Мьстислав ону" — під 1026 роком; "Мьстислав изиде на лови, розболіся и умре... Посем же перея власть его всю Ярослав, и бисть самовластець Русьстїй земли" — під 1036 роком²¹⁰). Ми дали тільки декілька прикладів, а їх можна б навести багато більше.

В часах Володимира Великого й Ярослава Мудрого, коли Русь була на верхах своєї могутності, будучи великою імперією, ніхто не сумнівався ні внутрі, ані назовні Русі, що ця імперія називається Русь, а її столицею є Київ. Хоч у літописах тут-і-там згадуються випадки непорозуміння внутрі Руської держави, а особливо про княжі міжусобиці, то все ж таки Русь виступає вже як сцентована держава з централізованою княжою владою. Тодішній зовнішній світ, а зокрема сусіди Русі знають, що є одна Русь із одним володарем.

В західньо-європейських літописних записах уперше зустрічаємося з назвою Русі — *Rhos* під 839 роком у Бертинських Анналах, про що ми вже раніше згадували. Під цією назвою західній літописець розумів Норманів-Варягів. Сама назва прийшла на Захід від Візантійців — від грецького "Рос". Однак цей термін *Rhos* не довго задержується на Заході, бо в X-XI сторіччях витворюється нова назва для Русі, ближча до оригінального

²⁰⁹) Там же, ст. 54 і 58.

²¹⁰) Там же, ст. 100-101.

руського звучання, хоч часто різна щодо самого правопису цієї назви: для назви народу — Rusci, Rusi, Ruci, Russi, Rusii, Ruzi; для назви держави Ruscia, Rusia, Rucia, Ruzia, Ruzzia. Поодинокі тогочасні Аннали й авторів подає доволі докладно проф. Б. Унбегаун²¹¹).

Назву Русь на означення Київської, а опісля теж і Галицько-Волинської, приймає і Римський Апостольський Престіл у своїх письмах до руських — київських чи галицьких — князів. На жаль, не збереглися реєстри та записи в римських архівах про часи та посольства Володимира Великого до Риму, на основі яких можна було б сказати, — з першого джерела, — як Рим тоді називав Русь²¹²). Першим документом є лист папи Григорія VII-го (славного Гільдебранда, 1073-85) до київського князя Із'яслава — Дмитра (1054-78) з 17-го квітня 1075 року²¹³). Папа Григорій VII-ий титулує Із'яслава королем, а його жінку Гертруду королевою: "Gregorius Episcopus servus servorum Dei. Demetrio regi Ruscorum et reginae uxori eius salutem et apostolicam benedictionem". Цікаво, що цей же самий папа Григорій VII-ий у своєму листі з 20-го квітня 1075 р. до польського князя Болеслава вживає титулу тільки *dux polonorum*, а не *rex* — король²¹⁴). Зважаючи на легалістичну ментальність папи Григорія VII-го та традиціоналізм Римської Курії в титулятурі, годі припустити, щоб це сталося через якийсь недогляд або задля якоїсь куртуазійної ввічливости. Радше це вказує на те, що в Римі була традиція, за якою володаря Київської Русі титулували королем, а яка має свій початок у коронації Володимира Вели-

²¹¹) В. UNBEGAUN, *L'origine du nom de Ruthenes*, УВАН, *Onomastica* No. 5, Winnipeg, 1953, p. 6-7;

Cfr. N. De BAUMGARTEN, *Aux origines de la Russie*, op. cit.

²¹²) о ІРИНЕЙ НАЗАРКО ЧСВВ, *Святий Володимир Великий, Рим, 1954, ст. 150.*

²¹³) P. ATHANASIJ G. WELYKYJ, *OSBM, Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia (1075-1700)*, Romae, 1953, Vol. I, p. 5-6;

кого в 1000-му році, коронованого Римом, а не Візантією²¹⁵).

Римські папи вживають титулу "короля" до руських князів і в деяких інших випадках, як це нпр. бачимо в листі папи Гонорія III-го з 17-го січня 1227 р. "До всіх Королів Руси"²¹⁶) чи папи Григорія IX-го з 18-го липня 1231 р. "Світлому Королеві Руси" "Universis Regibus Rusiae" і "Illustri Regi Russiae"²¹⁷). Саме ця збірність чи загальність титулятури викликала непорозуміння між істориками: до кого писали папи свої листи — до русько-українських чи до русько-московських князів. Російські історики, як нпр. І Тургенев чи Є. Голубинський твердять, що тут ідеться про Володимиро-(над Клязмою) — Суздальського князя Юрія Всеволодовича (1212-17 і 1218-37).²¹⁸) Українські історики, а між ними особливо М. Чубатий, уважає, що йдеться тут про русько-українських князів, а особливо Данила Романовича (1238-64)²¹⁹), бо так титулюють Данила й інші римські папи, як нпр. Інокентій IV-ий і його наслідник Олександр IV-ий у своїх листах, починаючи 1246-им роком, хоч Данило не був іще коронований, бо коронація відбулася щойно 1253 р.²²⁰). Подібно — в кількох листах — ці ж папи титулюють і Данилового брата — князя Василька та його жінку Дубравку: "Dubrauce Regine Illustri, uxori Carissimi in Christo filii nostri Wasilconis Lodomerie

²¹⁴) Там же, ст. 7-8.

²¹⁵) о. І. НАЗАРКО, нав. тв., ст. 150.

²¹⁶) Р. А. WELUKYJ, Documenta..., op. cit. p. 15.

²¹⁷) Там же, ст. 19.

²¹⁸) Е. ГОЛУБІНСКИЙ, История Русской Церкви, т. I, ч. I, ст. 599-600.

²¹⁹) МИКОЛА ЧУБАТИЙ, Історія християнства на Русі — України, Рим-Нью Йорк, 1965, т. I, ст. 585-589,

W. АБРАHAM, Powstanie organizacji Kościoła łacinskiego na Rusi, Lwów, 1904, p. 106-7.

²²⁰) Р. А. WELUKYJ, Documenta..., pp.

Regis Illustris". В цих же папських листах виразно бачимо розрізнення між "королями", тобто коли йдеться про Данила чи Василька та "князями", коли мова про Суздальського князя Олександра Невського (1252-63), до якого папа Іннокентій уживає титулу "шляхетний муж Олександр князь Суздальський", а не як до Данила чи Василька "Світлий Король"²²¹). Тут зауважимо, що при Василькові "Волинь", а радше "Володимирія" подається в кількох правописних варіантах: *Lodomerie*, *Landomerie*, *Laudomerie*²²²).

Русь у папських документах виступає у кількох варіантах щодо правопису, які ми вже повище подали. Однак термін Русь у римському вживанні стосується до Київської та Галицько-Волинської Русі, при чому їх володаря, як ми вже сказали, титулюють "королем", а не "князем" — "dux" або "Magnus Dux", яким титулюють князів московських, чи навіть згодом, як і московські великі князі прибрали титул "царя". Від XVIII сторіччя термін Русь закріплюється вже "на добре" в римських документах на означення Московщини. Це саме бачимо теж і в загалу західньо-європейських письменників тих часів, що у висліді приводить до замішання, бо колишній історичний термін "Русь" став політичним іменням колишньої Московії, хоч теж не завжди буває цей самий правопис²²³). Мешканців Великого Московського князівства звичайно називають *Moscovitae*, *Mosci* або *Moschi*²²⁴).

Поруч традиційної назви "Руси" — *Russia* і "Русинів" — (переважно) *Ruscorum* подибуємо в середньовічних папських документах іншу назву, яка стала невідлучною назвою для Українців аж по сучасні часи, а це: *Ruthenia*, *Ruthenus*. Першим папським документом, ув

221) P. A. WELYKYJ, *Documenta...*, p. 42-43.

222) Там же, ст. 35, 36, 38 і ін.

223) Там же, ст. 190, 184 п. 194, 195.

224) Там же, ст. 194, 208, 225, 226, 340,

Там же, *Introductio*, p. XI-XX.

якому зустрічаємо назву Ruthenia — це лист папи Іннокентія III-го з 7-го жовтня 1207 року до: "Archiepiscopis, episcopis et universis tam clericis quam laicis per Rutheniam constitutis"²²⁵). Під датою 3-го лютого 1317 року маємо листа папи Івана XXII-го адресованого до "Руських Князів", при чому не вживається тут "Рускорум", але "Ducibus Ruthenorum". Хоч князі не названі поіменно, то в загальному вважають, що цей лист був адресований до Галицько-Волинських князів-братів — Лева II-го й Андрія I-го (1315-23²²⁶). Оба князі, які спільно правили державою, титулували себе в публічних грамотах: "Dei gratia Duces totius Russiae, Galicie et Lademiriae" — "З Божої ласки Князі всієї Руси, Галичини і Володимирії, а по розділі на осібні князівства Галичини й Волині, Андрій титулував себе "Dei gratia Dux Ladimiriae et Dominus Russiae" — "З Божої ласки князь Володимирії і Пан (—володар) "Руси"²²⁷). Знову ж папи Іван XXII-ий і Венедикт XII-ий називають останнього Галицького князя Юрія II Болеслава Тройденовича (1323-40) "Князем Руси" — "Dux Russie"²²⁸), але мешканців тієї Руси Венедикт XII-ий називає "gens scismatica Ruthenorum".

Назва "Рутенія" чи "рутенус" уживається на європейському Заході на означення українського й білоруського народів тягло аж по найновіші часи, а зокрема, коли мова про означення назви "Уніятської Церкви", тобто з'єднаної з Римом Київської Митрополії. Щойно в 1960-их роках у римських офіційних актах колишне "рутенус" заступає "український". Нпр. Київський Митрополит Ісидор, який підписав Флорентійську Унію 6-го липня 1439 року, вживає титулу "Митрополит Київський і всієї Руси". Опісля, коли Ісидор став кардиналом і

²²⁵) Там же, ст. 11.

²²⁶) Там же, ст. 55.

²²⁷) Dr. JULIAN PELESZ, *Geschichte der Union der Ruthenischen Kirche mit Rom*, Wien, 1878, v. I, p. 285.

²²⁸) P. A. WELYKYJ, *Documenta*, pp. 60, 65.

мешкав у Римі, його називають у різних римських актах "кардиналом Russensis, Ruthenus або Ruthenensis"²²⁹). Те саме бачимо в різних офіційних папських документах перед і по Берестейській Унії 1595/96, де вживають римські папи титул для наших Київських митрополитів "Архиепископ Митрополит Київський і Галицький і всієї Руси" — "...Michaelis Archiepiscopi Metropolitae Kioviensis et Haliciensis ac totius Russiae"²³⁰). У тих же самих документах уживається подвійної назви на означення членів цієї ж Церкви: "Ruthenae seu Russae Nationis".

Звідки взялася назва "Рутенія" чи "рутенус" на європейському Заході?

Назва "Rutenus/Ruthenus" в розумінні й пристосуванні до мешканців Руси вперше появляється в Августанських Анналах під 1089 роком. Літописець звідомляє про те, що західний імператор Генрих IV-ий одружився з Пракседою-Євпраксією Всеволодівною, — сестрою князя Володимира Мономаха, — відомою на Заході під іменем Аделяйди "Imperator Praxedem, Ruthenorum regis filiam, sibi in matrimonium sociavit"²³¹).

Згодом, а зокрема вже від XII сторіччя в західних авторів щораз частіше появляється назва "Rutenus/Ruthenus", а в деяких випадках "Rucenus", як це нпр. маємо в Гельмонда (1169), який називає Чорне море — "Rucenum mare"²³²). Остаточо закріплюється форма "Ruthenus" з приголосним "h", на що можна навести численні приклади й авторів тих часів.

Перший із західних авторів, хто вживає термін "Ruthenia" — як збірну назву — на означення Руси як

²²⁹) Там же, ст. 118-119.

²³⁰) P. A. WELYKYJ. OSBM, *Documenta Unicis Brestensis eiusque Auctorum (1590-1600)*, Romae, 1970, p. 292.

²³¹) N. De BAUMGARTEN, *Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siecle*, Pont. Inst. Orient. Stud., Roma, 1927, p. 21 et 67;

B. UNBEGAUN, *op. cit.*, p. 8.

²³²) *Cronica Slavorum*, ed. B. Schmeidler, Hamburg-Leipzig, 1909, p. 6.

держави чи країни, є краківський єпископ Матвій, який у своєму листі з около 1150 року пише до св. Вернарда з Клерво: "...in Ruthenia, quae quasi est alter orbis"²³³). Приблизно в тому самому часі знаходимо інший приклад на вживання "Ruthenia tota" замість "Russia". Так пише в 1159 році Герборд в біографії Бамбергського єпископа Оттона²³⁴). Про вжиття форми "Ruthenia" в папських документах ми дали приклад уже раніше. Однак "Ruthenia" як збірна назва не приймається в середньовічних часах, але витворюється своєрідна комбінація: "Ruthenus" — на означення приналежності до Руської держави чи руського народу, а на означення самої держави чи країни — "Russia".

Данський історик Саксо Граматікус (1203) уживає назви "Ruthenus" на означення Слов'ян, які жили недалеко Балтицького моря. Ці Слов'яни були вже християнами. Мабуть уживає він цієї назви, щоб відрізнити їх від Слов'ян-поган²³⁵). Названі Саксоном Граматиком Слов'яни були латинського обряду, а теж їх слід залишився ще й у часах Пелеша, який каже, що "слід про них знаходимо ще в Північній Німеччині і князівстві й у графстві Ройс (Reuss). Назва "Ruthenus" однаково аплікувалася до династичного княжого імени Ройсів у Тюрингії, як теж і до її заснування при кінці XIII сторіччя Генрихом I-им Пляуен-Ройсом²³⁶). Назва "Ройс" появ-

²³³) *Monumenta Poloniae Historica*, Lwów, 1872, v. II, p. 16.

²³⁴) *Monumenta Bambergensia*, ed. Ph. Jaffe, Berlin, 1839, p. 147, (*Bibliotheca Rerum Germanicum*, V).

²³⁵) ANDREW J. SHIPMAN. *Ruthenians*, *The Catholic Encyclopedia*, New York, 1913, v. XIII, p. 278-280;

Dr. JULIAN PEŁEŚ, *Geschichte der Union...*, op. cit., p. 16.

²³⁶) B. UNBEGAUN, op. cit., p. 9;

Henricus dictus Ruze; Heinrich von Plawen, den man der Ruse nennt;

Urkundenbuch der Vogte von Weida, Gera und Plauen, I. Band, herausgegeben von BERTHOLD SCHMIDT, Jena, 1885, No. 236, p. 117; No. 241, p. 119.

B. UNBEGAUN, op. cit., p. 9, який подає:

ляється перший раз у 1289 році, а форма "Ruthenus", яка є латинським перекладом з 1292 року, хоч походження імені "Reuss" і її пов'язання з формою "Ruthenus" не є зовсім ясне. Деякі традиційно пов'язують його з "Russia" в латинськотму звучанні "Ruthenus", чого основою мало б бути одруження основника династії Ройсів (Рутенів із унукою Данила Галицького, при чому дублет імені Ройс/Рутенус був уживаний до недавніх часів, як каже Б. Унбегаун²³⁷). Н. де Баумгартен у своїх генеалогічних і подружних таблицях роду Рюриковичів X-XIII сторіч між унуками Данила не подає такого подружжя, зате бачимо, що дочка Данила Софія була дружиною Гюнтера VIII-го (VI) графа з Кефернбургу²³⁸). Мабуть і звідси Німці називали "Русів", зокрема в XVII-XVIII сторіччях "Ройсами".

Хоч термін "Рутенус" був уже добре відомий у XI-XII сторіччях, проте він на багато старший. Уже грецький історик і географ Страбон (помер після 21 р. по Христі) говорить про "Рутеної", однак він має на увазі кельтських "Рутенів" і тому було б фальшивим шукати там перводжерела для походження цієї назви²³⁹). Багато дослідників думає, що походження тієї назви треба шукати в колишній Галії (сьогоднішній Франції) і то в часах Карла Великого (король Франків 768-814, західній імператор 800-814). Коли орди гунів під проводом Аттіли (406-453), названого "Божим бичем"

²³⁷) Henricus advocatus de Plawe dictus Ruthenus, *ibidem*, No. 259;

Urkunden de Vogte von Weida, Gera und Plauen. I. Band, p. 132. Les chartes No. 136 (de 1266), No. 172 et 174 (de 1274), qui attestent les formes Ruthenus et Russze, sons des faux du XV-e siecle (voir WILLY FLACH. **Die Urkunden der Vogte von Weida, Gera und Plauen**, Greiz, 1930, p. 122).

²³⁸) N. de BAUMGARTEN, **Genealogies et mariages...**, op. cit., Table XI, p. 47; Table V, p. 23-24; et Table d'alliances, p. 64-73.

²³⁹) B. UNBEGAUN, op. cit., p. 5; PAULLY - WISSOWA, **Real Encyclopedie**, II. Reihe, 1, col. 1246.

Европи, навістили Європу, то в його армії була велика кількість Слов'ян, яких він підкорив і частинно забрав у похід із собою як допоміжні сили для своєї армії. Під проводом Аттіли, нищучи все по дорозі, вони дійшли до полудневої Галії, однак у великій битві під Шальон (451 року, Chalons) християнські армії їх перемогли й частину армії Гунів вирізали. Інші гунської армії частини поділилися та розбіглися в невеликих відділах по всій країні, при чому найбільшою частиною їх були якраз Слов'яни, яких Гуни примусили йти зо собою в похід через Європу. Власне ці Слов'яни залишилися в полудневій Галії, де вони й поселилися. Після смерти Карла Великого знову багато Слов'ян пердерлося до полудневої Галії, де знову багато з них поселилося, збільшуючи число вже раніше поселених Слов'ян. Ними заселену провінцію латинською мовою називали — "Provincia Ruthenorum" (по-французьки — Rouerge), а їх головні місцевості — Segedunum Rutheni і Augusta Ruthenorum (по-французьки — Rodez і Auvergne²⁴⁰).

Деякі історики чи дослідники про питання походження "Рутенів" роблять цікаві заключення. Англієць А. Шипмен вважає, що назва "Рутенус" на багато старша ніж це загально прийнято, при чому вона була витворена на європейському Заході, а опісля теж аплікована до мешканців Русі²⁴¹). Польський історик А. Нарушевич думає, що слово "Рутенус" не утворилося з подіб-

²⁴⁰) Dr. J. PELESZ, op. cit., p. 16-19;

ANDREW J. SHIPMAN, op. cit., p. 279;

A. ALBENQUE, *Les Rutenes: etudes d'histoire, d'archeologie et des toponymie gallo-romaines*, Rodez, 1948, p. 24, nota 4.

²⁴¹) ANDREW J. SHIPMAN, op. cit., p. 278:

"As these Slavic tribes furnished the name for the Latin writers of Italy and France, this same word was also used later in describing hem in their native land, where discriptions came to be written by western writers who first came in contact with them. Indeed the word 'Ruthenian' is considerably older than the word 'Russian' in describing Slavic nationality".

Нестор Літописець. Гравюра О. Тарасевича. 1702 р.

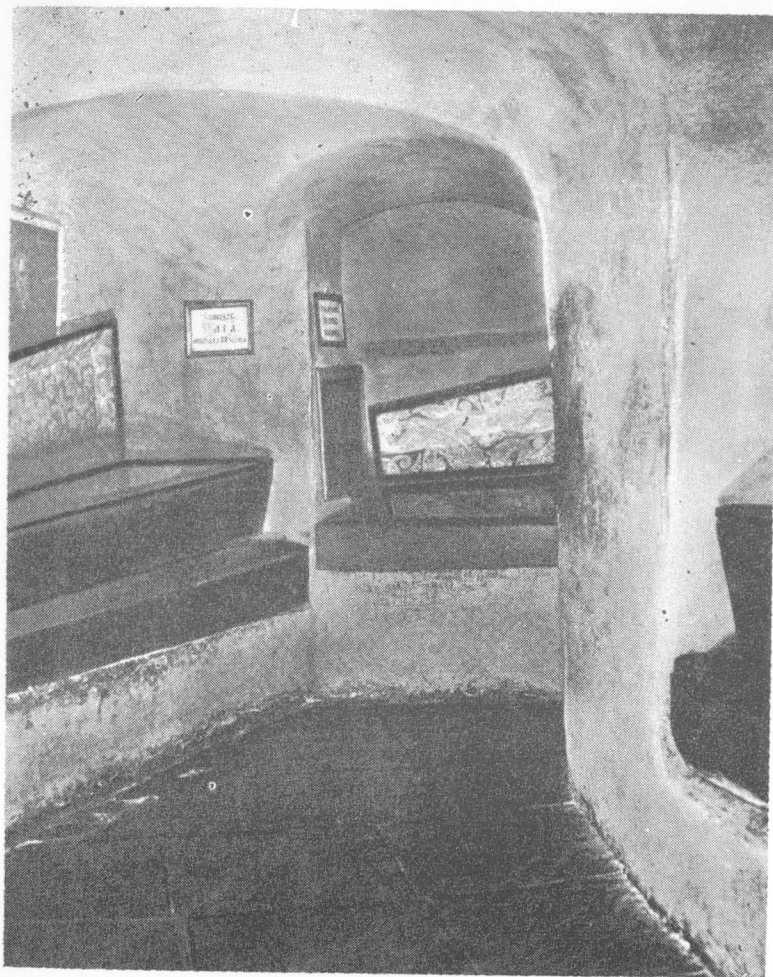

Преп. Несторъ, літописецъ.

Одне з традиційних зображень
Нестора Літописця

Преподобний Теодосїй Печерський пише чернечий Устав
 (Мініјатура з Кенїгсбергського літопису).

Ближні печери. Один із коридорів, у яких хоронили печерських праведників.

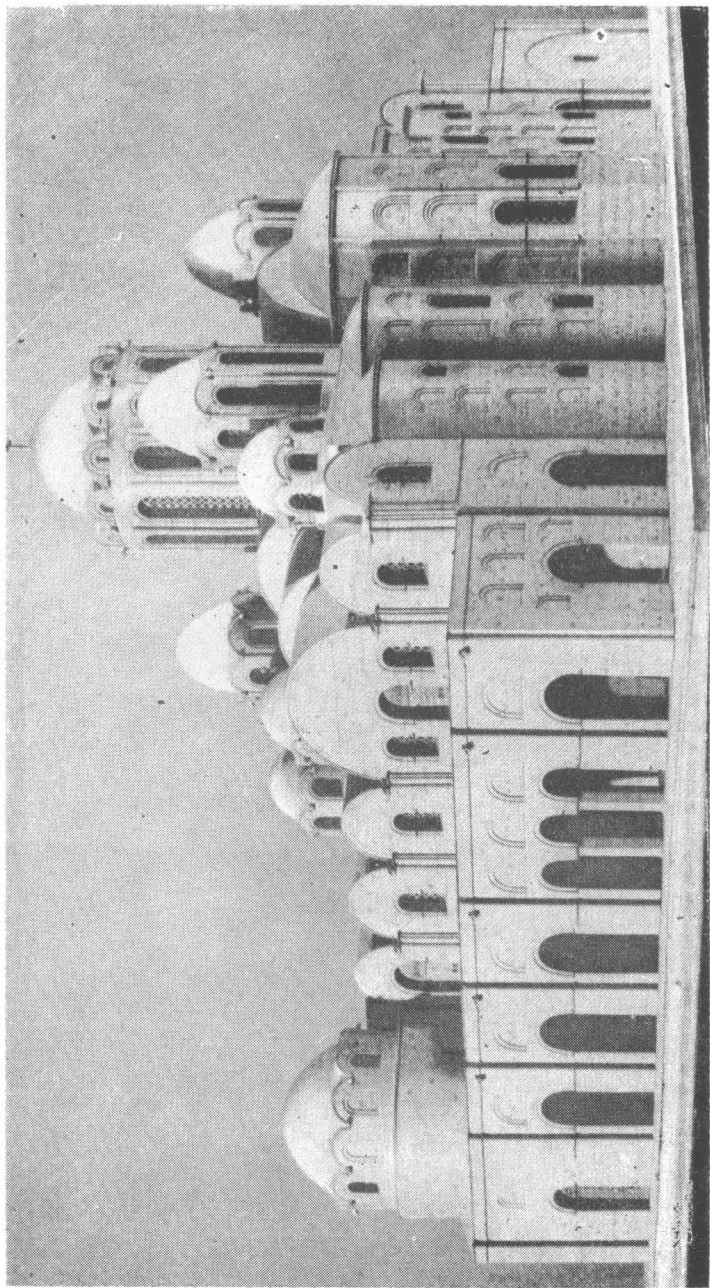
Меморіальний напис біля гробниці Нестора Літописця з 1829 року, у Ближніх печерах Києво-Печерської Лаври.

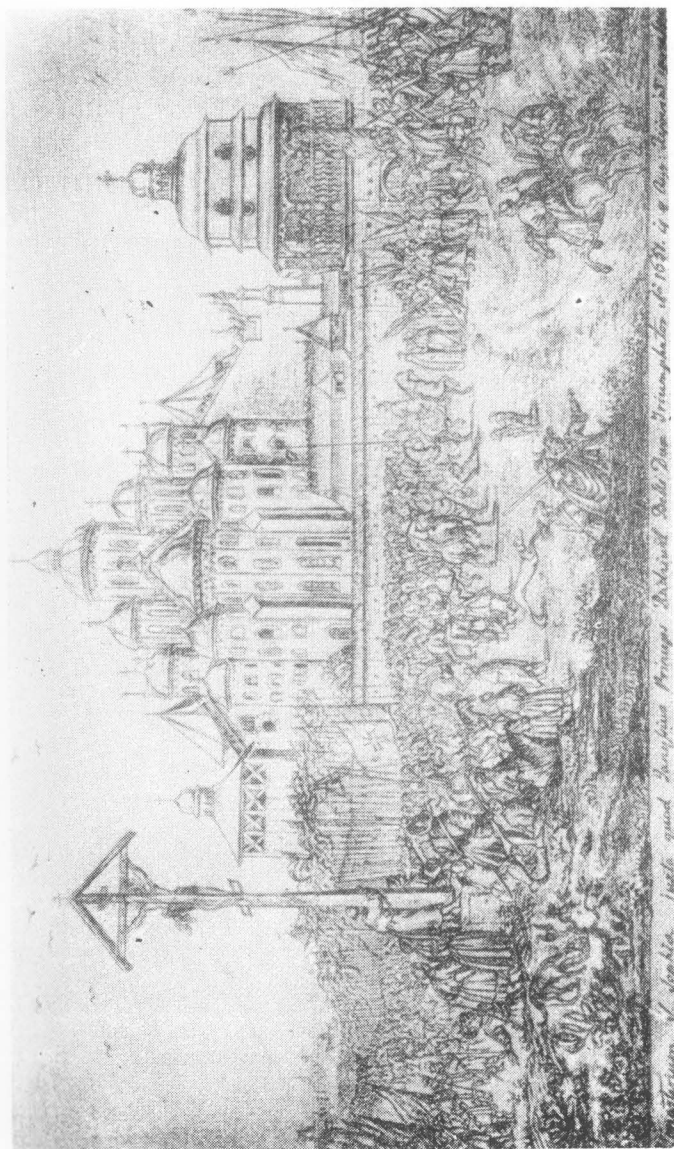
Свято-Успенський собор Печерської Лаври, збудований 1073 року, перед зруйнуванням у 1941 р.

Руїни Свято-Успенського собору в Києво-Печерській Лаврі.

Макет вигляду Свято-Софійського собору з 1037 р. Реконструкція М. Й. Кресального, В. П. Волкоза
и Ю. С. Асеева. (Взято: Історія українського мистецтва, Київ, т. I, стор. 158)

Загальний вигляд Свято-Софійського собору в Києві за малюнком Вестфелда, 1651 р.
(Взято: Олекса Повстенко, катедра св. Софії у Києві, 1954, ст. 64)

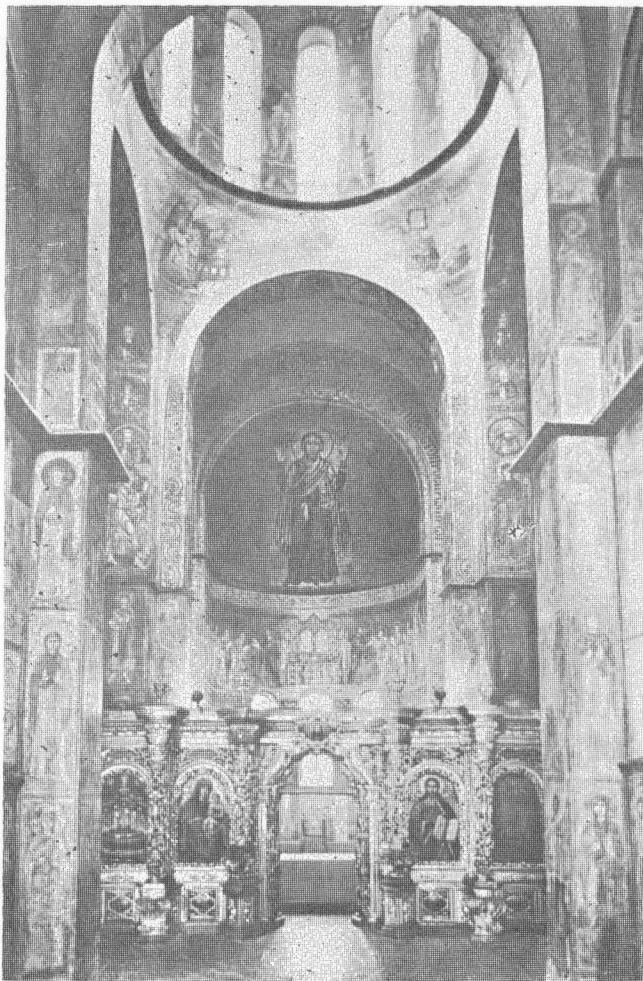

Лаврентіівський список "Повісти Временних Літ" з 1377 р.,
1-а сторінка. (Взято: ПОВЕСТЬ ВРЕМЕННИХ ЛЕТ, Д. С. Лихачев,
Москва-Ленінград, 1950, т. II, стор. 152).

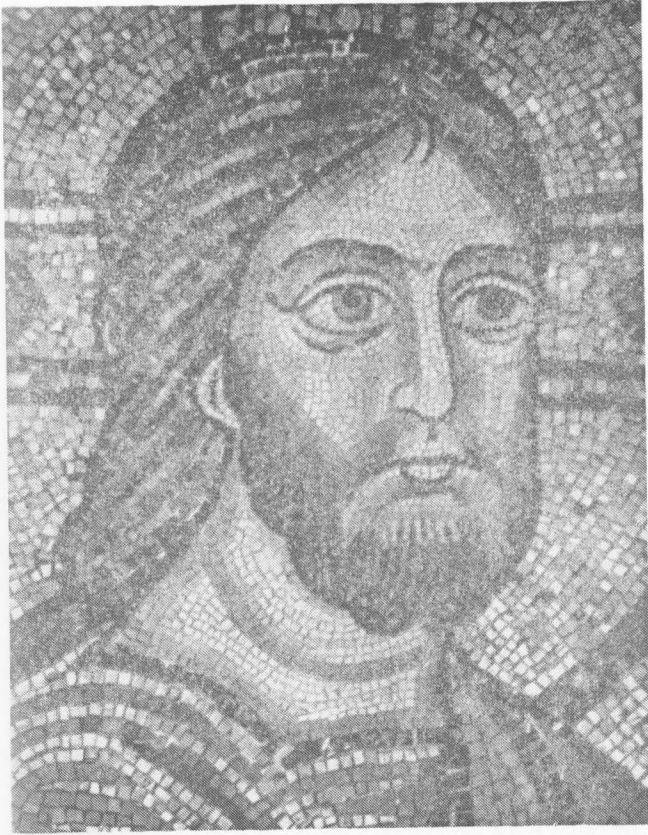
ЛѢТНИСЕРЬКОЮ
 СВѢЛЪ ПОУМНІА СЪ СВѢЛЪ
 ОВѢСТЬ ВРЕМЕННІХЪ ЛѢТЪ. УВ
 АНОРИЦА ФЕДОСЬ ВЪ ДІАНА
 СТЫРА ПЕУЕРЫКАГО ШКУ
 ДУЕШЬ ПОШЛА РУСКАГА ЗЕМЛѢ
 СТАЛА СЪ ВѢСТІА СЕНАХМЕЛЮ
 ВЪ БѢСІА ПОПОТОПЪ БО. ГЕ
 СНЕ НОВО ВЪ РОДЪ БЛІША ЗЕЛ
 ЛЮ СНАЗЪ ХАЛЪ АФЕТЪ
 А СЪ ВЪ СТОКЪ СІМОНЪ ПЕРЬ
 СІДА ВЪ ТРЪ ДЖЕНДОМЪ
 АНІА ВЪ ДОГОТІА ШРІ
 ТУ ІДОНІ СІУРА. ТАКА ЖЕ РЕ
 ФІСЪ ВЪ СТОКЪ СІА ДЖЕ ДО ПОЛУ
 ДНІА ПСУРА ІМІДІА Н
 ФРАТЪ РЪКУ ІВЪ СІМОА
 КОРДУНА АСУРА НЪ МЕСО
 ТАМА АРЪ НА СТАРЪ ШІА
 ШУМА СІ ІНДІ РЪВІА СІ
 АМАІ КУРА ІСОЛІНІ ФІ
 МІСІА СІА СІА ХАМО ВІЖЕ
 ПОЛУ ДЕНА ТУА СІА СІУРЪ
 СІ ФІОПЪ ІА ПРІЛЖА СІА СІА
 ІНДОМА ДРУГА ТЪ ЖЕ ФІО
 ПЪ ІА КЪ МЕЖЕ СІА ХОДІ ТЪ РЪ

КАС ФІО ПАСКА АУЕРЪ МІА ТЕ
 КУШІА ТА МЪ ВЪ СТОКЪ ФІВА
 ЛУВІ ПРІЛЖА СІА ДО ЖЕ ДО КУ
 РІНІА МАРМАРА СІУРІТЪ
 ІНВУ ДРУГА ІА МІА МІА
 МАСУРА МАРІТАНІА ПРІ
 ТІВУ СІУ СІА ДІРЪ СІУНІА
 ЖЕ КЪ ВЪ СТОКЪ ІМАТЪ СІА ІА
 ІНІА ПАНФІЛІА ПІЕНІА
 МОСІА ЛУКАШІА ФРУГІА
 КАМАЛІА АНІА ІСАРНІА
 ЛУДІА АЛЕНІА ДРУГО ТЪ
 АДУ СІА ІДУ ВІ ФУМІА СІА
 ДУО ФРУГІА ПІ СТРОВЪ ІА
 КЪ ІМАТЪ СІА ДІА МІА КІ
 ТЪ КУПРЪ ПРЪКУ ПІО СІА
 ЗОВЕМОЮ МІА
 А ФІО ВІЖЕ СІА ПОЛУ ІО СІА МІА
 СТРАІА ІА ПІА ДІА МІА ІА
 СІА МІА МІА АРМІА МІА
 ІА ІВЪ СІА МІА СІА КІА
 ФЕ ФЛАГОНІА ГАЛАТІА ІА
 ХІА ВЪ СІА ПІА МІА
 РЕВІ СІА МІА ТАВРА
 СІА ІА ФІА ФРАЦІА МІА
 СІА ДІА МІА МІА
 ФІА СІА ЛІА ПІА
 СІА ІА ЖЕ МІА МІА
 СІА АРКАДІА ІА ПІА
 СІА ІА МІА СІА МІА
 СІА ІА МІА СІА МІА
 СІА ІА МІА СІА МІА
 СІА ІА МІА СІА МІА

Іпатієвський список "Повісті Временних Літ" з кінця XV сто-
 річчя, 1-а сторінка (взято: ПОВЕСТЬ ВРЕМЕННИХ ЛЕТ, Д. С.
 Лихачев, М.-Л., 1950, т. II, стор. 160).

**Вид на головну наву і святилище
собору св. Софії в Києві.**

Ісус Христос.

Деталь з мозаїки "Євхаристія" в соборі св. Софії
в Києві, XI ст.

**Богородиця з "Деісуса" в соборі св. Софії в Києві.
Мозаїка. XI ст.**

Деталь з мозаїки Богородиці-Оранти на стіні запрестільної апсиди, т. зв. "Нерушимій стіні" в соборі св. Софії в Києві. XI ст.

**Мідна накладка на оправу книги зі зображенням
св. Василя. Село Щучин на Київщині. XI ст.**

ності назви "Русь", а його витворили західні письменники²⁴²). Наш історик Дмитро Дорошенко твердить, що "Рутенія" таки витворилася з грецьких назв "Рутеної" або "Росія"²⁴³). Куди обережніше ставляться італійські вчені, які кажуть, що походження назви "Рутенус" не надто ясне²⁴⁴).

З первісної візантійсько-грецької назви "Рос" і "Росія" на означення нашої Русі в середніх віках витворюється подвійна назва — "Мікра Росія" — "Мала Русь", "Мала Росія" та "Макра (Мегале) Росія" — "Велика Русь", "Велика Росія"²⁴⁵). Назва "Мала Русь" виринає на початку XIV сторіччя в зв'язку зі створенням Галицької Митрополії в 1303 р. у Галицько-Волинській Державі за часів Юрія I-го (1301-1316), який титулувався "королем Малої Русі", а останній галицький князь Юрій II-ий Болеслав Тройденович у листі до Майстра Німецького Ордену в Пруссії в 1335 р. підписує себе: 'Dei gratia Natus dux totius Russiae Minoris' — "З Божої

²⁴²) Dr. J. PELESZ, op. cit., p. 18-19:

"Nie z podobienstwa przeto początkowych zglosek, Rus', Rusi, Rosolani, Rosani, utworzone slowo Ruthenus, Ruthenia, ale od Slowian Rusinow we Francyi Akwitańskiej osiadlych, przez pisarzy tamtejszych (francuskich) Ruthenami przezwaných. A te potem nazwe przyjęli pisarze niemieccy".

²⁴³) D. DOROSCHENKO. *Die Namen Rus', Russland und Ukraine in ihrer historischen und gegenwaertigen Bedeutung*, Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts in Berlin, III., 1931, p. 7, n. 1: "Es ist sicher, dass Ruthenia aus dem griechischen 'Rutenoi', 'Rosia' entstanden ist".

²⁴⁴) *Enciclopedia Italiana*, 1936. XXX, p. 350: "...Rutheni non e altro se nom la forma latina, o meglio latinizzata — di formazione pero non ben chiara — di Russi".

Dr. J. PELESZ, op. cit., p. 286;

ALBERT M. AMMANN, op. cit., p. 89.

²⁴⁵) Ю. ШЕПЕХ, *Назва "Русь"*, *Енцикл. Українознавства*, ч. I, ст. 13,

Б. КРАВЦІВ, *Мала Русь*, ЕУ, ч. II, ст. 1446.

ласки природжений князь усієї Малої Руси"²⁴⁶). Галицька Митрополія постала мабуть як вислід старань ще Лева I-го (1264-1301).

Безпосередньою причиною створення Галицької митрополії був перехід Київських митрополитів із Києва до Володимира над Клязмою, а опісля до Москви, де вони влаштували свій осідок. Вони залишилися тільки номінально "Київськими й всієї Руси", а фактично були володимиро-московськими (1299-1461), тобто до часу створення дійсної Московської митрополії, яка опісля (1589) стала патріярхатом.

Данило Галицький, під якого володінням було Правобережжя з Києвом, обрав на Київського митрополита Кирила II-го (1249-81), Волиняка родом, який однак мало перебував у Києві чи на терені Галицько-Волинської держави, бо переважно жив у Володимирі над Клязмою. Дарма, що Кирило II-ий був галицько-волинським Русиним, пішов проти волі свого володаря і добра своєї пастви, щоб служити північним князям Суздаля²⁴⁷). По смерті Кирила II-го Царгород знову іменує Київським митрополитом грека Максима (1283-1305), який 1299 року "на добре" переноситься до Володимира над Клязмою. Переїзд митрополита на чужу територію — до Володимира та залишення своєї пастви викликав почуття образи Галицько-Волинського князя, бо це теж принижувало в церковно-адміністративному значенні гідність самої держави. Про створення Галиць-

²⁴⁶) Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО, *Галицько-Волинська держава XIII-XIV ст.*, ЕУ, ч. I, ст. 426,

М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *нав. тв.*, ч. I, ст. 1.

Dr. J. PELESZ, *op. cit.*, p. 329-340;

²⁴⁷) ALBERT M. AMMANN, S. J., *Abriss*, *op. cit.*, p. 58;

М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *нав. тв.*, т. III, ст. 189-190 і 267-268;

Проф. О. ЛОТОЦЬКИЙ, *Автокефалія, Нарис історії Автокефальних Церков, Праці Українського Наукового Інституту, Варшава, 1938, т. II, ст. 283-284,*

М. ЧУБАТИЙ, *нав. тв.*, 628-631,

Dr. J. PELESZ, *op. cit.*, 317.

кої митрополії, в одному з грецьких каталогів, — зложеному на переломі XIII-XIV сторіч, — архиерейських кафедр читаємо: "Галичину, що була єпископією Руси, підвищив до митрополії імператор кир Андронік Палеолог за святішого патріярха кир Атанасія року 6811 (1303)". В каталозі митрополій, підпорядкованих Царгородському патріярхові, Галицька митрополія зайняла 81-ше місце, а до її складу входили єпархії: галицька, володимирська (волинська), перемиська, луцька, турівська та холмська²⁴⁸). Першим Галицьким митрополитом був Ніфонт (1303-1305), який помер майже одночасно з Київським митрополитом Максимом, резидуючим у Володимирі над Клязмою. Галицький князь Юрій відразу вислав свого кандидата, галичанина — ігумена Петра, до Царгороду для висвяти. Однак справа затягнулася до 1308-го року. Петро стає митрополитом тільки не Галицьким, але "Київським і всієї Руси" (1308-1326), який не виявив зацікавлення своєю батьківщиною, але пішов служити на Північ, ставши по стороні московського князя, який спорив із іншими²⁴⁹). Наступник Петра — Грек Теогност (1328-1353) добився ліквідації Галицької митрополії²⁵⁰). Користаючи з політичного замішання, яке тоді заіснувало в Царгороді, Київський митрополит Теогност і Московський великий князь Симеон Гордий (1341-1353), за відповідними грошовими "пожертвами" в 1346 р.²⁵¹) добився свого. Візантійський імператор Іван VI-ий Кантакузенос у серпні 1347 року видав "золоту буллу" (— хризобуль), якою анулює Галицьку митрополію, між іншим, кажучи: "щоби відтепер святі єпископства Ма-

²⁴⁸) Проф. О. ЛОТОЦЬКИЙ, *нав. тв., ст. 286*,
MYRON STASIW, *Metropolis Haliciensis, Analecta OSBM, Series II, Sectio I, Romae, 1960, p. 15.*

²⁴⁹) Проф. О. ЛОТОЦЬКИЙ, *нав. тв., ст. 287*,
М. ЧУБАТИЙ, *нав. тв. ст. 673-76.*

²⁵⁰) М. ЧУБАТИЙ, *нав. тв., ст. 694-703*,
MYRON STASIW, *op. cit., p. 29.*

²⁵¹) ALBERT M. AMMANN, *op. cit., p. 90.*

лої Русі, званої Волинню, а саме галицьке, володимирське, холмське, перемиське, луцьке і турівське підлягали наново святій митрополії Києва й цілої Русі та що це зарядження видане є на просьбу великого князя Симеона...²⁵²). Як доповнення до імператорської хризобулі було письмо царгородського патріярха Исидора I-го до князя Симеона й митрополита Теогноста з повідомленням про ліквідацію Галицької митрополії. Видно, що Галицьку митрополію боронив тоді князь Любарт-Дмитро, який уважав себе оборонцем цілої спадщини Романовичів. Він дістав від імператора Кантакузеноса листа, в якому, між іншим, говориться таке: "Ти знаєш, що відколи руський народ пізнав Бога та через св. хрищення просвітився, через звичай та законом було усталено, щоби в цілій Русі, так у Великій, як і в Малій був тільки один митрополит..."²⁵³).

При тій нагоді саме перший раз ув історії виступають назви **Великої і Малої Русі**. "Малою Руссю" називається тут тільки територія Галицько-Волинської держави і Галицької митрополії, в склад якої входили названі вже єпископства. З того виходить ясно, що інші частини Русі-України, тобто Придніпров'я і українське Лівобережжя не враховані тут до Малої Русі. На цій основі вважаємо дуже слушним погляд проф. М. Чубатого, який каже так:

"Тому ледве чи дасться узасаднити погляд деяких українських істориків, що в тому першому ужитті назви Великої і Малої Русі належить шукати початку назв Великоросії і Малоросії, введеної в ужиття відносно України й Московщини вже в пізній козацькій добі. Ці українські історики пояснюють, немов то візантійці в цьому випадку мали на увазі старі клясичні назви — Мала Греція, на означення грецького материка, та Велика Греція, на означення грецьких колоній у цілім

²⁵²) М. ЧУБАТИЙ, нав. тв., ст. 699.

²⁵³) Там же, ст. 700.

східнім басейні Середземного моря. Тут ледве це порівняння витримує критику, коли візьмемо під увагу, що старі центри материка Руси-України: Київ, Чернігів, Переяслав у грецькій документі з початку XIV ст. не обняті назвою Малої Руси. Тут назва Мала Русь означає справді малу частину Руської митрополії, тобто тільки західньо-українські епархії, а Велика Русь — це всі другі частини київської митрополії²⁵⁴).

В офіціальних документах Римського Апостольського Престолу не бачимо дійсного аплікування назви "Велика" чи "Мала" Русь, хоч можна сказати, бачимо деяке диференціювання — відрізнєння двох Русей. Статється воно в часі творення Московської митрополії за митрополита Йони (1448-1461), якої митрополити до того часу титулувалися "Київськими й усїєї Руси", та творенням нової Київської митрополії в Литві, якої першим митрополитом став Григорій II-ий (1458-72). З того часу збереглося декілька листів папи Пія II-го (1458-64) до католика-митрополита Григорія II-го, польського короля Казимира (1447-92) й інших. Усі ці письма з 1458 року. В цих письмах папа Пій II-ий уживає назв для означення: українсько-білоруських земель — "...ecclesiam Chieouensem preestam cum lituuanie et totius Russie Inferioris partibus... sub obedientia archiepiscopi Ruthenorum...", а для московських — "...Moschouienti et Russie Superioris partibus..."²⁵⁵).

В західньо-європейському вжитку назва "Мала Русь" — "Мала Росія" через довгі сторіччя не знаходить відгомону, хоч опісля під впливом російської імперіальної політики, ця назва, а особливо в XIX ст. стає в західній Європі назвою на визначення України й українського народу. В XV-XVI сторіччях ця назва не вживається теж ні самими Українцями, ані Москвою на названня України.

²⁵⁴) Там же, ст. 667-68.

²⁵⁵) P. A. WELYKYJ OSBM, *Documenta Pontificum...*, op. cit., p. 145-150.

Термінологія зберігається давніша, тобто "руський народ", хоч у XVII ст. приходять форми "роський", "російський" чи навіть і "білоруський". Багатий матеріял до вивчення цих термінів і їх вживання дають нам деякі автори, які цей матеріял зібрали чи опрацювали²⁵⁶).

Остаточна назва "Росія" як офіційна політична назва Московської держави закріплюється за панування царя Петра I-го. Петрове нововведення не знаходило зрозуміння і сприйняття в інших країнах, де далше вживали назви "Московія". Це заставляє Петра I-го дати розпорядок через Меншикова в 1713 році своїм дипломатам, щоб ужили відповідних засобів, щоб нову назву засвоїти в чужих державах. Там читаємо таке: "Во всех курантах печатают гусударство наше Московским, а не Российским; а того ради извольте у себя сие престеречь, чтоб печатали Российским, в чем и прочим дворам писано"²⁵⁷).

²⁵⁶) В. С. СОПИКОВЪ, *Опытъ російской библиографии*, Редакция, примечанія, дополненія и указатель В. Н. Рогожина. Изданіе А. Суворина, Санкт-Петербург, передрук: Holland Press, London, 1962;

G. Y. SHEVELOV & F. HOLLING, *A Reader in the History of the Eastern Slavic Languages*, New York, 1958;

МИКОЛА АНДРУСЯК, Терміни "Руський", "роський", "російський" і "білоруський" в публікаціях XVI-XIX століть, Збірник на пошану Івана Мірчука, УВУ, Науковий Збірник, том VIII, Мюнхен — Нью Йорк — Париж — Вінніпег, 1974, ст. 1—7,

Б. РОМАНЕНЧУК, "Откуда есь пошла" назва України "Росія", "Америка", Філадельфія 1976, ч. 110-114;

А. ЯКОВЛІВ, Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р., Нью Йорк, 1954, ст. 99-109.

²⁵⁷) С. М. СОЛОВЬЕВ, *История России с древнейших времен*, СПб, т. 17, ст. 409,

МИКОЛА ЧУБАТИЙ, *Княжа Русь — Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй*, НТШ, Нью Йорк—Париж, 1964, ст. 18.

Назва "Мала Росія" в ході наступних сторіч прибирала різне значення та територіяльне поширення відповідно до того, як її застосовували російські урядові чинники, щоб із 1917 роком, тобто по Жовтневій революції вийти зовсім із загального й урядового вжитку.

СХІДНІ ЗАПИСИ ПРО ДАВНЮ РУСЬ

Нестор Літописець, розказуючи про розселення слов'янських племен, говорить про найважливіші водні шляхи Східньої Європи — Руси. Він подає місце, де вони починаються та кудюю ведуть, як це бачимо з нижченаведеного тексту²⁵⁸).

"Коли ж Поляни жили віддільно на цих горах, тут був шлях із Варягів у Греки й від Греків по Дніпру, а у верхів'ях Дніпра — волок до Ловоти, а по Ловоті входять у велике озеро Ільмень; з цього ж озера витікає Волхов і вливається у велике озеро Нево, а гирло того озера впадає у Варязьке море. І по тому морю (можна) плисти до Риму, а з Риму по тому ж морю (можна) приплисти до Царгороду, а з Царгороду (можна) приплисти в Понт — море, в яке вливається ріка Дніпро. Дніпро бо витікає з Оковського лісу й пливе на південь, а Двина теж із цього лісу випливає, а прямує на північ і вливається у Варязьке море. З того ж лісу випливає Волга на схід і вливається сімдесятьма уйстями в Хвалиське море. Так із Руси можна плисти по Волзі в Болгари й у Хвалиси, й (далі) на схід дійти до уділів Сима, а по Двині до Варягів, від Варягів до Риму, від Риму аж і до племені Хама. А Дніпро вливається гирлом у Понтійське море; це море зветься Руським".

²⁵⁸) *Повесть Временних Лет*, Д. С. ЛИХАЧЕВ, нав. тв., т. I, ст. 11-12.

Поруч шляху "з Варягів у Греки", який сполучував Балтицьке море з Чорним, існував теж інший, — куди довший і більш розгалужений, — ріка Волга з її притоками. Волзьким шляхом Русь входила в глибину східньо-європейського континенту, як теж у різні частини Азії. В північній частині цього шляху був важливий товаро-обмінний осередок — Болгар Великий, — столиця надволзько-надкамської болгарської держави²⁵⁹). З Болгару Великого йшло одне відгалуження на схід — сухопутний шлях через Урал у Азію, а друге Волгою на полудне — до "Хвалиського" — Каспійського моря, де в гирлі Волги, недалеко сьгоднішньої Астрахані лежав хозарський осередок — місто Ітіль. Приблизно там, де сьгодні лежить місто Волгоград (—Сталінград) йшло відгалуження волзького шляху до Саркелу над Доном, а звідси через Озівське й Чорне моря до Дніпра й Візантії²⁶⁰). Хозарський осередок Ітіль був вихідною точкою не тільки в казкові багатства Азії, але теж і нагодою зустрічі з різними азійськими культурами, що ставалося через подорожі купців і товарообмін. Торговельні — безпосередні чи посередні — контакти старої Русі сягали аж по Індію та Китай²⁶¹).

З Ітілю відкривався подвійний шлях "у Хвалиси", тобто або через "Хвалиське" — Каспійське море або попри його північне узбережжя верблюжими караванами, поміж Каспієм і Аральським озером до Хорезму, якого літописець називає "Хвалиси", положеного на низовинах долішньої течії ріки Аму-Дарії. Хорезм був у дуже тіс-

²⁵⁹) Б. Д. ГРЕКОВ, *Волжские болгары в IX-X веках*, Исторические записки, ч. 14, Москва-Ленинград, 1945.

²⁶⁰) *Саркел* — по-слов'янськи Біла Вежа, хозарська фортеця над Доном, збудована около 834 р. Розкопки веліся в 1949-51 роках. Стіни фортеці завтовшки 3,75 метра були укріплені кутівими баштами. Тепер усе затоплене Цимлянським водосховищем.

²⁶¹) G. JONES, *op. cit.*, p. 253.

них взаємовідносинах із надволзькими Болгарами, які теж із давня були магомеданами²⁶²).

"Повість Временних Літ" під 986-им роком широко розказує про різні посольства Володимира Великого в справі шукання і вибору віри. Посеред інших було теж посольство й від магомедан, які захвалювали свою віру й "Бохмита" — Магомеда²⁶³). Незважаючи на те, що вся літописна розповідь про "шукання" і "іспитування" Володимиром поодиноких віровизнань криє в собі багато легендарного, а то й фантастичного елементу, і хоч в цій розповіді є наглядне спрямування — вивищити християнство понад інші релігії, — то в ній може скриватися теж і деяка історична правда. Нпр. ув арабському "Збірнику анекдотів" XIII ст., що належить перу Мухомеда аль-Ауфі, знаходиться розповідь про посольство "Буламира" — Володимира в Хорезм (у літописі Хвалиси) з метою "іспитувати" магомеданізм, як теж і про посольство на Русь магомеданського духовника — імама з метою повернути Русь на магомеданізм²⁶⁴).

Каспійським морем — від Ітілю до портів полудневого узбережжя — йшов шлях до Арабського Халіфату, особливо ж до його столиці Багдаду (заснованого 762 р.) який славився і великим багатством і високою культурою. Вершком його величності були часи халіфа Гарун-аль-Рашіда (— Арона Справедливого, 786-809 рр.), до якого імперії входила південно-західня Азія та північна частина Африки. Він мав широкі дипломатичні зв'язки, в тому теж і з західнім імператором Карлом Великим (800-814) і Китаєм²⁶⁵). У значній мірі відзер-

²⁶²) С. П. ТОЛСТОВ, *Из предистории Руси*, Советская этнография, VI-VII, М.-Л., 1947, ст. 57.

²⁶³) *Повесть Временних Лет*, Д. С. ЛИХАЧЕВ, нав. тв., т. I, ст. 59-60.

²⁶⁴) *Записки Восточного отделения Русского археологического общества*, т. IX, С.Пб., 1896, ст. 262-267.

²⁶⁵) Harun — al — Rashid, *The Columbia Encyclopedia*, op. cit., p. 915.

каленням цього періоду й самого Гаруна є славіні казки "Тисяча й одної ночі"²⁶⁶). Хоч "Повість" нічого не згадує про якісь політичні чи торговельні взаємовідносини Руси з Арабським Халіфатом, проте вони існували. Про такі взаємовідносини Руси з Арабським Халіфатом, як теж і воєнні дії дізнаємося головню з арабських джерел. Що торговельні зв'язки існували між Халіфатом і Руссю, Слов'янами чи Варягами, вже мабуть у VIII-му сторіччі та були навіть і в IX-му, куди сильніші й більш інтенсивні свідчать про це археологічні знахідки й у Скандинавії, передовсім у Швеції, на 40.000 арабських монет-диргемів з IX ст. знайдено всього ок. 200 візантійських монет, а на острові Готляндії знайдено аж 67.000 арабських диргемів²⁶⁷).

Арабські письменники, яких є доволі значне число, в своїх творах багато розказують про Русь і Слов'ян. Вони писали, що руські зглядно слов'янські купці приходили до Багдаду, на Закавказзя чи в Персію, а навіть і в єгипетській Олександрії їх зустрічали. Ібн-Хурдадбег, завідувач пошти в Ірані, в своїй "Книзі шляхів і царств" з 846 р. — або за іншими дослідниками з 886 р. — змалював інтернаціональний характер торгівлі цієї доби, в якій торговельні шляхи простягалися від імперії Карла Великого по Китай. Купці, які йшли тими шляхами, розмовляли різними мовами: перською, грецькою, арабською, франконською, еспанською, слов'янською²⁶⁸). Джерельно засвідчений контакт Арабів із північними

²⁶⁶) Baghdad, ibidem, p. 149.

²⁶⁷) T. J. ARNE, *La Suede et l'Orient*, Upsala, 1914, p. 89;
Н. ПОЛОНСЬКА, *Історія України*, нав. тв., ст. 74.

²⁶⁸) T. ARNE, op. cit., pp. 7, 20, 207;

П. П. СМІРНОВ, *Волзький шлях*, Київ, 1928;

В. В. МАВРОДІН, *Нариси з історії СРСР*, Київ, 1958, ст. 51-53;

M. de TAUBE, *Rome et Russie avant l'invasion des tatars*, Paris, 1949, pp. 90-91;

J. MARQUART, *Osteuropaeische und ostasiatische Streifzuege*, Leipzig, 1903, p. 390.

народами, яких вони називають "Русь", встановлюється в IX-му сторіччі. Однак інформації арабських авторів, особливо раніших, надзвичайно поплутані та назви поперекручені, що навіть і сьогодні справляє багато труднощів для дослідників. Дуже часто арабські письменники називали всіх ясноволосих і північні народи ім'ям Слов'яни — "Сахаліб" (—Sakhalib, Saqalibah), нпр. у Аль-Масуді Німці й Саксони — це Слов'яни; Ібн-Фадлан вважає тюркський народ надволзьких Болгарів за Слов'ян; Ібн-Саїд думає, що скандинавський півострів є островом Слов'ян; жидівські письменники Ібн-Адарі й Маккарі вважають навіть самого західного імператора Оттона Великого (936-973) за короля Слов'ян²⁶⁹). Означення північних народів загальною назвою "Слов'яни" не було однак тяглим, бо на основі аналізу творів арабських письменників можна бачити, що під назвою Русь вони розуміли Скандинавців-Варягів. Треба розрізняти час написання даних творів і про котре сторіччя йдеться. Вистачає для прикладу назвати, щоб бачити різницю, свідчення двох письменників — Ібн Даста й Гурдезі. Ібн-Даста має два осібні описи — Слов'ян і Русів. Він каже що "Руси насакають у слов'янські країни; вони прибувають у своїх кораблях, причалюють до берега й схоплюють людей, яких опісля продають Хозарам і Болгарам". Знову ж Гурдезі свідчить, що Русь прибуває в слов'янські країни, щоб ограбити людність²⁷⁰).

Арабські письменники — Аль-Якубі й Аль-Масуді — описують жорстокий напад на Севілью в 846 р., при

²⁶⁹) N. de BAUMGARTEN, *Aux origines de la Russie*, op. cit., pp. 10-11.

²⁷⁰) Ibidem, p. 12;

Д. А. ВОЛЬСОНЪ, *Известія о хазарахъ, буртисахъ, болгаряхъ, мадьярахъ славянахъ и руссахъ Абу—Али Ахмеда Бенъ Омаръ Ибнъ — Даста*, С.-Петербургъ, 1869, ст. 35;

W. BARTHOLD, *Memoires de l'Academie de St. Petersbourg*, 1869, Serie VIII, t. I, p. 4;

А. Я. ГАРКАВИ, *Сказанія мусульманскихъ писателей о славянахъ и русскихъ*, С.-Петербургъ, 1870.

чому напасників називають "Рус"-ами. Але еспанська хроніка Альбейди називає їх *Logdomani*, в яких норманісти добачають Норманів²⁷¹). Ібрагім-Ібн-Якуб, який у Х-му сторіччі відвідував слов'янські країни й залишив описи своїх подорожей, маючи особисту зустріч з Русами, дає їх фізичний опис, на основі якого тих Русів треба вважати Скандинавцями-Варягами²⁷²). Є теж декілька інших арабських письменників, які дають опис фізичного вигляду "Рус"-ів, як нпр. Ібн-Фадлан, Ібн-Даста чи Гурдезі. Їх описи відповідають виглядові Норманів при чому вони добре знають Слов'ян і — як видно — вони їх виразно відрізняють від перших. У Халіфаті й Персії було багато слов'янських невільників, яких бачив Ібн-Фадлан. Однак, коли він уперше побачив "Рус"-ів у хозарському Ітілю, то був захоплений їх поставсю та високим ростом²⁷³). Арабський письменник Міскавехі, який подає багато деталей про ворожий наскок на Бердаю, називає напасників "Рус"-ами, а опис, який він їм дає відповідає виглядові Норманів-Варягів²⁷⁴).

Народня свідомість на Русі довго протиставляла "Русь", як мешканців Полудня, "Словенам", мешканцям

²⁷¹) N. de BAUMGARTEN, *Aux origines de la Russie*, op. cit., p. 12;

J. MARQUART, *Osteuropaeische und Ostasiatische Streifzuege*, Leipzig, 1903, p. 349.

²⁷²) O. WESTBERG, *Ibrahim's — Ibu — Jakub's Reisebericht ueber die Slavenlande aus D. J. 965*, *Memoires de l'Academie Imperiale des Sciences de St. Petersburg*, Classe des sciences historico-philologiques, 1897, VIII Serie, T. III, No, 4, §22 et §26, et p. 40.

²⁷³) O. ВЕСТБЕРГЪ, *Къ анализу восточныхъ источниковъ о восточной Европе*, Ж. М. Н. П., 1908, ч. 3, ст. 3;

А. Я. ГАРКАВИ, нав. тв., ст. 93.

²⁷⁴) *The Eclips of the Abassid Caliphate, original chronicles of the Fourth Islamic Century*, Edited, translated and elucidated by H. F. AMEDROZ and D. S. MARGOLIOUTH, Oxford, T. V, 1921, p. 67-74.

Півночі, чого найкращою відбиткою є численні місця в "Повісті Временних Літ", де приходиться неодноразове їх перерахування та відрізнення одних від одних. Це виразно бачимо ще при розповіді про похід Ярослава Мудрого в 1018 році на Волинь: "Ярослав же, совокупив Русь, і Варяги и Словени"²⁷⁵). "Русин" поруч зо "Словенином" згадується теж і в перших статтях списків короткої "Руської Правди"²⁷⁶).

Деякі арабські письменники вже від останньої чверті IX-го сторіччя і далі в X-му, говорячи про Русь, кажуть, що вона складається з трьох частин, згідно з трьох племен. Між тими авторами вирізняються: географ аль-Джайгані, аль-Балхі, аль-Істархі, ібн-Хаукал, аль-Ідрізі й інші. Аль-Балхі каже: "Руси складаються з трьох племен, з яких одне є ближче до Болгару, а його володар живе в місті, званому Куяба, яке є більше від Болгара. Друге плем'я, подальше від першого, зветься Славія. Ще інше плем'я називається Артанія, а його володар живе в Арті. Його люди приходять торгувати до Куяби. Щодо Арти, то не пригадую, щоб хтось із чужинців туди заходив, бо вони вбивають чужинців, які заїздять у їхню країну. Самі ж вони їдуть водою і торгують, а про свої справи не говорять нічого і не дозволяють нікому йти за ними, чи заходити в їхню країну... Руси палять своїх мерців, а з багатьма є добровільно спалювані дівчата. Деякі з Русів голять бороди, а інші залишають чуби... Руси торгують з Хозаром, Римом і Великим Болгаром. Вони на півночі сусідують з Румом і є такі численні й сильні, що наклали дань на північні провінції Рума"²⁷⁷). Цей текст має теж різні пізніші свої варіанти, що їх зробили мабуть копіїсти чи пізніші письменники.

²⁷⁵) *Повесть Временних Лет*, Д. С. ЛИХАЧЕВ, нав. тв., т. I, ст. 96.

²⁷⁶) А. Н. НАСОНОВ, "Русская Земля", нав. тв., ст. 39.

²⁷⁷) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *Історія України-Руси*, нав. тв., т. I, ст. 169, 172, 260, 371,

Щодо названого міста "Куяба" нема найменшого сумніву, що тут ідеться про місто Київ. Коли ж ідеться про "Славію", то теж нема великих труднощів, щоб її ідентифікувати зо Словенами, яких осередком був Новгород Великий. Про те виривають великі труднощі вміщевити подану "Артанію". Щодо цієї назви, зглядно країни, якої вона була найменуванням, є ціла низка різних гіпотез, яких автори шукали й уміщевлювали Артанію в різних частинах Східньої Європи, як нпр.: у верхів'ях Дінця, в Смоленську, в Пермі, в Рязані; на західньо-українських землях, що ніяк не є можливим; навіть у Скандинавії; в Надозів'ї як третій центр Руси; деякі взагалі відкидали думку, що Артанія чи ар-Танія (Табія) — це справжня назва якоїсь країни²⁷⁸).

Двох арабських письменників — аль-Баладурі і Табарі з X ст., доповняючи один одного, оповідають про арабський похід на Хозарію в першій половині VIII ст.: арабський вождь Марван, пройшовши за Кавказькі гори, за місто Семендер, напав на Слов'ян, що жили в землі Хозарів, на слов'янській ріці — так Араби називали Дін, а часом і долішню Волгу, яка на їх думку сполучувалася з Доном. Інший відомий арабський письменник аль-Масуді каже про Дін, що "його береги залюднює численний слов'янський народ і інші північні народи". Це помагає нам зрозуміти й ту важливу роллю, яку Слов'яни, — за словами того ж аль-Масуді, — відігравали в Хозарській державі: з них у значній мірі складалося хозарське військо й служба кагана²⁷⁹).

А. Н. НАСОНОВ, нав. тв., ст. 39, 200, 201, 214;

Я. ПАСТЕРНАК, Археологія України, нав. тв., ст. 639;

А. ГАРКАВИ, Сказания музультманских писателей о славянах и русских, С.Пб., 1870, ст. 276.

²⁷⁸) Потрібну літературу до вміщезлення Артанії подають:

Я. ПАСТЕРНАК, нав. тв., ст. 639-40;

А. Н. НАСОНОВ, нав. тв., ст. 200-202.

²⁷⁹) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, Історія України-Руси, т. I, ст. 171;

А. ГАРКАВИ, нав. тв., ст. 38, 80, 130, 140.

Ідентифікація Артанії з Надозів'ям була темою довгих дискусій передовсім через брак потрібного джерельного матеріалу. Я. Пастернак вважає, що археологічні польові дослідження Надозів'я дали тверду основу визнати цей терен за колишню Артанію як третій центр Руси, про який говорять арабські письменники, подібно як це робить М. Міллер²⁸⁰). Сам Я. Пастернак є схильний виводити, коли вже вдаватися до мовознавства, назву "Артанія", чи без префіксу "Танія", від старовинної назви ріки Дону — "Танаїс", а теж каже, що був би ще один доказ на користь твердження М. Міллера про те, що південносхідні українські землі були саме цією Артанією²⁸¹).

Географічне визначення полсження Артанії, що "сусідує на півночі з Румом" — з Візантією, арабськими авторами та поданої прикмети, що "вбивають чужинців", потверджується — на думку советського історика А. Н. Насонова — Житієм Юрія Амастридського, яке дійшло до наших часів у первісному виді в грецькому оригіналі, написаному перед 842 роком²⁸²). Житіє розказує про напад Русів на Малу Азію та вказує "на давнє таврійське нищення чужинців у них". Таким чином і друге оригінальне джерело підтверджує, що зберігалося поняття про те, що в Русів є звичай убивати чужинців, як звичай мешканців Тавриди²⁸³), тобто колишніх мешканців Криму. Згадка про границю Артанії з "Румом" — Візантією може тільки вказувати на те, що Артанія лежала десь у полудневій чи полуднево-східній частині сьогоднішньої української території.

²⁸⁰) Я. ПАСТЕРНАК, нав. тв., ст. 639,

М. МІЛЛЕР, *Третій центр Руси — Танія в світлі археологічних пам'яток*, Науковий Збірник УВАН, I, Нью Йорк, 1952, ст. 37-60.

²⁸¹) Я. ПАСТЕРНАК, нав. тв., ст. 640.

²⁸²) А. Н. НАСОНОВ, нав. тв., ст. 201.

²⁸³) В. Г. ВАСИЛЬВВСКИЙ, *Труды*, 1915, т. III, ст. 64 і СХLI.

Арабський географ Ібн-Руста каже, що "Русь є на острові, оточеному озером. Руси, які на ньому живуть, мають короля, що його називають каганом... Вони не обробляють землі, і живляться тим, що забирають з країни Слов'ян..."²⁸⁴). Доступ до цього острова був дуже недовідний, бо оточений багнами та лісами, а при тому дуже вогко й нездорово там²⁸⁵). Коли Ібн-Руста з арабського становища пише, — пояснює проф. М. Чубатий²⁸⁶), — що до Руського острова є три дні дороги, то напевно має на увазі три дні дороги від найдалше висуненої частини границі арабських посіlostей на північ. Вони справді стикалися в південно-східній закутині Чорного моря з візантійськими посіlostями недалеко нинішньої Сочі, і таким чином приблизно три дні дороги було потрібно, щоб дійти до границь того Руського каганату, який лежав на Таманському півострові, в долішньому бігу ріки Кубань, в гирлі якої лежала Тьмуторокань, — Тьмутороканська Русь, про яку згадується в "Повісті Временних Літ". Колишня грецька колонія Фанагорія, що від VIII ст. у грецьких джерелах зветься Таматарха, а в руських — Тьмуторокань, виступає в числі руських володінь уже в часах Володимира, який вислав до Тьмуторокані свого сина Мстислава (†1036 р.). Мстислав об'єднав Тьмуторокань із Чернігівщиною, а після його смерті вона знову перейшла під владу Києва²⁸⁷). В "Повісті" читаємо:

²⁸⁴) С. А. MACARTNEY, *The Magyars in the Ninth Century*, Cambridge, 1930, p. 213-214;

М. ЧУБАТИЙ, *Княжа Русь-Україна...*, нав. т., ст. 42;

G. JONES, op. cit., p. 255.

G. VERNADSKY, *Ancient Russia*, op. cit., p. 281-83;

G. VERNADSKY, *The Origin of Russia*, op. cit., p. 189;

Д-р Н. АНДРУСЯК, *До початків державности в Україні*, нав. тв., ст. 63.

²⁸⁵) В. СЧИНСЬКИЙ, *Чужинці про Україну*, Авгсбург, 1946, ст. 12-14.

²⁸⁶) М. ЧУБАТИЙ, нав. тв., ст. 42.

²⁸⁷) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, нав. тв., ст. 374-75 і 171,

N. de BAUMGARTEN, op. cit., p. 22-23.

"1022 (року). Прийшов Ярослав до Берестя. В тому ж часі Мстислав, який володів Тьмутороканню, пішов на касогів... (1023) Пішов Мстислав на Ярослава, з хозарами й касогами. (1024) Коли Ярослав був у Новгороді, прийшов Мстислав із Тьмуторокані в Київ, і не прийняли його кияни. Він же пішов і сів на престолі в Чернігові... (1036) Мстислав пішов на лови, захворів і вмер... Після того Ярослав заволодів усією його властю та став самовластцем Руської Землі"²⁸⁸).

М. Грушевський вважає, що долішній Дон і Тьмуторокань мусіли бути в сфері володінь, а принаймні впливів, Києва вже з першої половини X ст. Як один із доказів цього подає умову князя Ігоря з Візантією з 944 року. Києво-руський князь чи то безпосередньо, чи то посередньо мусів контролювати Керченську протоку. За всякою правдоподібністю долішне Подоння та Таманський півострів, — сьогоднішня Кубанщина, — заселювала руська людність, яка вийшла мабуть із Київщини та Чернігівщини²⁸⁹).

Іншу концепцію виводить Ю. Вернадський, який виводить назву "Русь" від "Рухс — ас" і приймає можливість початків назви "Рос" (Рус) в іранському періоді. Анонімний автор грецького географічного трактату з V-го сторіччя назвав ріку Волгу "Рос"²⁹⁰). На основі цієї назви Волги виказував советський історик П. Смірнов, що первісна руська держава була вже в VIII ст. над

²⁸⁸) *Повесть Временних Лет*, нав. тв., т. I, ст. 99-101,

Л. Г. ЛОПАТИНСКИЙ, *Редедя*, Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, т. XII, Тифлис, 1891,

Л. Г. ЛОПАТИНСКИЙ, *Мстислав Тьмутороканский й Редедя по сказани черкесов*, Известия Бакинского университета, Баку, 1921, ч. 1,

Г. ТУРЧАНИНОВ, *Летописный Редедя и черкесское Редадэ*, Ученые записки Кабардинского научно-исследовательского института, Нальчик, 1947.

²⁸⁹) М. ГРУШЕВСКИЙ, нав. тв., т. I, ст. 374-375 і 175.

²⁹⁰) G. VERNADSKY, *Ancient Russia*, New Haven, 1944, p. 96.

верхньою Волгою та Окою²⁹¹). Свою думку старався він potwierдити арабськими вістками про Русів і згадкою в "Повісті Временних Літ" про прогнання північно-східними Слов'янами Варяго-Русів перед пізнішим запрошенням Рюрика княжити в Ладозі й Новгороді. Ці й інші виводи Ю. Вернадського та П. Смірнова опрокидає відомий наш сучасний історик Н. Андрус'як²⁹²). На доказ свого твердження Вернадський наводить "Історію Церкви" Захарії Ретора з 555 р., де є згаданий "Грос" народ на північ від Кавказу²⁹³). А. П. Дияконов уважає "Грос" за сирійську транскрипцію "Рос"²⁹⁴). Аланське "Рухс — Ас" означає "ясний ас". Аси — це назва наслідників Аланів, племена, що перебувало на Підкавказзі; Яси — нинішні Осетинці. Порівнюючи згадку Захарії про "Грос" із згадкою Прокопія про східні Антів, Вернадський стверджує факт, що "Грос" і східні Анти жили на північ від Озівського моря, отже "Грос" були мабуть "Рос—ас", "Рухс—ас" — аланське плем'я. Частина східних Антів перейшла з області Дінця на долішній Дон і Озівське море, де деякі племена Асів принаймні від IV ст. були відомі як Рухс—ас, Роксоляни, Рокас. Опісля Асо-Слов'яни (Анти) були включені в VII ст. до Хозарської держави. Анонімний Равенський географ з VII ст. умістив над долішнім Доном і Озівським морем народ Роксолянів та згадав про їхнє місто Мал-і-Рос у дельті Кубані²⁹⁵). В дальшому Вернадський продовжує свою концепцію щодо переходу назви "Рос" — "Русь" від іранських Рухс—асів (Роксолянів) на Варягів, які прибули на запрошення наддонських Рухс-асів около 739 року, щоб боронити їх від Арабів. Варяги, прибувши

²⁹¹) П. СМІРНОВ, *Волзький шлях і стародавні Русі*, Видання Всеукраїнської Академії Наук, Київ, 1928.

²⁹²) Н. АНДРУС'ЯК, *До початків державності в Україні*, нав. тв., ст. 43-75.

²⁹³) G. VERNADSKY, *Ancient Russia*, op. cit., p. 258.

²⁹⁴) А. П. ДИЯКОНОВ, *Известия Псевдо-Захарии о древних славянах*, Вестник Древней Истории, Москва, 1939, IV, ст. 86-87.

²⁹⁵) Н. АНДРУС'ЯК, нав. тв., ст. 62.

тут, дійшли до Озівського моря, прийняли від Рухс-асів для себе назву "Русь"²⁹⁶). Багато трудностей у цьому бачить Н. Андрусак, а зокрема брак джерельно-доказового матеріялу, щоб прийняти тези Вернадського, з яких багато побудованих тільки на припущеннях чи комбінаціях. Назву "Русь" чи Руський каганат над Доном чи в Тьмуторокані не конче можна, коли мова про ті часи, застосувати до Слов'ян чи Варягів, бо "Руссю" називали теж і Угрів, які зайняли Приозів'я²⁹⁷). Відомий американський славіст Ф. Дворнік щодо обстоювань Вернадським Руського каганату в Тьмуторокані заявив, що Вернадський не звертає уваги на факт, що перше безперечне історичне засвідчення руської Тьмуторокані датується щойно 1022 роком²⁹⁸).

Чи Тьмуторокань зайняла інша група Варягів, незалежна від киево-новгородських, чи йдеться тут у дійсності про Варягів чи Київську Русь, останеться і надалі тільки гіпотетичним, відповідно до сили переконливості даного історика. "Повість Временних Літ" під 964, 965 і 966 роками говорить про походи Святослава над Волгу й Оку, де він підкорив фінські племена, волзьких Болгар і Буртасів, а теж і про походи на Хозарів і підкавказькі народи Ясів і Касогів²⁹⁹). Відомості "Повісти" доповняє арабський географ Ібн-Хаукал, який писав около 970 р., при чому деякі автори думають, що погром Болгарії і Хозарів вийшов не від Святослава, але якоїсь ватаги норманських Варягів, що М. Грушевський уважає неправдоподібним, але каже, що Подоння і Тьмуторокань зайняв Святослав³⁰⁰). Сьогодні великою

²⁹⁶) G. VERNADSKY, *op. cit.*, p. 270, 273-274, 146.

²⁹⁷) Н. АНДРУСЯК, *нав. тв.*, ст. 65-69.

²⁹⁸) FRANCIS DVORNIK, *The Origins of Russia*, by G. Vernadsky, New York, 1959, *The American Historical Review*, 1960, vol. LXV, No. 2, p. 348.

²⁹⁹) *Повесть Временних Лет*, Д. С. ЛИХАЧЕВ, *нав. тв.*, т. I, ст. 46-47.

³⁰⁰) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *нав. тв.*, т. I, ст. 409-411.

допомогою в уточненні цього питання служать археологічні розкопки й знахідки на теренах колишніх міст і околиць — Саркелу-Білої Вежі³⁰¹⁾ чи Тьмуторокані³⁰²⁾.

Арабські письменники Середньовіччя, хоч не завжди певні як достовірне джерело, дають багато матеріалу щодо старої Русі, в тому теж і щодо самої назви, однак нам неможливо вичерпати всю їх тематику.

³⁰¹⁾ М. МІЛЛЕР, *Третій центр Русі...*, нав. тв., ст. 41-47.

М. МІЛЛЕР, *Слов'янське місто Біла Вежа*, "Київ", Філядельфія, 1956, ч. 5, ст. 208;

А. А. МІЛЛЕР, *Археологические работы Северо-Кавказской экспедиции ГАИМК в 1926-1927 гг.*, Сообщения ГАИМК, II, Ленинград, 1929;

М. АРТАМОНОВ, *Средневековые поселения на Нижнем Дону*, Ленинград, 1935;

³⁰²⁾ Пор. подану бібліографію в замітках:

Я. ПАСТЕРНАК, *Археологія України*, нав. тв., ст. 634-640.

НАЗВА "РУСЬ" ВІД "РУСИЙ"

Як сьогодні різні автори шукають, так і перед декількома сторіччями Гванінус у своїй "Хроніці Руської Землі" шукав пояснення походження назви "Русь". Частина з його пояснень ми вже обговорили.

Гванінус каже, що деякі думають, що назва "Русь" виводиться від "русого (—русявого) волосся": *a drudzy od Russyeh wlosow, z iakimi dzis nauwiesey Rusnakow widzi-ty³⁰³*). Має це припущення — пояснення якусь історичну чи антропологічну стійкість, чи є воно тільки однією з численних спроб вивести походження назви "Русь"?

Коли мова про опис фізичного типу колишніх мешканців сьогодношньої української території, тобто предків українського народу, то маємо передовсім, — як каже М. Грушевський, — "клясичну вістку" грецького письменника Прокопія (ок. 490—562) про Слов'ян і Антів. Прокопій при тому виразно зазначає, що оба ці народи різняться між собою виглядом: "всі вони високі й надзвичайно міцні, тілом і волоссям не дуже білі або бльондинуваті, і не впадають зовсім у чорне, але всі рудуваті"³⁰⁴). Те саме про Русь і Слов'ян говорить багато арабських письменників. І Арабам, темноволосим і смаглявим мешканцям полудня, впадало в очі рум'яне тіло й русяве волосся Слов'ян так, що вони й своїх русявих земляків часом прозивали "слов'янами". "Сло-

³⁰³) *Kronika ziemie Ruskiey*, op. cit., p. 1.

³⁰⁴) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *Історія України*, нав. тв., ст. 269.

в'яни — народ червоної краски, з русявим волоссям", характеризує їх абу-Мансур і "кріпкий тілом" додає Казвіні. Найдавніша згадка про "русих" чи "рудуватих" Слов'ян є в перського поета Ахталя (VII ст.). Про русяву краску волосся та рум'яну краску тіла Слов'ян говорить багато старинних авторів, яких не будемо тут перераховувати. Арабські терміни, вживані для визначення краски волосся Слов'ян, означають і "рудий", і "червоний", і "русий", і "білявий". М. Грушевський думає, що під "рудий" ув арабського письменника Ібн-Фадлана треба таки розуміти "русий", а теж каже, що: "Я думаю, що тією незвичайною для Арабів русявою краскою слов'янського волосся треба пояснити вістки деяких Арабів, що Русь фарбує волосся, — це каже вже Джайгані (деякі стрижуть собі волосся на голові, як хворий умре або красять собі бороду), потім Хаукаль (деякі з Русинів голять бороду, деякі з них звивають її як кінську гриву і фарбують жовтою або чорною фарбою) і пізніші як Едрізі і Дінешкі"³⁰⁵).

Описи, що їх подали старинні чи давні письменники, можна пристосувати в загальному до Слов'ян і Руси, в тому й до членів руської династії. З нагоди заключення договору між візантійським імператором Іваном Цімісієм і Святославом над Дунаєм 971 року візантійський письменник Лев Диякон дає такий опис Святослава:

"Святослав переправився через ріку в роді скитського човна; він орудував веслом так само як і його люди. Його вигляд був такий: він був середньої висоти, ні зависокий, ні занизький. Він мав густі брови, сині очі, мав кирпатий ніс; борода була оголена, але мав

³⁰⁵) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, там же, ст. 270;

А. ГАРКАВИ, нав. тв., говорить на багатьох місцях!

Ю. ТАЛЬКО-ГРИНЦЕВИЧ, *Опыт физической характеристики древних восточных славян*, Сборник по слов'яноведению, С. Пб., 1910.

L. NIEDERLE, *Puvod a pocatky slovanu vychodnich*, Praha, 1924;

довгі й густі вуса. Його голова була (зовсім) оголена, крім одного кучеря волосся (—чуба) з одного боку, що було ознакою визначности його роду. Його шия була груба, плечі широкі, й уся його постаць була гарна (—добре збудована). Він виглядав похмурий і жорсткий (— дикий). На одному з його вух висіла сережка (— 'кульчик'), оздоблена двома перлами й рубіном, вложеним між ними. Його біла одежа нічим не відрізнялася від тієї, що її мали його люди, крім чистоти³⁰⁶).

Подавши ще деякі приклади опису князів, М. Грушевський каже, що "зібравши докупи письменні вістки про Русь і Слов'ян, ми здобули характеристику русявих, рум'яних, великих зростом людей... З огляду на наведені вище історичні вістки, виходило б, що якраз ясний тип був початковий, основний, або переважний українсько-руський, тим більше, що він виказується на найстарших, найбільш законсервованих частинах нашої території, — північних"³⁰⁷).

З новіших українських дослідників цього питання заслуговує на увагу передовсім Р. Смаль-Стоцький, який виводить у доволі цікавий спосіб свою гіпотезу про походження назви "Русь" від слова "русий", — кольору волосся³⁰⁸). Теорія Р. Смаль-Стоцького фактично побудована на семантичній антитезі. Наперед він пов'язує два різні слова щодо свого значення, але однакові щодо звучання. На його погляд фінське "Руотсі" на означення Варягів прибрало слов'янську форму "Русь". У східних Слов'ян було слово "русий" на означення краски ясного волосся. Прикметник "русий" став основою

³⁰⁶) G. JONES, op. cit., pp. 261-62;

LEO DIACONUS, *Historiae Libri decem*, ed. Haase, pp. 156-57;

HOLGER ARBMAN, *The Vikings*, Trans. Alan Binus, Thames and Hudson, 1961, pp. 103-4.

³⁰⁷) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *нав. тв.*, т. I, ст. 271.

³⁰⁸) ROMAN SMAL-STOCKY, *The Origin of the Word "Rus"*, *Slavistica*, No. 6, Winnipeg, 1949.

для іменника "русь". Іменник "русь" витворився з кореня "рус" і наростка "ь", приймаючи колективне — збірне значення, тобто слово "русь" охоплювало збірну тих, хто мав ясне чи "русе" волосся. На творення таких колективних понять Р. Смаль-Стоцький подає інші приклади, як нпр. "зелен-ий" — "зелен-ь", "біл-ий" — "біл-ь". Головну свою увагу у такому старослов'янському чи староруському словотворенні він присвячує слову "черн-ий" (— чорний) — "черн-ь". У виводженні й протиставленні слів "русь" і "чернь" Р. Смаль-Стоцькому не йдеться про етимологію цих слів, але попросту про те, що вони служать його тезі для його семантичної антитези³⁰⁹).

Р. Смаль-Стоцький каже, що кожний суспільний і політичний організм має свою ієрархію, свої кляси вищої ранги, які правлять нижчими клясами. Саме тут його семантична антитеза має своє пристосування обох термінів: "русь" — правляча кляса зо своїми князями, дружиною, боярами та вільними людьми, і "чернь" — "правлена" кляса, тобто народня маса, яка стоїть унизу цієї суспільної піраміди. Він не зацікавлений постановляючи чи розвоєм пізніших кляс і їх іменуванням, бо йому важливо тільки встановити, що в цій старинній ієрархії терміни "Русь" і "чернь" становили семантичну антитезу.

В літописних записах слово "чернь" мало інше значення від сьогоднішнього. Тоді воно означало — маси простого народу, нижчі кляси³¹⁰). В новітній українській мові словом "чернь" ми розуміємо — юрба, товпа. В. Щербаківський і багато інших дослідників руської старини вважають, що предки українського народу з

³⁰⁹) Ibidem, pp. 9-11.

³¹⁰) И. И. СРЕЗНЕВСКИЙ, Матеріали для словаря древне-русского языка, С. Пб., 1909.

певністю були темноволосі. Звідси від давніх часів аж навіть по сьогодні у народній пісенній творчості **чорний колір** є ідеалом краси, як нпр. "чорні очі", "чорні брови", "чорні коси" тощо. Тільки в періоді Київської держави ясний — русий колір волосся, — як думає Р. Смаль-Стоцький, — мав би стати новим ідеалом краси, тобто під час панування Русі (— Варягів), чого відгомном мали б бути "русі коси готських дівчат" у "Слові о полку Ігоревім"³¹¹). Це теж мало б указувати, що старинний готський період жив іще в народній традиції, а теж як глибоко відчувалося різницю в красці волосся. Тому, — думає Р. Смаль-Стоцький, — воно природним і зовсім зрозумілим є, що як характеристична риса ясноволосих готських правителів "русь" вживалася на означення правлячої кляси, так опісля перенесено її і на ясноволосих Норманів-Варягів із півночі, що стали володарями східних Слов'ян, при чому, коли пройшов процес взаємного змішання, стала "Русь" загальною назвою всієї Київської держави, народу та мови³¹²).

Про те, що відгомін, і то неприхильний, готського періоду існував у пізніших сторіччях, виразно вказує текст "Слова о полку Ігоревім", який подаємо за першим виданням із 1800 року: "Се бо готскія красныя дѣви вѣспѣша на брезѣ синему морю: звоня рускымъ златомъ, поють время Бусово, деліють мечь Шароканю"³¹³). — "І от готські красні дівчата заспівали на

³¹¹) R. SMAL-STOCKY, op. cit., p. 12: ...do we find in the "Tale of the Host of Ihor" a new ideal of beauty mentioned, namely "the braids of blond hair of the Gothic girls".

³¹²) Ibidem, p. 14.

³¹³) Ироническая песнь о походе на Половцовъ удельнаго князя Новагорода - Северскаго Игоря Святославича, писанная стариннымъ русскимъ языкомъ въ исходе XII столетія съ переложениемъ на употребляемое ныне наречіе, Москва, Въ Сенатской Типографіи, 18000, ст. 25-26.

березі синього моря: дзвонячи руським золотом, оспівують часи Бусові, леліють помсту Шарукана"³¹⁴). Коментатор видання з 1800 р. каже в замітці, що "по какой связи сия одержанная Половцами победа могла доставить Готфскимъ девамъ Русское золото, сообразить не возможно"³¹⁵). Так само цей коментатор каже, що "хто був Бус невідомо", хоч знає, хто був Шуракан, відкликаючися на літописну вістку з 1107 року³¹⁶). Знову ж коментатор із 1967 р. пояснює те, чого не розумів коментатор із 1800 року, тобто звідки готські дівчата мали руське золото чи хто був Бус³¹⁷). Готи поселилися на берегах Чорного й Озівського морів у II-му ст. по Христі. Їх залишки були в Криму ще XVI-XVIII ст. Готи-Тетраксити жили в районі Тамані й далі на південь, вздовж східнього берега Чорного моря. Ігор ішов походом не на Крим, а на Дін, Лукомор'я, Тьмуторокань, і загрожував таким чином, не тільки Половцям, але й Готам-Тетракситам, що жили в районі Тьмуторокані. Тому після поразки Ігоря готські дівчата співають на березі Чорного моря. До них шляхом торгівлі потрапила частина награбованого Половцями руського добра, в тому й золота, й звідси "дзвонять руським золотом". Літературознавці приймають пояснення, що Бус — Бос, Боус, Бооз — це князь Антів, предків східніх Слов'ян. У 375 р. по Христі готський король Вінітар розбив військо Буса, а його самого разом із синами та сімдесятьма іншими знатними Антами приказав розп'ясти на хрестах. Звідси готські дівчата оспівують ці славні для Готів часи. "Леліють мечь Шароканю" треба розуміти, що дід Кончака, половецький хан Шарукан,

³¹⁴) Слово о польку Игореві та його поетичні переклади і переспіви, Видання підготував Леонід Махновець, Наукова Думка, Київ, 1967, ст. 115.

³¹⁵) Ироническая песнь о походе на Половцовъ..., нав. тв., ст. 25-26

³¹⁶) Повесьть Временних Лет, нав. тв., т. I, ст. 186.

³¹⁷) Слово о поьку Игореві..., нав. тв., ст. 500.

неодноразово зазнавав поразки від руських князів. Особливо тяжкою була поразка 1106 року, коли він ледве втік від Володимира Мономаха. Сина Шарукана — хана Отрока, батька Кончакового, Володимир загнав аж на Кавказ, "во Обезы", за "Залісні Ворота". В зв'язку з цією подією в Галицько-Волинському літописі наведено чудову легенду про Євшан-зілля³¹⁸). Після розгрому Ігоря в 1185 р. настає, нарешті, можливість здійснити мрію, яку стільки років плекав Кончак, — помститися за поразки свого діда. Леліють і плекають помсту й готські дівчата. Якщо йти за мисленням Р. Смал-Стоцького, то це теж є відгомном отієї давньої ворожнечі між "Руссю" — правлячою клясою та "черню" — поневоленою клясою. Антагонізм між Готами й предками теперішніх Українців — Антами розв'язав прихід Гунів³¹⁹).

Деякі дослідники первісного слов'янського світу є того переконання, що первісні Слов'яни з погляду раси були мішанцями вже на початку християнської ери. Західні Слов'яни змішувалися з нордійською расою і тому ясне волосся й сині очі не були між ними рідкістю³²⁰). Найстаршою історичною назвою для західних Слов'ян є **Венеди**. Це термін, якого етимологія по сьогоднішній день незадовільно в'яснена. Мабуть найбільш прийнятним поясненням цієї назви, — за чим ідуть і деякі новіші американські слависти, в тому й С. Г. Крос, — є **Венеди (Venedae)**, базоване на старо-кельтському слові **vindos** — **білий**. Це ймення дали темноволосі Кельти ясноволосим західним Слов'янам³²¹). Дуже цікаві висновки щодо про-

³¹⁸) **Галицько-Волинський Літопис**, Переклав і пояснив Теофіл Кордуба, частина I, "Українська Бібліотека", ч. 44, Видавець Іван Тиктор, Львів, 1936.

³¹⁹) R. SMAL-STOCKY, op. cit., p. 13.

³²⁰) F. PAUDLER, **Die hellfarbigen Rassen ihre Sprachstaemme, Kulturen, und Urheimaten**, Heidelberg, 1924.

³²¹) R. SMAL-STOCKY, op. cit., p. 17;

SAMUEL H. CROSS, **Slavic Civilization through the Ages**, Harvard University Press, 1948.

блеми ясноволосости, а в дальшому й щодо назви "Руси", дає польський учений К. Мошинський. Є фактом, що існує звідомлення з 160 року перед Христом відносно "Осун" (Бу — сун) — народу в Азії, який згідно з китайськими хроніками, мав сині очі й ясне волосся. Однак, чи це була "Русь"? Також ясноволосість Алянів деякі дослідники пояснюють у тісному контакті з Готами. Різні старинні звідомлення і традиція щодо ясноволосости Скитів, Сарматів і Алянів теж не дає ніякої конклюдентної евіденції³²²). Те саме можна сказати й про інші описи колишніх мешканців української землі. Геродот нпр. говорить, що "Будуни — це могутнє плем'я, а всі мають сині очі і є русяві". Різні їх дослідники різно пояснюють відомості про них, включно до місць їх поселення, при чому кажуть, що Будини мали б бути автохтонним населенням. Щодо їх поселення є надто великі розбіжності, бо одні поселюють їх на Київщині, а інші навіть над горішньою Волгою³²³). Чи справді Будини одні з наших предків, хоч і ясноволосі й синьоокі, на це питання нема дефінітивної відповіді, а є навіть заперечення в советській науці, де кажеться, що "Будини — один з народів Скії, очевидно, фінського походження. Жили переважно в басейнах Оки і середньої Волги. На думку деяких дослідників Будини є предками Мордві"³²⁴)

Великою допомогою в розв'язці проблеми — краси волосся могли б бути: археологія, яка постачала б

³²²) KAZIMIERZ MOSZYNSKI, *Badania nad pochodzeniem i pierwotna kultura Słowian*, Rozprawy Wydziału Filologii Polskiej Akademii Umiejętności, vol. LXII, No. 2, Krakow, 1925.

³²³) І. НАГАЄВСЬКИЙ, *Стародавня Україна*, нав. тв., ст. 18-22, 31, 44,

М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *Історія України*, нав. тв., т. I, ст. 76, 90, Е. Н. MINNS, *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913, p. 104;

L. NIEDERLE, *Slovanske Starozitnosti*, Praha, 1904, T. I., p. 287.

³²⁴) *Український Радянський Енциклопедичний Словник*, т. I, ст. 243.

людські тлінні останки й побутову обстановку даних людей, та антропология, яка, досліджуючи їх, встановляла б їх расову приналежність. Однак і подані зовнішні описи, — зроблені старинними чи пізнішими письменниками, — колишніх мешканців сьогоднішньої української території, і самі археологічні знахідки не можуть дати бажаних вислідів. Навіть і проведени краніологічні поміри теж не скажуть сьгодні, кому акуратно належав череп, скажім, з-перед двох тисяч чи однієї тисячі років, — ясноволосому чи темноволосому, людині з ясними чи темними очима.

Спроби подати расову характеристику колишніх мешканців українських земель і предків українського народу мають свій початок у далекій старині в творах різних письменників. Починаючи від Геродота й ідучи почерез грецьких, візантійських, арабських, середньовічних західноєвропейських письменників і подорожників, можна дійти до новітніх часів до половини XIX ст. Проте, науково обґрунтовані характеристики походять щойно з другої половини XIX ст.³²⁵).

Предтечами наукових антропологічних дослідів української людности й значення її расової приналежності треба вважати деяких дослідників — радше етнографів ніж антропологів, — яких сьгодні ми назвали б антропологами-аматорами. Мабуть, першим із них був І. Георгі, який займався цим питанням у 1770 роках. Між іншим, він дає коротку характеристику Українців свого часу: "Риси обличчя і вигляд малоросіян подібний до... (правобережних українців): в більшості стрункі, зросту вище середнього... волосся здебільшого темно-русаве, обличчя повні і круглі"³²⁶). Про Росіян у тій же праці сказано: "Народ російський не ввесь має однаковий вигляд... деякі з них високі, деякі низькі... ніс невеликий

³²⁵) Р. ЄНДИК, *Антропологічна будова України*, ФУ, ч. I, ст. 125-29;

Р. ЄНДИК, *Антропология на Україні*, ФУ, ч. II, ст. 52.

³²⁶) И. ГЕОРГИ, *Описание всех обитающих в Российском государстве народов...*, ч. IV, С.Пб., 1799 ст. 345.

і не дуже орлиний або сплющений... волосся пряме, інколи русяве і руде, інколи темно-русяве, інколи і чорне, останнє проте більш рідке..."³²⁷). Свое значення, хоч можна сказати, аматорське, має теж і праця Федора Туманського³²⁸). Першим дослідником, який визначив неоднородність антропологічного складу Українців, був Атанасій Шафонський. Він у 1783-84 роках об'їздив Чернігівщину та деякі суміжні терени, давши в цей спосіб перше в історії етнографічне й антропологічне районування Чернігівського, Київського й Новгород-Сіверського намісництв, розділив "Малоросію" на три смуги³²⁹).

Справжні, вже науково поставлені антропологічні дослідження морфології українського народу, розпочав у 1861 році польський учений І. С. Коперницький, з яким опісля співпрацював І. Маєр. Крім загально-слов'янських досліджень, проводить він окремі студії над українським народом у різних частинах України, як у Києві, Карпатах, Галичині тощо. Його погляди здобули доволі значне поширення в польських, західноєвропейських і українських антропологів. Між іншим, І. Коперницький стверджує, що за формою голови Українці, які на його погляд зберегли первинні слов'янські особливості, значно відрізняються від Росіян, яких основний тип має

Це й децю опісля цитуємо за: В. Д. ДЯЧЕНКО, **Антропологічний склад українського народу**, Порівняльне дослідження народів УРСР і суміжних територій, Академія Наук УРСР, Інститут Мистецтвознавства, Фольклору та Етнографії ім. М. Т. Рильського, Видавництво "Наукова думка", Київ, 1965, ст. 8.

³²⁷) И. ГЕОРГИ, нав. тв., ст. 33-34.

³²⁸) **Доношение графу П. А. Румянцеву от Бунчуковского товарища Федора Туманского, корреспондента С.-Петербургской Академии наук, с присоединением двух программ для описания Малороссии. 1779 года 6 декабря**, Відділ рукописів Державної бібліотеки АН УРСР, I, 2231, ст. 10,

В. Д. ДЯЧЕНКО, нав. тв., 9.

³²⁹) А. ШАФОНСКИЙ, **Черниговского наместничества топографическое описание**, Киев, 1851, ст. 23-25.

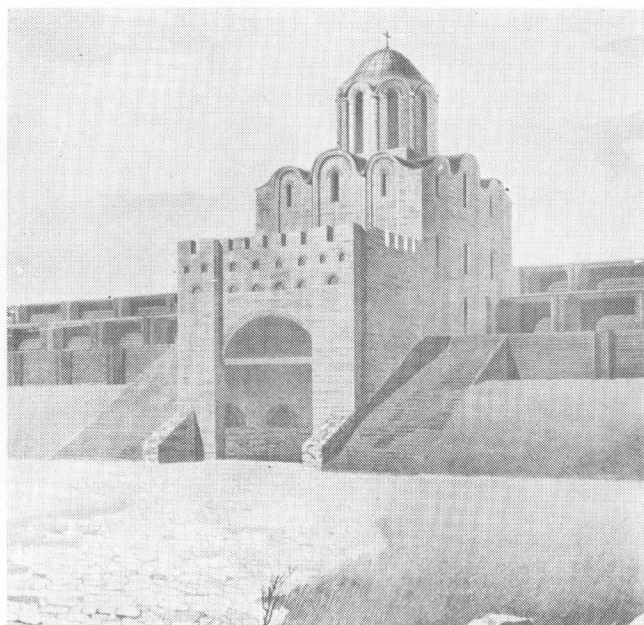
Мармуровий саркофаг — гробниця Ярослава Мудрого (1019-54) в Свято-Софійському соборі в Києві з XI ст.

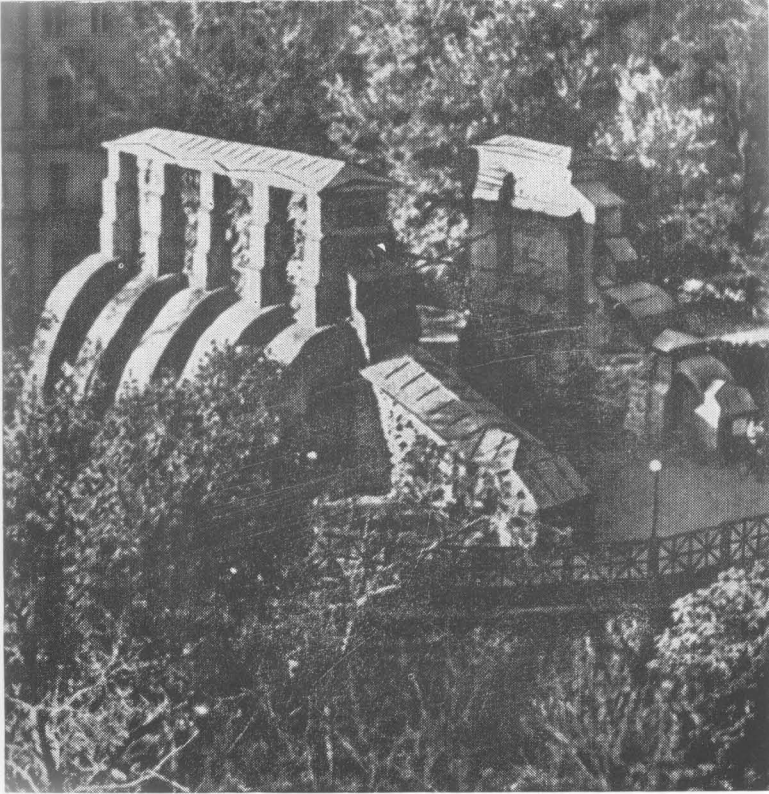
**Нутро мрамурового саркофагу — гробниці Ярослава
Мудрого й його дружини Інгегерди-Ірини.
(Взято: Я. Пастернак, Археологія України, ст. 612)**

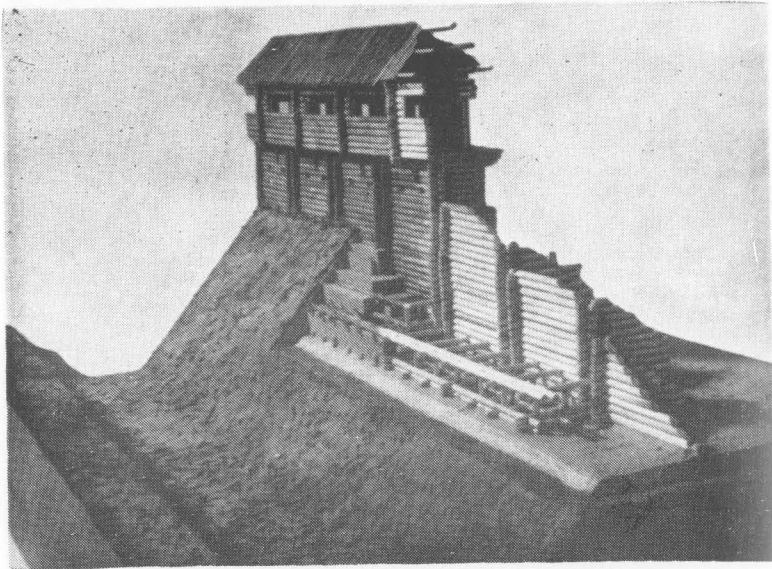
Сьинцева висла печатка (з обох сторін) Ярослава Мудрого
з XI ст.

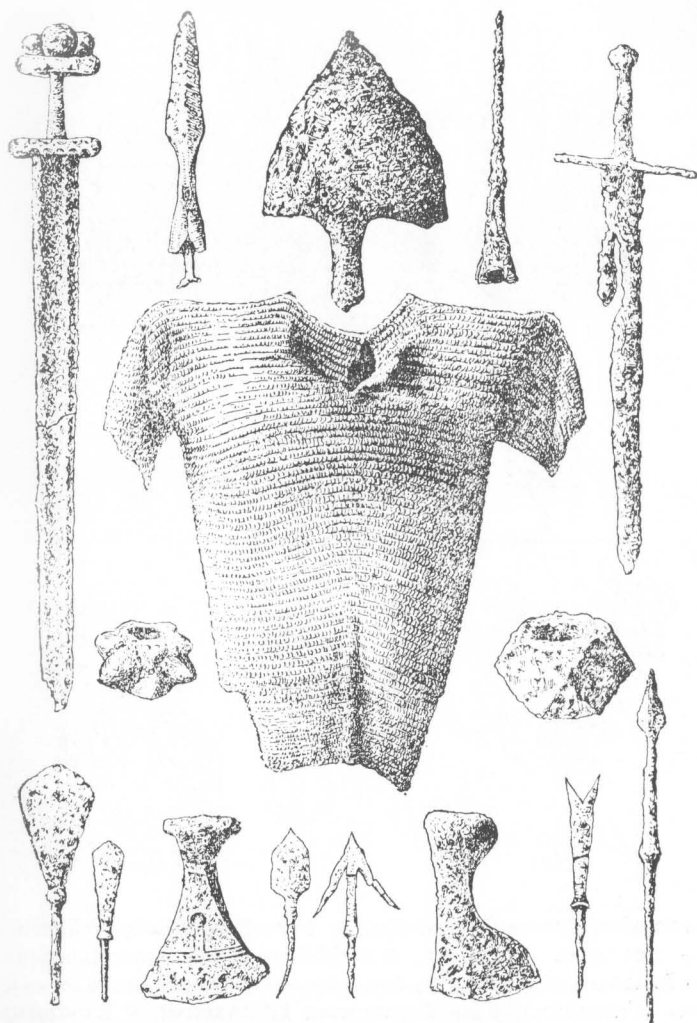
**Золоті Ворота в Києві, 1037 р.
Реконструкція Ю. С. Асєєва.**

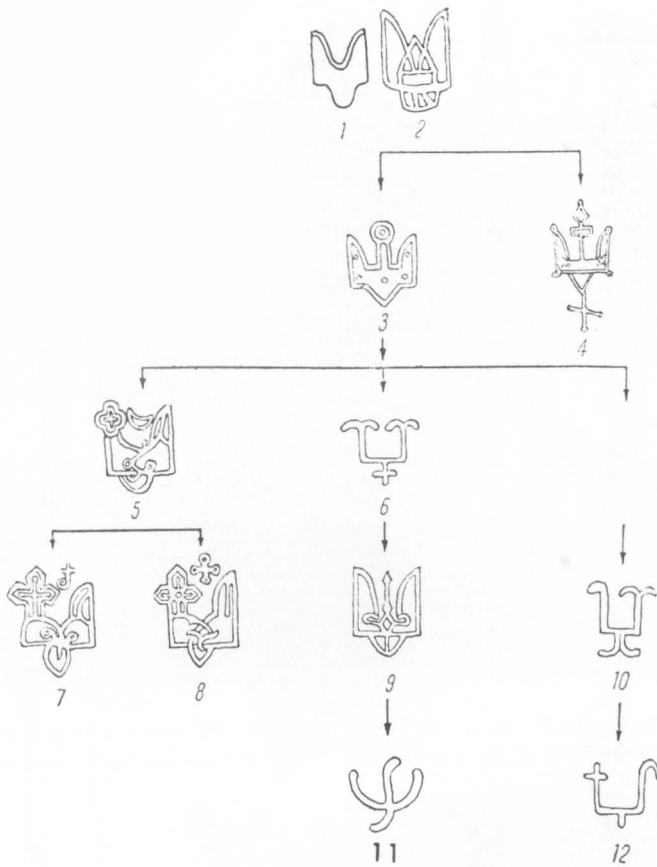
Золоті Ворота в теперішньому виді.

Макет укріплення Білгороду. X-XII ст. Село Білгородка під Києвом. Реконструкція М. В. Городцова та Б. О. Рибаківа

Варяго-руська зброя з IX-XI ст. з Райковецького городища.
 (Взято: Нариси Стародавньої історії УРСР, Київ, ст. 490)

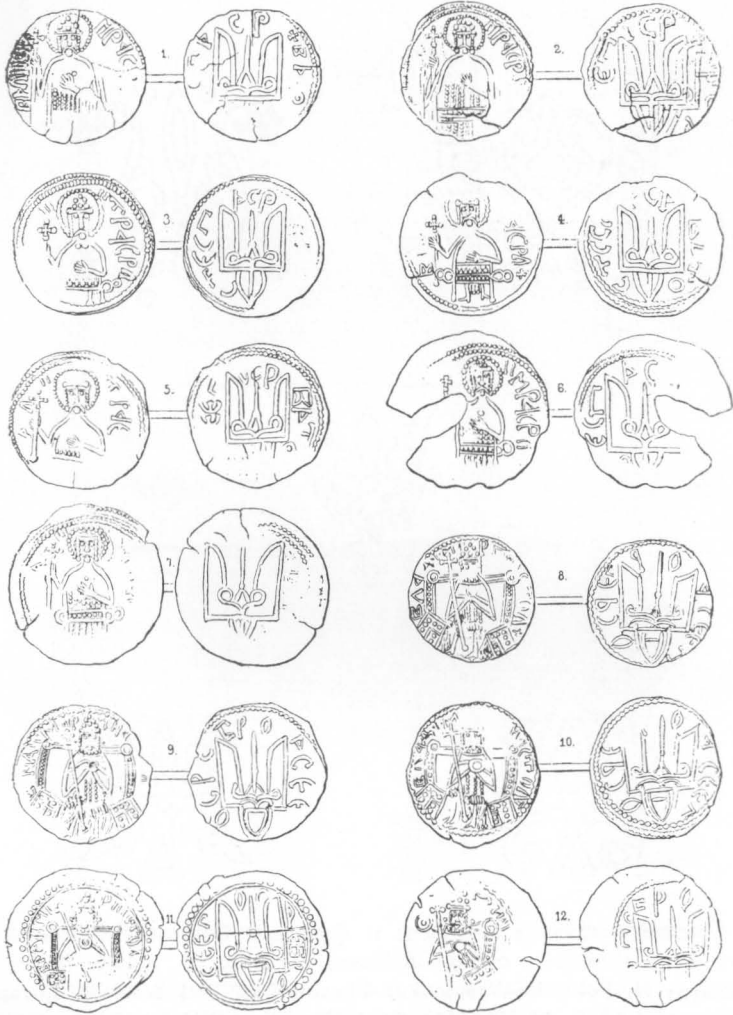
Генеалогічна схема тризуба: 1 і 2 Володимира Великого, 3 — Ярослава Мудрого, 4 — Мстислава Володимировича, 5 — Із'яслава Ярославича, 6 — Всеволода Ярославича, 7 — Ярополка Із'яславича, 8 — Святослава Із'яславича, 9 Володимира Мономаха, 10 — Олега Святославича, 11 — Юрія Довгорукого, 12 — Всеволода Ольговича.

(Взято: Ярослав Пастернак, Археологія України, 1961, ст. 549)

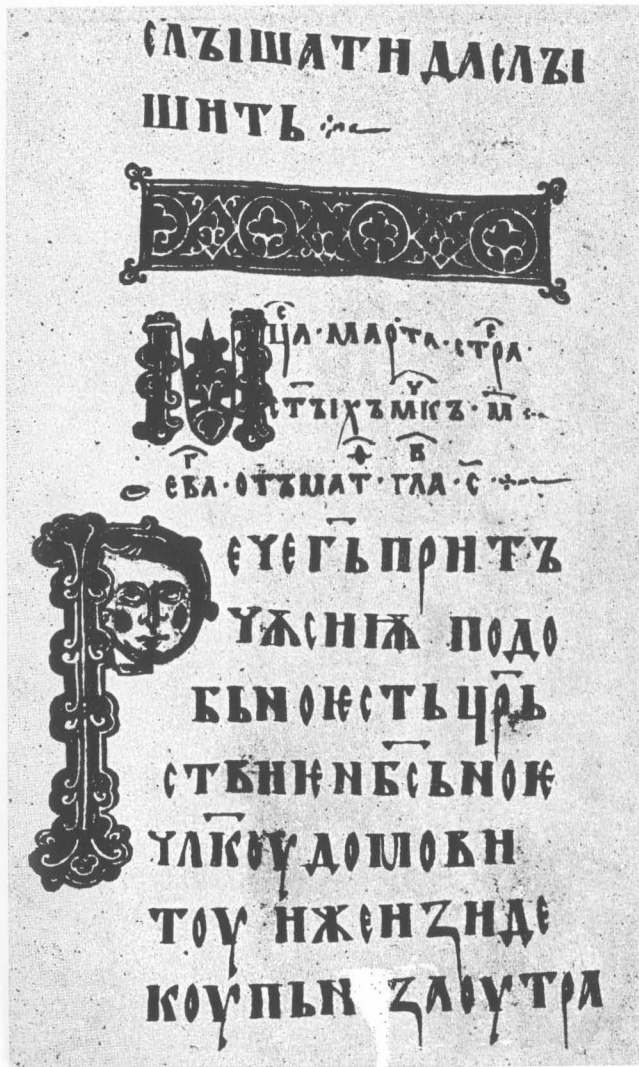

Тризубоподібні орнаменти в фресках Свято-Софійського собору в Києві з XI ст.

(Взято: N. Polonska-Wasylenko, *Ukraine-Rus' and Western Europe in 10th-13th Centuries*, Plate III).

Монети (зменшені) Володимира Великого з X-XI ст. з Ніженського скарбу. (Взято: І. Огієнко, Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян, Жовква, 1938, ст. 199).

Остромирове Євангеліє. Найдавніший датований східньо-слов'янський рукопис. Написана в 1056-57 рр. для Новгородського посадника Остромира.

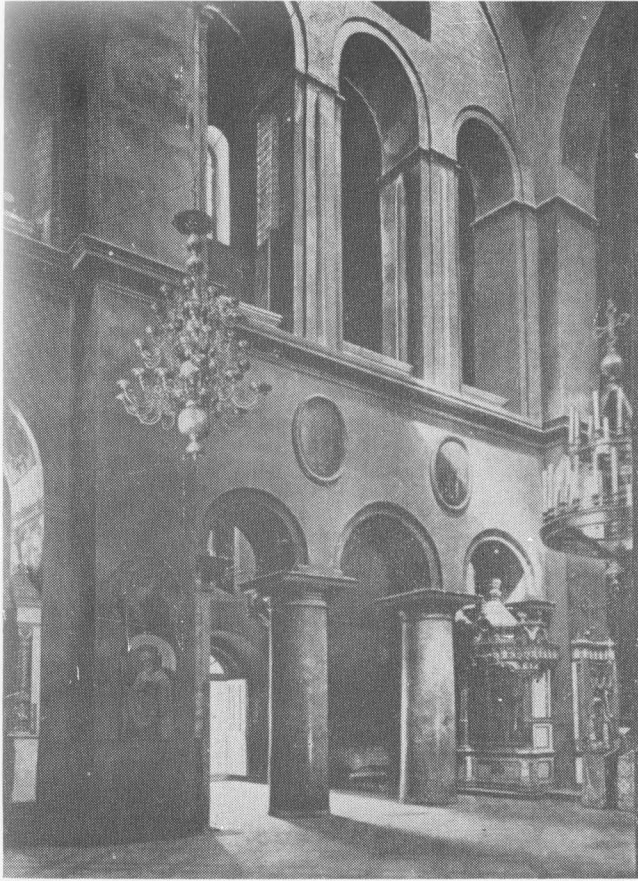
**Св. Євангелист Марко.
Мігіятюра з Остромирового Євангелія. 1056-57 рр.**

Христос у славі коронує на короля князя Ярополка й княгиню Ірину. Мініатюра з Трійської псалтирі. 1078-1087 рр.

Собор св. Спаса в Чернігові з 1036 рр.

Нутро собору Св. Спаса в Чернігові з 1036 рр.

**Свято-Михайлівський собор Видубицького монастиря в Києві.
1070-1088 рр.**

не слов'янське походження, але фінське³³⁰). Таке ствердження І. Коперницького викликало реакцію з боку В. Проценка, який, між іншим, пише таке: "Висновок д-ра Коперницького, що 'малороси більше зберегли чистоту загальнослов'янського краніологічного типу' дуже хиткий. . Наші дослідження свідчать, що всі величини майже ідентичні як для черепів малоросів, так і для великоросів"³³¹).

Великим кроком уперед і важливим матеріалом для антропологічних досліджень є праця визначного нашого вченого — етнографа П. П. Чубинського. Він уперше намагається на основі масових досліджень українського населення охарактеризувати антропологічний тип Українця. П. Чубинський говорить про відносну великорослість Українців центральних земель України, про перевагу (72%) в них темноруських і чорноволосих, а теж і поверх 50% сірооких. Він каже, що український тип не позбавлений характерної тюркської домішки; при цьому він згадує про поселення Чорних Клобуків і пізніших Татарів³³²). П. Чубинський і відомий український

³³⁰) **И. С. КОПЕРНИЦКИЙ**, Предварительные данные о краниологических исследованиях строения славянских черепов, Университетские известия, т. I, Киев, 1861, ст. 81-103;

I. KOPERNICKI, Quelques observations cephalometriques sur les Rutheniens, les Russes et les Finnes de l'Est, Bull. Soc. Anthr., Paris, II ser., t. 4, 1869;

I. MAJER і **KOPERNICKI**, Charakterystyka fizyczna ludności galicyjskiej, Zbior... t. I., 1877, st. 3-181; t. IX., 1885, st. 1-92;

I. MAJER, Charakterystyka fizyczna Rusinów naddnieprzańskich z charakterystyką Rusinów galicyjskich, Zbiór wiadomości do antropologii krajowej, t. III., 1789;

I. KOPERNICKI, Charakterystyka Górali ruskich, Zbiór..., t. 13, 1889, pp. 1-54.

³³¹) **В. ПРОЦЕНКО**, Антропологические этюды, Записки Киевского Общества естествоиспытателей, т. II, Киев, 1871, ст. 130-37

³³²) **П. П. ЧУБИНСКИЙ**, Труды Этнографическо-статистической Экспедиции в Западно-Русский край. (Томів 7), С.Пб., т. VII, 1877.

мовознавець і діалектолог К. П. Михальчук³³³), який склав першу діалектологічну мапу української мови, покладену в основу всіх пізніших карт, твердять, що історично-етнографічні області відповідають до певної міри територіям середньовічних східнослов'янських племен. Тією діалектологічною картою користувалися для виготовлення нових карт, хоч може з деякими модифікаціями, ще за часів царату й навіть за советських часів³³⁴).

Важливим матеріалом до вивчення українського антропологічного типу є дослідження російського антрополога Д. М. Анучіна, який, між іншим, стверджує таке: "Антропологічний тип малоросів, незважаючи на домішку іноземних елементів, безсумнівно, зберіг у собі ще багато ознак, характерних для древніх слов'ян взагалі, і південноруських древніх слов'ян зокрема. До цих ознак можна віднести і високий, порівняно, зріст, в якому древні слов'яни змагалися з германцями"³³⁵). Д. М. Анучін подає теж загальну характеристику Українців ув Енциклопедичному Словнику Брокгауза й Ефрона (1896): "У фізичному відношенні малороси відрізняються, загалом, від білоросів і великоросів Середньої Росії насамперед своїм зростом, який у середньому на

³³³) К. П. МИХАЛЬЧУК, *Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины*, Труды Этнографическо-Статистической Экспедиции в Западно-Русский край под ред. П. Чубинского, т. VII, С. Пб., 1877.

³³⁴) Московская диалектологическая Комиссия. *Опыт диалектологической карты русского языка в Европе*, Труды Московской диалектологической комиссии, в. 5, 1915.

Ф. Т. ЖИЛКО, *Нариси з диалектології української мови*, Державне Учбов.-педагогічне Видавництво "Радянська Школа", Київ, 1955.

³³⁵) Д. АНУЧИН, *О географическом распределении роста мужского населения*, Записки Русского географического общества, т. VII, в. I, Москва, 1889;

В. Д. Дяченко, *Антропологічний склад...*, нав. тв., ст. 14.

1-4 см. вищий... Дальші відміни становлять великий процент темноволосих (60-70%), темнооких (хоча нерідкі також і блакитнооки...). Антропологічно не підлягає сумніву, що малороси повинні були сприйняти в себе чимало крові древніх тюркських народів Південної Росії — принаймні більше, ніж великороси, які зате асимілювали багато фінських народностей". Подібні міркування висловлює інший тогочасний антрополог — М. В. Гільченко, який вказуючи на значну домішку як у Кубанців, так і в усіх Українців, тюркської та іранської крові, вважає, що існує близькість кубанського типу до загально-українського, хоч водночас і відмічує значні місцеві відміни всередині цього типу³³⁶).

Переломове значення для української антропології має найвизначніший український дослідник цієї ділянки Ф. К. Вовк (— Волков), якого праці лягли в основу українських національних антропологічних досліджень³³⁷). У висліді своїх студій і досліджень Ф. Вовк доходить до таких висновків: "Українці досить однамітне плем'я, темноволосе, темнооке, росту вищого за середній чи високого; круглоголове, розмірно високоголове, вузьколице, з рівним і досить вузьким носом, із розмірно короткими горішніми та довгими долішніми кінцівками. Порівнюючи антропологічні особливості українців з такими ж особливостями інших слов'янських народів, ми бачимо, що українці найбільшу спорідне-

³³⁶) М. В. ГИЛЬЧЕНКО, *Кубанские казаки*, Известия ОЛЕАЭ, т. ХС, в. 2, Москва, 1895;

М. В. ГИЛЬЧЕНКО, *Антропологический тип малороссов*, Киевская Старина, Киев, 1895, т. XIX, июнь, ст. 323-331.

³³⁷) ХВЕДІР ВОВК, *Антропометричні дослідки українського населення Галичини, Буковини й Угорщини*, Матеріали до українсько-руської етнології, т. X, Львів, 1908;

Ф. ВОЛКОВ, *Антропологические особенности украинского народа*, у збірнику "Український народ в его прошлом и настоящем", т. II, Пг., 1916;

Х. ВОВК, *Студії з української етнографії та антропології*, Прага, 1926.

ність виявляють із західними та південними слов'янами (за винятком поляків); їх слід залічити до т. зв. ядранської або динарської раси³³⁸). Ф. Вовк не залишився одинцем, але витворив свою школу послідовників, із яких найвизначніші Іван Раковський, Ростислав Єндик, Лев Николаєв, А. Носов і інші, які однак не в усьому йшли за Ф. Вовком³³⁹). Дослідження Ф. Вовка та послідовників його школи викликали посеред російських царських і советських антропологів негативну реакцію, засуджуючи їх як "буржуазних націоналістів", "антинауковців" чи "реакціонерів", мовляв, вони створювали "расистські" теорії та служили "іноземному імперіялізмові". Причиною цього є таки не що інше, але те, що вони не йшли по лінії "братньої однаковости" з російськими теоріями³⁴⁰).

З наведених деяких антропологічних обслідувань і досліджень Українців ми завважили, що в основному вони свідчать у користь теорії, яка приймає, що назва "Русь" виводиться від слова "русий" (— русявий), яку обстоює Р. Смаль-Стоцький. Предки сьгоднішніх Українців за теорією Р. Смаль-Стоцького мали б бути темноволосі — "чернь", а не ясноволосі — "русь" (русі,

³³⁸) Р. ЄНДИК, *Антропологічна будова України*, нав. тв., ст. 126.

³³⁹) І. РАКОВСЬКИЙ, *Расовість слов'ян*, Збірник Математич-Природничо-Лікарської Секції НТШ, Львів, 1919;

І. РАКОВСЬКИЙ, *Погляди Хведора Вовка на расовість українського народу*, Ювілейний збірник, Львів, 1925;

І. РАКОВСЬКИЙ і С. РУДЕНКО, *Погляд на антропологічні відносини українського народу*, Львів, 1925;

Р. ЄНДИК, *Антропологічні прикмети українського народу*, Львів, 1954.

³⁴⁰) Д. Н. АНУЧИН, *К антропологичні українцев*, РАЖ, 1918, ч. 1-2,

Дуже багату аргументацію і задовільну літературу до "реакційности" подає:

В. Д. ДЯЧЕНКО, *Антропологічний тип...*, нав. тв., ст. 15-23.

русяві). Однак, чи справді можна антропологічний тип останнього сторіччя зрівнювати з типом з-перед тисячі років і більше, відколи то зайшло так багато змін і ввійшло іще більше всяких домішок, які, можна сказати, витворили подекуди новий тип, якщо не вповні, то принаймні в значній мірі, — годі не сумніватися.

ІНШІ МОЖЛИВОСТІ ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ "РУСЬ"

Поруч уже виведених теорій чи припущень щодо походження назви "Русь", що їх Олександр Гванінус наводить у своїй "Хроніці Руської Землі", вважаючи одні з них за правдоподібні, а інші відкидаючи, подамо ще деякі. Гванінус думає, що найбільш певним є те, що назва "Русь" виводиться від слова "розсіяння", бо "Словаки сівбу називають "**Rozsiewa**". На його погляд, ця назва мала б своє підтвердження чи обосновання у великому просторовому розсіянні Руського народу³⁴¹).

³⁴¹) **Kronika Ziemi Ruskiej**, p. 1-2: Lecz to napewniejsza, że od rozszania to imię mają, albowiem siewbę Słowacy Rozsiewą nazywają: iakoż tak się był ten naród po świecie rozsział, że część wielką Europę y Azyję napełnił y od Oceanu ziemnego aż do między zimnego morza y odnogi Adryatyckiej, y od morza Euxynu aż do Bałtyckiego Oceanu ich szerokości rozciągają się: y ztąd ich Grekowie **Sporiami** to iest rozproszonymi zowią. A mieszkali tam, gdzie dziś Moskwa, między Dnieprem a między Donem, iako tego Strabo w swej Geographii poswiadcza. Także też Ptolomeus Geograph dawny świat wszystek opisując, tamże ie kładzie nie daleko Czarnego morza y jeziora Moetis, y zowie ie Roxolany, iakoby Rus y Alani, które Roxolany ieszcze dobrze przed Narodzeniem Panskim nadyiemy, że walczyli z Sweonami abo Szwedę, bo z nimi w przyległości byli i dziś są. Walczyli z Mitrydatem krolew Pontskim: czego dotknął Trogius Pompeius Historyk dawny (y tenże pisze o nich) że z surowych skór wołowych kaphtany sobie działali, a to zbroją ich była: temiż y Pancerze abo Tarcze swe powlaczali, y

Як другий доказ на слушність свого твердження Гванінус каже, що звідси, тобто від "розсіяння" і Греки називали Руський народ "Споріями", — "розпорошеними" чи "розсіяними". Правильність своєї думки старається підсилити йому відомими історичними доказами, відкликаючись на давніх авторів, старинних істориків і географів.

Були теж і інші давніші автори, які думали, подібно як і Гванінус, що назва "Русь" виводиться від "розсіяння". Подаємо такі думки одного німецького автора з XVII ст. як приклад. Його виводження назви "Русь" попросту наївне, а при тому вказує на повну його необізнаність із питанням. Він каже, що слово "Rosseja" виводять таки з руської мови, в якій "Rosseja" означає "розсіяння". Цю назву мали б дати і країні й народові тому, що мешканці Руси від давнини жили не під одним провідником, але майже на повній сваволі. І тому цей німецький автор вважає, що треба радше прийняти таке виводження, ніж шукати за ним у грецькій чи халдейській мовах³⁴²).

tak na koń z szablą z rohatyna y z łukiem wsiadali iakoz y dziś tych broni Ruś używa. Cos podobnego Pausanias y o Sarmatach powiada: ze sobie z kopyt konskich, a łusk Smokowych kaphtany także działali. Wspomina tych Roxolanow y Tacytus; ze czasu Othona Cesarza wtargnęli byli Rzymianom do Missyey y szkody wielkie poczynili wszędzie nad Dunaiem y morzem Czarnym. Napisał y Długosz nasz w swey Kronice o nich że xiażę ich Odonacer wziął był Rzym po Narodzeniu Panskim lata 470, za Leona pierwszego Cesarza, ktory przez 14 lat trzymał, aże potym porażon był u Aquileiey od Gothow, po ktorey porażce uciekł do Raweny, ale go tam dobyli Gothowie y zabili. Acz niektorzy go piszą Rugianskim a nie Ruskim xiażęciem, ale y ci ludzie stąd z Gothy wyszli, ktorzy po porażce Gothow ze Włoskiey ziemie poszli zaście ku swym stro- nom y między Wisłą a Odrą nad morzem, gdzie dziś Pomorska ziemia, osiedli: y tam iest ta Rugia.

³⁴²) Kurze und Neueste aus den besten und neuesten Autoren zusammen getragene und bis auf unsere jetzige Zeit continuirte Moskowitzsche Zeit — Lands — Staats — und Kirchen — Beschrei-

Опреділенням "Споріїв" або "Спорів" займалися й новіші дослідники питання, у висліді однак не даючи позитивної відповіді. З давніших наших істориків треба передовсім згадати М. Грушевського³⁴³), а з новіших Н. Андрусяка³⁴⁴).

Назву "Споріїв" впроваджує візантійський історик Прокопій, Грек, родом із палестинської Кесарії (ок. 565 р.), який був секретарем візантійського полководця Белісарія та брав участь у його походах у часах імператора Юстиніана I-го. Прокопій полишив декілька цінних історичних творів, а зокрема "De Bello Gothico", описуючи головню війни з Готами, Вандалами й Персами³⁴⁵). Згадуючи про Слов'ян і Антів, подав, що їх в давнину називали "Спорами", бо вони жили розсіяно й займали великі простори. Цю назву він бере з грецької мови, від слова "спейро" — "розсіваю", "бо залюднюють країну розкиданими осадами". М. Грушевський каже, що, відкидаючи цю хибну етимологію, це слово

bung. Worher viel bey denen jetzigen Conjuncturen vorgefallene Circumstanties auch zu wissen nutzliche und zu lesen annehmliche Anmerkungen mit eingemenget, Nuernberg, zu finden bey Johann Hofmann Kunst- und Buchhandler, 1687, p. 100:

...Rosseja... dessen letzten Etymologi und Ursprung sie aus ihrer eigenen Sprach hernehmen, in welcher Rosseja so viel als eine Ausseeung bedeutet und diesem Land und Volk daher gegeben worden seyn soll, weil es nicht unter einen Ober Haupt beysammen sondern fast nach eigener Willkuhr vor Alters gelebt. Welcher Auslegung dann als aus der Muttersprache kommende billich mehrer Beyfall zu geben als diesen so solchen Namen von der Griechischen oder Chaldeischen Sprach herfuehren.

Книжка зберігається в Музеї-Архіві ОО. Василян, Мондер, Алберта, Канада.

³⁴³) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, нав. тв., т. I, ст. 57;

³⁴⁴) Н. АНДРУСЯК, нав. тв., ст. 56-57;

³⁴⁵) Procopius, The Columbia Encyclopedia, op. cit., p. 1726.

Procopii Caesarensis, Opera Omnia, ed. Y. Haury, Lipsiae, 1905-1913;

часто зв'язують зо слов'янським **Серб** і вважають це давнішим усенароднім іменем Слов'ян, при чому шукають їх у Птоlemeївих "Сербої" (варіант "Серої"). Документально ж ім'я слов'янських Сербів виступає щойно в IX-X ст. Що воно могло мати колись ширше, загальніше значення, на це міг би вказувати факт, що пізніше два зовсім різні слов'янські народи носили це саме ім'я — балканські та лужицькі Серби, при чому сама етимологія слова "Серб" неясна³⁴⁶). Пояснення Л. Нідерле, який у своїй праці "Ueber die Sproci des Prokopios" каже, що "Спрої" походить від "Боспрої", зустрівся з однодушною опозицією в науці, — заявляє М. Грушевський³⁴⁷).

"Повість Времених Літ" подає у своєму "списку народів", що між Яфетовими синами були теж і "Воспории"³⁴⁸). Д. С. Лихачев у своїх коментарях до "Повісти" каже, що тут ідеться про Боспор Кіммерійський, тобто за старогрецькою назвою про Керченську протоку, по обох боках якої було розташоване Боспорське царство³⁴⁹). Сьогоднішню Босфор-протоку між Чорним і Мармуровим морями називали Боспором Трацьким, над яким згодом виросла столиця Візантії — Царгород³⁵⁰).

Починаючи з VII ст. до Христа, грецькі купці щораз частіше відвідують терен Боспору Кіммерійського, де зразу засновують торговельні станиці чи поселення, а опісля міста, з об'єднання яких створюється Боспорське царство в V ст., десь около 480 року до Христа, як подає Діодор Сіцилійський. Спершу до Боспорського царства належали грецькі колонії — міста — обабіч Керченської протоки, тобто на обох півостровах, Керчен-

³⁴⁶) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, нав. тв., т. I, ст. 57;

³⁴⁷) Там же, ст. 57, замітка ч. 4.

³⁴⁸) *Повість Времених Лет*, Д. С. ЛИХАЧЕВ, т. I, нав. тв., ст. 9.

³⁴⁹) Д. С. ЛИХАЧЕВ, *Повість Времених Лет*, нав. тв., т. II, ст. 209.

³⁵⁰) Я. ПАСТЕРНАК, нав. тв., ст. 396.

ському й Таманському. Опісля приєднано до царства інші міста, в тому й Херсонес, а теж мало що не весь Крим, Приозів'я, пониззя Дону з містом Танаїс, північне Прикавказзя і пониззя та середню течію ріки Кубані. Населення Боспорського царства було дуже мішане, бо крім Греків, у руках яких спочивала влада, жили тут Таври, Скити, Синди, Меоти й Праслов'яни³⁵¹). Столицею царства був Пантікапей — сьгоднішній Керч³⁵²). Боспорським царством від 480 р. до Христа правила династія Археанактидів, яку в 438 р. змінила династія Спартакідів, що правила до кінця II ст. до Христа. Значної могутності Боспорське царство досягло в IV ст. до Хр., завойовуючи нові території. В II ст. до Хр. Боспор, як і інші грецькі поселення, сильно терпів від сусідніх варварів, яким платили данину. Загроза з боку Скитів змусила останнього зо Спартакідів Перісада V-го відмовитися від престолу й передати владу понтійському цареві

-
- ³⁵¹) Нариси стародавньої історії УРСР, нав. тв., ст. 276-297; М. И. РОСТОВЦЕВ, Скифия й Боспор, Ленинград, 1925; E. H. MINNS, Scythians and Greeks, Cambridge, 1913; Археологія и история Боспора, Симферополь, 1952; Г. Д. БЕЛОВ, Херсонес Таврический, Ленинград, 1948; В. Ф. ГАЙДУКЕВИЧ, Боспорское царство, Ленинград, 1949; Д. П. КАЛЛИСТОВ, Очерки по истории Северного Причерноморья античной эпохи, Ленинград, 1949; M. ROSTOVITZEFF, Iranians and Greeks in South Russia, Oxford, 1922; Боспорське царство, Укр. Рад. Енци., нав. тв., т. II, ст. 59-60; С. А. ЖЕБЕЛЕВ, Северное Причерноморье, Москва-Ленинград, 1953; М. ГРУШЕВСЬКИЙ, Історія України-Руси, нав. тв., т. I, ст. 62-78; Я. ПАСТЕРНАК, Археологія України, нав. тв., ст. 396-410.
- ³⁵²) В. Д. БЛАВАТСКИЙ, Раскопки Пантікапея, КСИИМК, XXXIII, 1950, XXXVII, 1951; В. Д. БЛАВАТСКИЙ, Исследования города Пантікапея, Археология и история Боспора, I, Симферополь, 1952; В. И. АБАЕВ, Осетинский язык и фольклор, Москва-Ленинград, 1949.

Мітридатові VI-му Євпаторові, про якого згадує О. Гванінус у своїй "Хроніці Руської Землі"³⁵³). За володіння Мітридата вибухло повстання Скитів під проводом Савмака, яке однак придушено³⁵⁴). Після поразки Понтійського царства у війні з Римом і смерті Мітридата Боспорське царство опинилося під римською протекцією, але спроби перетворити його на римську провінцію не увінчались успіхом. У I-II ст. по Христі приходять другий розквіт Боспорського царства, але вже в III ст. наближається знову занепад. Остаточний розпад Боспорського царства був спричинений навалою Гунів у 70-их роках IV ст. по Христі. Саме в добу розквіту Боспорського царства посилюється вплив Сарматів і інших негрецьких мешканців, усе ж таки й надалі в основі залишається провідною грецька культура, про що свідчать численні археологічні знахідки. Хоч мешканцями Боспорського царства, поруч Греків, були різні народи, в тому теж мабуть і Праслов'яни, однак Прокопій напевно не мав їх на увазі, а вже напевно не робив якогось скорочення з "Боспориїв" на "Спориїв".

З новіших українських істориків питанням Спорів займається Н. Андрусяк, який шукає іншої розв'язки на походження чи розуміння назви Спорів³⁵⁵). Він каже, що вже сам Прокопій вияснює назву Спорів як людей, що жили розсіяно, згідно зо значенням грецького "ге спорас, — адос", що означає "розсіяний", "розкинений" чи "розсипаний", з чим в'яжеться назва Спорадів — грецьких островів, розкинутих по Егейському морі. Також грецький історик Плутарх ужив у тому самому значенні "спорадес манай" — "розкинені сутички". Однак у грецькому словнику римського та візантійського пе-

³⁵³) Пор. текст у замітці ч. 341.

³⁵⁴) В. В. СТРУВЕ, *Восстание Савмака*, ВДИ, 1950, ч. 3.

³⁵⁵) Н. АНДРУСЯК, *До початків державности в Україні*, нав. тв., ст. 56-57.

рідів Е. Софоклеса³⁵⁶) знаходимо ще вияснення "та споріма" як "збіжєві поля" з відсилкою до Євангелія св. Матея та до твору "Леїмон" (*Pratum Spirituale*) — блаженного Івана Мосха, ченця-пустельника, що народився ок. 550 р., правдоподібно в Дамаску, та помер у Римі ок. 619 р.³⁵⁷).

В Євангелії від св. Матея (12, 1) читаємо: "Того часу Ісус проходив ланами в суботу"³⁵⁸). Про цю саму подію говорить і св. Євангелист Марко (2, 23): "Однієї суботи проходив Ісус ланами"³⁵⁹) Замість "ланами" деякі українські переклади дають "засівні ниви"³⁶⁰) чи "засіви"³⁶¹). "Ланами", "засівні ниви" чи "засіви" є перекладом грецького слова "тон спорімон", яке вживається в наведених євангельських текстах³⁶²). Оце "тон спорімон" іншомовні переклади так передають: латинський — "*per sata*"³⁶³), англійський — "*the cornfields*"³⁶⁴)

³⁵⁶) E. A. SOPHOCLES, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods from B.C. 146 to A.D. 1100*, vol. II, 2nd edition, New York, 1887, p. 1005.

³⁵⁷) J. P. MIGNE, *Patrologiae Graecae*, t. LXXXVII, pars. III, Paris, 1865, p. 3107.110.

³⁵⁸) *Святе Письмо Старого та Нового Завіту*, Видавництво ОО. Василян, Рим, 1963, Новий Завіт, ст. 20.

³⁵⁹) Там же, ст. 49.

³⁶⁰) *Свята Євангелія Господа Нашого Ісуса Христа*, Перекладчик о. Теодосій Галущинський ЧСВВ, Рим, 1946.

³⁶¹) *Святе Письмо Старого і Нового Завіту*, Переклад П. О. Куліша, І. С. Левицького і Полюя.

³⁶²) *Novum Testamentum Graece et Latine*, Utrumque textum cum apparatus critico ex editionibus et libris manu scriptis collecto imprimendum curavit EBERHARD NESTLE, Editio quinta recognita, Stuttgart, 1914;

The New Testament of Our Lord and Saviour Jesus Christ, according to the received Greek text, together with the English authorized version, The British and Foreign Bible Society, London, 1957.

³⁶³) *Novum Testamentum*, op. cit., Cfr. 362).

³⁶⁴) *The Jerusalem Bible*, op. cit.

або "the corn"³⁶⁵), французький — "des moissons"³⁶⁶) або "des champs de ble"³⁶⁷), німецький — "die Kornfelder"³⁶⁸) або "die Saat"³⁶⁹) чи множинно "die Saaten"³⁷⁰).

Наведені переклади на "тон спорімон" у всякому випадку виразно вказують на те, що під тим грецьким словом розуміли в тих часах. І тут напевно нема ніякої помилки щодо розуміння "тон спорімон", бо від апостольських часів існує тяглість правильного значення і перекладу цього слова. Саме на основі того грецького "тон спорімон" і його перекладу на різні мови проф. Н. Андрусяк каже, що "з цих текстів слідує, що назва 'Спори' могла означати Поляни"³⁷¹). Деякі давніші й новіші історики, зв'язували Спорів із Сполами чи Спалами, добачаючи в тому стару назву Слов'ян, а дехто навіть виводив від цього ім'я Поляни, як нпр. російський історик Д. І. Іловайський³⁷²).

³⁶⁵) **The Bible**, Authorized version, Editor John Stirling, London, The British and Foreign Bible Society, Oxford, 1966.

³⁶⁶) **La Sainte Bible** traduite en francais sous la direction de L'Ecole Biblique de Jerusalem, Paris, 1961.

³⁶⁷) LOUIS PIROT - ALBERT CLAMER, **La Sainte Bible**, t. IX, Paris, 1946, p. 152.

³⁶⁸) **Neues Testament**, Herder Freiburg-Basel-Wien, 1960.

³⁶⁹) R. STIER und K. G. W. THEILE, **Das Neue Testament unseres Herrn und Heilandes Jesu Christi**, Bielefeld und Leipzig, 1875, p. 44-45.

³⁷⁰) V. LOGH - WILHELM REISCHL, **Die Heiligen Schriften des Neuen Testaments nach der Vulgata**, Bd. 18, Regensburg, 1899, p. 55.

³⁷¹) Н. АНДРУСЯК, нав. тв., ст. 57;

Н. В. ГОРЯЕВ, **Сравнительный этимологический словарь русского языка**, Тифлис, 1896, ст. 124;

V. VONDRAK, **Vergleichende slavische Grammatik**, I, Goetingen, 1906, p. 29;

E. BERNEKER, **Slavisches Etymologisches Woerterbuch**, Heidelberg 1908, p. 434.

³⁷²) Д. И. ИЛОВАЙСКИЙ, **Разысканія о начале Руси**, СПб., 1882, ст. 68.

Ю. Вернадський утотожнює назву "Спори" з назвою "Споли" й зазначає в примітці, що американський славіст Р. Джейкобсон теж прийняв ідентифікацію назв "Спори" з назвою "Споли", але висловив свої сумніви щодо обосновання Вернадським паралелі "Оскол"- "Оспол"³⁷³). Однак, проф. О. Прицак каже, що спроби зв'язати "Спорів" із "Спалами" досі виявилися невдалими³⁷⁴).

Хто були Спали? М. Грушевський каже, що ім'я Спалів належить до дуже трудних історичних загадок. Чеський учений П. Шафарик уважав Спалів за неслов'янське плем'я, — скитське або чудське, — що жило коло Дону, хоч і признавав їх дійсну приналежність невідгадану загадкою. Він думав, що цей народ був відомий Слов'янам і з його імени виводив слово "сполинъ", "исполинъ" — "гігант", подібно як з імени Аварів — Обрів — виводять слов'янські назви "обринъ" — "ol-brzumu" або з Птолommeєвих "Велетів" — "велеть, "веле-тень"³⁷⁵). Наведене Ю. Вернадським³⁷⁶) за Шапіром значення "ісполина" як "велетня" виказує теж, що "ісполин" походить від "Ас — Полянин", бо "ісполин" є буквальною перекладом грецького "гігас" — "син землі" (гаіа, ге — земля) і означає "полянин", тобто "полева або дика людина"³⁷⁷).

³⁷³) G. VERNADSKY, *Ancient Russia*, New Haven, 1944, p. 104-105;

Н. АНДРУСЯК, нав. тв., ст. 56.

³⁷⁴) O. PRITSAK, *The names for the Ukrainian territory and people used by other peoples in Ukraine*, A Concise Encyclopedia, Vol. I, p. 8.

³⁷⁵) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, нав. тв., т. I, ст. 496.

³⁷⁶) G. VERNADSKY, op. cit., p. 154

³⁷⁷) Н. АНДРУСЯК, нав. тв., ст. 55;

Филологическія Записки, ред. А. Хованскій, Воронеж, 1871, вип. V-VI,

Ім'я Спалів уперше подибуємо в Діодора: — "Палос" і "Напес" — сини "Скітес"-а стають родоначальниками народів "Палої" і "Напаї". Отже Палої — це частина скитського народу ще до міграції його з-за Танаїсу-Дону до Європи. Про них говорить римський історик Пліній (23-79 рр. по Христі) і вміщує їх у області Дону й Донця. У Плінія вони виступають у подвійній формі: *Inaraei-Spalaei* і *Naraei-Palaei*³⁷⁸).

Готський історик Йордан ((*Jordanes, Jornandes*), єпископ Кротони в південній Італії, розказує за Кассіодором, що Готи напали на Спалів, перейшовши "велику ріку", яку Вернадський вважає за Дніпро та приймає, що Спали жили в області Донця і Осколу³⁷⁹). Вернадський звертає увагу на згадку в арабського письменника Ібн-Фадлана, — який був у дипломатичній місії від Арабського Халіфату до Болгар над Волгою в 921-922 роках, — про залежний від цих Болгарів народ "Аскал", що на думку Ю. Вернадського мав мешкати також у області Осколу, яку згодом опанували Угри³⁸⁰). Н. Андрусак каже, що згадка імператора Константина Порфирородного про народ "Савартойасфалой" наводить його на думку, що назва "Спалів" чи "Сполів" чи "Спалеїв" у латинських текстах є перекрученням назви "Ас-Поляни", згідно таки з висновками Вернадського — "Анти-Поляни", що жили над Дніпром, Донцем і Осколом³⁸¹).

И. И. СПРЕЗНЕВСКИЙ, *Матеріали для словаря древне-русского языка*, Пб., 1893, т. I, ст. 1130;

A. G. PREOBRAZHENSKY, *Etymological Dictionary of the Russian Languages*, New York, 1957, p. 257.

³⁷⁸) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *нав. тв.*, т. I, ст. 497;

Н. АНДРУСЯК, *нав. тв.*, ст. 54.

³⁷⁹) G. VERNADSKY, *op. cit.*, p. 104-105, 114.

³⁸⁰) Там же, ст. 241-42.

³⁸¹) Н. АНДРУСЯК, *нав. тв.*, ст. 55;

J. P. MIGNE, *Patrologiae Graecae*, t. CXIII, Paris, 1864, p. 317-318;

J. MARKWART, *Chronologie der alt tuerkischen Inschriften*, Leipzig, 1903, ст. 36-40;

K. ZEUSS, *Die Deutschen und Nachbarstaemme*, Muenchen, 1837; Heidelberg, 1925.

Ібн-Фадлан, описуючи свою подорож до волзьких Болгар, подає свої дуже цікаві спостереження про представників Руси, з якими він зустрічався: "Я бачив Русів, як вони в своїй торговельній подорожі прийшли та за-таборилися біля Ітілю. Я ніколи не бачив більш досконалого фізичного виду, вони високі як дактилеві пальми, ясноволосі й червонуваті; вони одягають не то *gurtags* — туніку, не то кафтан, але мужчини зодягаються в одягу, яка покриває один бік тіла й залишає одну руку вільною. Кожний мужчина має сокиру, меч і ніж і завжди держить їх при собі. Мечі є широкі і з борозною, франконського типу..."³⁸²). На основі цього тексту Ібн-Фадлана можна заключати, що він виразно відрізнявав "Русь" від інших зустрічних народів чи племен. З наведеного опису Русів можна теж заключити, що під Руссю він тут розуміє Норманів-Варягів, а не Слов'ян. Чи Ібн-Фадланові "Аскал"-и були Слов'янами чи нашими Полянами, тяжко сказати, а вже напевно не можна їх в'язати з Руссю.

Олександр Гванінус у своїй "Хроніці Руської Землі", пояснюючи походження назви Русь, каже, що "старші хронікарі розуміють, що від Русса, Лехового внука їх так названо, що не може бути, бо Русь є набагато старша ніж Лех, предок наш, сюди прийшов. То може бути, що цей Рус, Лехів унук, міг панувати над Руссю, але Русь уже раніше так називано"³⁸³). Сам О. Гванінус

³⁸²) G. JONES, *op. cit.*, p. 164-165;

H. M. SMYSER, *Ibn Fadlan's Account of the Rus with Some Commentary and Some Allusions to Beowulf, in Medieval and Linguistic Studies in Honour of Francis Peabody Magoun*, New York, 1965, p. 92-119;

M. CANARD, *La relation du voyage d'Ibn Fadlan chez les Bulgares de la Volga*, in *Annales de l'Institut d'Etudes Orientales*, Algiers, 1958, XVI, pp. 41-6.

³⁸³) *Kronika Ziemi Ruskiej, op. cit.*, p. 1.

уже ставить під сумнів це припущення. В усякому випадку на це нема ні потвердження, ані заперечення в перводжерелах, щоб якийсь "Лехів унук" — "Рус" існував чи володів Руссю.

Таке поняття чи припущення могло зродитися в Поляків із трьох причин: 1. так могла їм підказувати національно-політична амбіція, що Русь виводиться від польського народу чи принаймні від польського князя, щоб тим виявити свою "старшість", а в дальшому й мати "обосновані" претенсії до Руських земель, якими й так у тому часі володіли; 2. далекий відгомін старинних легенд із часів спільної праслов'янської батьківщини, щодо положення якої існує дуже багато теорій посеред дослідників, хоч ув основному можна її вмістити між Вислою-Дніпром і Поліссям-Карпатами, звідки почалася опісля слов'янська міграція та колонізація в різних напрямках³⁸⁴); 3. поплутання деяких історичних фактів, що могло бути відгомонам боротьби за західно-українські землі — Червенські городи, особливо за Галичину.

"Повість Времених Літ" має одне цікаве місце, що може таки вказувати на те, що колись така, — байдуже

³⁸⁴) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, нав. тв., т. I, ст. 143 і далі;
J. CZEKANOWSKI, *Wstęp do historii Słowian, Perspektywy antropologiczne, etnograficzne, przedhistoryczne i językoznawcze*, Lwów, 1927.

L. NIEDERLE, *Manuel l'antiquité slave*, I-II, Paris, 1923-26;

L. NIEDERLE, *Puvod a počatky Slovanu vychodnich*, *Slovanske starožitnosti*, odd. I, Praha, 1924;

В. КЛЮЧЕВСКИЙ, *Курс Русской истории*, нав. тв., ч. I, ст. 108-124.

L. NIEDERLE, *Najdawniejsze siedziby Słowian*, *Encyklopedia Polska*, t. IV, cz. 2, Kraków, 1912;

T. LEHR-SPLAWINSKI, *O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian*, Poznań, 1946;

П. Н. ТРЕТЬЯКОВ, *О происхождении славян*, *Вопросы истории*, кн. II, Москва 1953,

на її форму, — легенда існувала й у зміненому виді дійшла до наших літописців, які могли надати їй новий вид. У "Повісті" читаємо: "...радимичі же й вятичі від ляхів. Були бо два брати в ляхів, — Радим, а другий Вятко, — і прийшовши, осіли: Радим на Сожі, й (від нього) назвалися радимичі, а Вятко осів із своїм родом на Оці, й від нього дістали свою назву вятичі³⁸⁶). Цю вістку без значних змін подибуємо в усіх головних кодексах "Повісті" ширшої редакції.

Хоч етнічний огляд "Повісті", говорячи про Радимичів і Вятичів, свідчить, що деяка частина західного слов'янства пішла на схід і утворила клин між предками сучасних Білорусів — Кривичами та русько-українськими племенами, то все ж таки ця літописна вістка про західно-слов'янський острів на лівому боці Дніпра не знаходить потвердження в ніяких фактах, особливо в філологічних і етнографічних. Тому М. Грушевський вважає, що з цією літописною вісткою не можна серйозно числитися, хоч дехто з польських чи російських дослідників думав інакше³⁸⁶).

Польський учений Кароль Потканський покористувався цією літописною вісткою, приймаючи її без ніяких обмежень за достовірну. Він старався, виходячи з польського становища, витягнути з цієї вістки різні підтвердження для своєї теорії, очевидно, в користь польських національних амбіцій³⁸⁷). Знову ж на основі наведеного літописного місця в "Повісті" визначний російський учений А. А. Шахматов, а теж і деякі інші російські дослідники, вважали, що Радимичі та Вятичі походять "от ляховъ", будучи переконаними в цьому, що так думав, а може, й знав, літописець³⁸⁸). А. Шахматов вико-

³⁸⁵) *Повесть Временных Лет*, нав. тв., т. I, ст. 14,

Троицкая Летопись, М. Д. ПРИСЕЛКОВ, нав. тв., ст. 56.

³⁸⁶) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, нав. тв., т. I, ст. 152.

³⁸⁷) KAROL POTKANSKI, *Lachowie i Lechici*, *Rozprawu wyd. fil.*, t. XXVII, Krakow, 1898.

³⁸⁸) А. А. ШАХМАТОВЪ, *Къ вопросу объ образовании русскихъ наречій*, Варшава, 1894,

ристовує цю літописну вістку для своєї теорії групування староруських племен, при чому він допускається неточности, модифікуючи на свій спосіб розуміння тексту літописного оповідання. Він каже, що мається тут на увазі пам'ять про перехід Радимичів і Вятичів за Дніпро з-над польської границі. Подані ним аргументи доволі слабкі, бо сам літописець найвиразніше говорить, що "от ляхов" і "бьяста бо 2 брата в лясіх", а теж і на інших місцях, нпр. під 984 роком: "Иде Володимир на радимичи... Быша же радимичи от рода ляховъ; пришедше ту ся вселиша, и платять дань Руси"³⁸⁹).

Д. С. Лихачев у своєму коментарі до "Повісти" в самій основі відкидає можливість, щоб Радимичі й Вятичі виводилися "от ляховъ", даючи на це декілька порівнянь — прикладів із "Повісти" на спосіб подібного висловлювання літописця в інших випадках³⁹⁰). Вислів "от ляховъ" чи теж і інші висловлення, як нпр., про Новгородців — "от рода варяжска, преже бо бша словени"³⁹¹) напевно зовсім не відноситься до походження Новгородців і було б навіть дивним припускати, щоб літописець думав, що Новгородці "тепер походять від Варягів", а "раніше походили від Слов'ян". Вислів "от рода варяжска" чи "от ляховъ" ув одному й другому випадку зумовлюється тільки обставиною, що в проводі політичної організації Новгородців, Радимичів і Вятичів стояли: в першому випадку — Варяги, а в другому

А. А. ШАХМАТОВЪ, *Къ вопросу объ образовании русских наречій и русских народностей*, ЖМНП, СПб. 1899, кн. 4.

А. СПИЦЫН, *Расселение древне-русских племен по археологическим данным*, СПб. 1899,

П. Н. ТРЕТЬЯКОВ, *Восточно-славянские племена*, Москва-Ленинград, 1948.

³⁸⁹) *Повесть Временных Лет*, Д. С. ЛИХАЧЕВ, нав. тв., т. I, ст. 59.

³⁹⁰) Там же.

³⁹¹) Там же.

— "Ляхи". Літописець вважає, що обі назви — Радимичі й Вятичі — походять від двох польських виходнів — Радима й Вятка, які передали свої імена східньо-слов'янським племенам, що їм підчинилися, бо сказано в літописі, що племена "назвалися", а не "розмножилися" від Радима чи Вятка. Може теж бути, що літописець за середньовічним звичаєм створює цю династичну легенду, щоб піднести престиж місцевих правлячих князів, що теж не є надто переконливим. А. С. Лихачев ставить питання: чи польське походження Радима й Вятка не є тільки науковим домислом, бо ледве чи народне передання про таке говорило б³⁹²). Б. А. Рибаків вважає, що вислів належить ранішому літописцеві, що його перебирає автор "Повісти", чи є відгомном раніших подій³⁹³). У "Повісті" під 981-им роком записано: "В літо 6489. Иде Володимир к ляхомъ и зая грады их, Перемышль, Червень и ины грады, иже суть и до сего дне подъ Русью. В сем же літі и вятичи побіди..."³⁹⁴. Під час цього походу на "ляховъ" проходили вони в Перемиській землі попри город Радимин, а то й чули про Радима — брата польського гнзненського єпископа Войтіха. В 982 р. пішов знову походом на Вятичів, а в 984 р. на Радимичів. Можливо, що це "польське" походження Радима було вислідом зіставлень, які зробив літописець: народнього передання з одного боку й географічних назв на заході Русі з другого боку³⁹⁵), що не надто переконує.

Про долю східніх Слов'ян у VII-XI ст. знаходимо не багато потрібних вісток у Візантійців, чого причиною було припинення слов'янських наскоків на Візантію. Це було вислідом відпливу Слов'ян із Карпат, який почався

³⁹²) Там же, т. II, ст. 225-226 і 245.

³⁹³) Б. А. РЫБАКОВ, *Радзімічы*, Працы археалагічнай Камісіі Беларускай Акадэміі Навук, т. III, Менск, 1932.

³⁹⁴) *Повесть Временных Лет*, нав. тв., т. I, ст. 58.

³⁹⁵) Там же, нав. тв., т. II, ст. 226.

чи посилювався в першій половині VII ст. Відплив Слов'ян часоно збігається з посиленням наступом Аварів, які в VI ст. перейшли через сьогоднішню українську територію³⁹⁶). "Повість" не говорить ні про околно 500-річну стоянку Слов'ян в їх прабатьківщині, ані про їх повторне пересунення звідси в різні сторони, хоч зазначає деякі поодинокі ознаки й наслідки цього. В описі розселення Слов'ян з-над Дунаю "Повість" виразно розрізняє західних і східних Слов'ян³⁹⁷). Слов'ян, які поселилися над Дніпром і іншими східно-європейськими ріками групує осібно від інших слов'янських племен, додаючи до них Хорватів³⁹⁸), яких місцем поселення була околиця Карпат, — сьогоднішня Галичина, по горішню Вислу. Питання Хорватів і досі остається невирішеним. Не згадуючи ясно про прихід наддніпрянських Слов'ян із Карпат, "Повість" згадує радше про кінцевий момент розселення східних Слов'ян. Розміщуючи східно-слов'янські племена над Дніпром і його притоками і на інших місцях східної Європи, літописець всадовлює Радима й Вятка "от ляховъ" на схід від Дніпра, що дає деяку основу думати, що їх прихід був одним із найпізніших припливів слов'янської колонізації на схід. Пізніші пришельці вже не знайшли для себе місця на поселення на захід від Дніпра чи над ним, через що були змушені йти далі на схід³⁹⁹). У тому випадку Вятичі з усіх східно-слов'янських племен зупинилися найдалше висуненими на схід, над рікою Окою. Проф. В. Ключевський питається, чому про ці племена, тобто Радимичів і Вятичів, "Повість" каже, що вони "от ляховъ", а теж

³⁹⁶) Б. Д. ГРЕКОВ, *Киевская Русь*, Москва-Ленинград, ст. 437-38,

М. ГРУШЕВСЬКИЙ, нав. тв., т. I, ст. 133-4, 150-1, 160-162, *Нариси стародавньої історії Української РСР*, нав. тв., ст. 353-54.

³⁹⁷) *Повесть Временных Лет*, нав. тв., т. I, ст. 11.

³⁹⁸) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, нав. тв., т. I, ст. 184-187.

³⁹⁹) *Повесть Временных Лет*, нав. тв., т. I, ст. 14.

і пояснює, що ці племена прийшли з прикарпатської країни Червоної Русі, давньої країни Хорватів. Коли писалася "Повість", яка розкаже про це, то Червона Русь уважалась уже "ляшской страной" та була предметом боротьби Русі з Польщею⁴⁰⁰). Таке припущення В. Ключевського не вповні безпідставне, бо з одного боку самі Поляки не називали ці землі польськими, бо вживали старих назв, як Червенські городи, Червона Русь чи Руське воевідство, а з другого боку "Повість" каже, що: "Иде Володимерь к ляхомъ и зая грады их, Перемишь, Червень и ины грады...".

Які б там не були виводження чи пояснення назви "Русь", скажемо за М. Грушевським:

Наша держава зветься і в наших і в чужих джерелах Руською, — так зве її "Повість", Араби IX і X сторіч, Візантійці (Константин Порфірородний). Вони знають, що Русь — це загальна назва і zarazом центр цієї держави, головний народ, народ-володар; це ім'я переноситься й на той елемент, що передовсім, як кітом, зв'язував тоді цю державну організацію, — на дружинну верству, так що ім'я Русі прилипає до Варягів, які перебували на службі в цій державі. Але zarazом ім'я Русі спеціально зв'язується зо землею Полян, з київською околицею, — це Русь, Руська земля "категзохен", і під цим іменем протиставляється всім іншим, як муж руський (Киянин) протиставляється під цим іменем людям із інших країн. Цю спеціалізацію руського імени на Києві й Киянах трудно, неможливо об'яснити інакше як тим, що ім'я Русі було спеціальним іменем Київщини, Полянської землі перше, ніж вона стала центром великої

⁴⁰⁰) Проф. В. КЛЮЧЕВСКИЙ, *Курс Русской Истории*, нав. тв., т. I, ст. 105-6.

"Руської" держави. Вже з того одного зовсім ясно виходить, що й ця державна організація мусіла вийти з Києва, коли ім'я руське, що перейшло потім на цілу цю державу, йшло з Києва⁴⁰¹).

⁴⁰¹) М. ГРУШЕВСКИЙ, нав. т., т. I, ст. 345-46.

П І С Л Я С Л О В О

Походження назви "Русь" було досі темою численних історичних і філологічних праць, ув яких дослідники старалися знайти розв'язку цього складного питання, створюючи різні теорії, очевидно, без дефінітивного їх вирішення. Олександр Гванінус, автор "Хроніки Руської Землі", попросту зареєстрував існуючі — за його часів — теорії щодо походження назви "Русь", не входячи в їх аналізу. Саме темою нашої праці було обговорення ним поданих теорій. Ми свідомі того, що наше обговорення далеке від повноти суцільного вичерпання теми й матеріялів. Однак ми теж свідомі того, що даємо деякий новий підхід до декотрих теорій, а теж і повніше їх обговорення.

До цієї праці ми думали дати ще деякі розділи, як нпр.: "Ютляндський Рорік — руський Рюрик?", "Територія та границі Руської Землі в Хроніці Гванінуса", "Розуміння та вживання назви 'Русь' у IX-XII сторіччях" і "Руське письмо". Однак із уваги на обширність названих питань і багатство матеріялу про них, ми рішили залишити їх для осібного обговорення в окремих працях, які, — сподіємося, — зможемо опісля видати.

На цьому місці бажаємо висловити нашу подяку: о. д-рові Ісидорові Патрилові ЧСВВ — протоархимандритові і о. д-рові Атанасієві Великому ЧСВВ, редакторам і видавцям "Записок ЧСВВ", за одобрення та видання цієї праці в "Записках ЧСВВ"; поетові Володимирові Скорупському за мовне оформлення українського тексту й о. проф. Корнилові Пасічному ЧСВВ, — редакторові василіянського англomовного журналу "Бі-

кон”, — за переклад англійського резюме, і о. д-рові Мелетієві Соловієві за зладження Показчика. В наших молитвах згадуємо бл. п. ред. Олександра Моха, який мовно оформив перші розділи цієї праці. Не можемо поминути нашого признання Друкарні ОО. Василян у Торонті за дбайливе технічне виконання книжки, о. д-рові Северіянові Якимишинові ЧСВВ — директорові друкарні й о. Миронові Химієві ЧСВВ — заступникові.

Наше кінцеве слово було б неповним, якщо б ми не висловили нашої найщирішої подяки та глибокої вдячності тим, завдяки кому заіснувала можливість цю нашу працю здійснити друком і дати її до рук українському читачеві. Імена наших Достойних Добродіїв і Жертводавців:

По \$300.00: о. крилошанин Теодор Прийма — декан і парох, Садбері, Онт.;

По \$250.00: інж. Остап і Ірина Захарків, Овк Парк, Миш.;

По \$200.00: Владика Василь Лостен — (тоді) Апостольський Адміністратор Філядельфійської Митрополічної Архиепархії; о. мітрат Василь Філевич — генеральний вікарій Торонтонської Єпархії; о. Патрикій Пашак — протоігумен ЧСВВ у ЗСА, Лонг Айленд Ситі, Н. Й.; о. Рафаїл Мельник — протоконсультор ЧСВВ у Канаді, Вінніпег; о. проф. Боніфатій Мальований ЧСВВ — ігумен ОО. Василян у Торонті;

По \$150.00: (тоді) о. ігумен Юстин Іващишин ЧСВВ, Мондер, Алта.;

По \$100.00: Владика Ярослав Габро — єпископ єпархії св. Миколая, Чикаго; о. архимандрит Іван Татарин — парох церкви св. Димитрія, Торонто; о. Віталій Підскальний — протоігумен ЧСВВ у Канаді, Вінніпег; о. д-р Юліян Катрій ЧСВВ — парох церкви Успення Б.М., Чикаго; архітект Іван і Марія Стефура, Садбері, Онт.; о. мітрат Василь і Марія Головінські, Філядельфія; інж. Роман і Марія Гижий, Мт. Кармен, Конн.; Олександр і Неоніля Коссак, Гемтремк, Миш.; проф. Антін Сокальський, Омага, Небр.;

По \$50.00: Марія Веклюк, Нью Йорк; Дмитро Галонжжа, Розліндейл, Масс.; Анна Заборська-Гелетей, Нью Йорк; Іван Козяк, Едмонтон; о. прелат Ярослав Свищук, Чікаго; Степан Феденко, Воррен, Миш.;

По \$40.00: Микола і Катерина Боднарчук, Торонто; Іван і Анастасія Коцур, Чікаго;

По \$30.00: проф. д-р Мирослав Антонович, Утрехт, Голляндія; Михайло Бозьо, Лейквуд, Кол.; Данило Муринка, Едмонтон;

По \$25.00: Д-р Степан Гамула, Сарнія, Онт.; д-р Дмитро і мгр. Марія Козак, Садбері, Онт.; Роман і Лілея Осташевські, Едмонтон; о. мгр. Юлій Ріот, Гонолюлю; Марія Фаріон, Клівленд;

По \$20.00: Марія Балагурак, Едмонтон; д-р Мирослав Борисюк, Стемфорд, Конн.; Анатоль Венгринович, Тандер Бей, Онт.; о. проф. д-р Іван Гриньох, Мюнхен, Німеччина; д-р Іван Дзядик, Катедж Гиллс, Ілл.; д-р Василь і Парася Іванець, Едмонтон; о. Мітрат Юрій Ковальський, Едмонтон; Катря Надяк, Монреаль; о. монс. Мирослав і Марія Харина, Філядельфія; Михайло і Ярослав Шафранюк, Торонто; д-р Григорій Шиманський, Торонто;

По \$10.00: д-р Мирон Бойко, Сарнія, Онт.; о. декан Антін Борса, Джерзі Ситі, Н. Дж.; інж. Олег Весоловський, Чікаго; мгр. Адольф Гладилевич, Монреаль; о. крилошанин Володимир Івашко, Саскатун; інж. Богдан Карась, Бруклін, Н. Й.; мгр. Василь Матвіїв, Вінніпег; д-р Володимир Мотика, Рочестер, Н.Й.; Володимир Радомський, Садбері, Онт.; д-р М. М. Серета, Едмонтон; д-р Яків Сілецький, Торонто; Володимир Стечишин, Чікаго; Мирон Тарнович, Садбері, Онт.; Наталія Харів, Чікаго.

Не менша наша щира подяка теж і тим нашим Жертводавцям, які склали свої пожертви на видання, але висловили бажання, щоб не оприлюднювати їх імени. Дякуємо Всім, хто в будь-який спосіб причинився до видання цієї праці!

Автор

RESUME

Historians and linguists have studied the derivation of the names "Rus'" and "Ukraine" for centuries, but to this day no one has provided a clear and comprehensive explanation. All accounts, both historical and philological, remain hypotheses, some quite probable and some well-grounded, others less so.

One of those researchers was Alexander Gwagninus, or Guagnini (1538-1614), a Polish historian of Italian descent, who wrote *The Chronicle of the Land of Rus'*, first published in 1578. A second edition was published in 1611, which the author of this present work had access to. A copy of that second edition is found in the Ukrainian museum of the Basilian Fathers in Mundare, Alberta, Canada, as is a copy of the same author's work, *The Chronicle of the Lithuanian Grand Duchy*. Unfortunately, that museum does not have that author's chronicles on Poland and Muscovy.

The Chronicle of the Land of Rus' consists of three parts: 1) a brief historical outline of Kievan Rus' and the Galician-Volhynian Duchy, beginning with the earliest times; 2) a description of the individual provinces and principal cities, including also a part of Belorussian lands; 3) a sketch of the Polovtsians, Yatvingians, and the Zaporozhian Cossacks.

Following earlier writers, Gwagninus says at the very outset that "the origins of the Roxolanians or the people of Rus', also called Slavs by some," derive from the tribe of Japheth. But he is little concerned with the tribal descent for, as he states, he is more interested in the etymology of the name "Rus'." He refers to earlier historians and writers and says that various explanations have been given; and then presents several possible derivations of that name. He writes:

The beginnings of the Roxolians, or the people of Rus', are variously traced by different writers; some call them Roxolians, others call them Slavs. Be that as it may, it must be said that this people proceeds from the descendants of the tribe of Japheth, as we mentioned at greater length when discussing the origins of the Sarmatians and the Poles in the first books. But we must now speak of the question from where Rus' got its name. The older chroniclers understand that they are thus named from Rus, the grandson of Lech. But this cannot be, since Rus' is much older than Lech — our ancestor (had) come here. It may be assumed that Rus, the grandson of Lech, could have ruled Rus', but Rus' had been called by that name earlier. And there are others who would derive the name from the small town Russa, not far from Great Novgorod in Muscovy. Others from the blond hair with which we see most Rusnaks today. Still others derive it also from Phet Rusin, a descendant of Ham, as Severyn, the Dominican, writes in the genealogy of Christ the Lord; and others from the Duke Ros whom we encounter in Ezekiel in the Holy Scriptures. However, it is most certain that they have this name from "dissemination," because sowing is called dissemination by the Slovaks, for this people is so disseminated throughout the world that it has populated a large part of Europe and Asia...

That the name of today's Ukrainian territory, or some of its parts, as well as of its people, has changed many times in the course of history is best attested by these examples: the Hetmans Bohdan Khmelnytsky and Ivan Vyhovsky, in their negotiations with the Swedes, are referred to as the Hetmans "*totius Ukrainae antiquae vel Roxolaniae*;" and Hetman Yuriy Khmelnytsky, in 1678-81, bore the title, Duke of Sarmatia.

The Sarmatians and Roxolians were settled on today's Ukrainian territory as early as the second century before Christ. They waged wars against the Scythians,

the Greek colonies and the Roman Empire. In the third and fourth centuries, routed by the Goths and Huns, they intermingled with the Slavs and other peoples.

In his introduction, Gwagninus mentions that the people of Rus' are the descendants of Japheth. The same had been said some 500 years earlier by the chronicler Nestor in his work, *The Tale of Bygone Years* — the primary source for the history of ancient Rus'. Speaking of the settlement of peoples after the deluge, and the origin of languages, Nestor divides the world into three parts, apportioned among the sons of Noah: Shem, Ham and Japheth. He ascribes the Slavs, including Rus', to the tribe of Japheth. It is obvious that Nestor got his introduction, which speaks of the settlement of peoples, from earlier Greek and Byzantine chronicles, which served him as exemplars and sources. This was Nestor's way of placing the history of Rus' in the context of the history of the world. In Nestor, one detects a sense of pride in the Rus' state.

The settlement of peoples in Nestor and his predecessors is to some extent an immediate and direct imitation of the complex genealogical list found in the biblical book of Genesis (10:1-32). This genealogical table in Genesis is of interest to us because among the sons of Japheth there is listed a Magog, to whom some historians link the derivation of the name Rus', as does Gwagninus, presenting it as one of the possible solutions.

We also find the name of Magog in the book of the prophet Ezekiel, 38:2, who writes: "Son of man, turn towards Gog and the country of Magog, prince of Rosh, Meshech and Tubal, and prophesy against him." The names of Meshech and Tubal are found in Genesis, whereas in Ezekiel there is also the name Rosh (Ros). However, Ezekiel does not say whether the sons of Japheth, named in Genesis, Magog, Meshech and Tubal, are the prime ancestors of the peoples of the same name mentioned by him. In chapters 38 and 39, Ezekiel says that when Israel, upon its restoration, will be enjoying peace and prosperity in its land, then Gog, the ruler of

the northern peoples, will come with a strong army to destroy Israel, but the Lord will protect Israel.

Ezekiel's manner of speaking is apocalyptic and replete with symbolism, but it may be understood as having a literally historical meaning, or a messianic, or even and eschatological one. In the literally historical interpretation, the names of Gog and Magog are taken by various authors to stand for real historical persons or peoples which existed in the ancient past, or came into existence in the course of history, as, for example, Agag, the king of the Amalekites, who was overcome by Saul, the king of Israel; or the semilegendary Gyges, the best known ruler of Lydia, who was in power from 687 to 652 B.C.; or Alexander the Great (356-323 B.C.); or the Seleucidae, a dynasty (312-64 B.C.); or the Scythians.

The Scythians are already mentioned by Herodotus in the fifth century before Christ. He speaks of a major campaign of the Scythians through Syria and Palestine up to the borders of Egypt. Many identify this attack with the attack from the north of which the prophet Jeremiah speaks. In support of this, some historians argue that in the Hellenistic Age the old Israelitic, or perhaps the earlier Canaanite city, Beth-Shan, was renamed Scythopolis — the city of the Scythians. However, of greater interest is the fact that the Jewish historian, Josephus Flavius (37-95?) says that the Scythians are precisely that unidentified Gog and Magog, although he presents no proof for that statement.

To derive the name Rus' from the biblical Rosh (Ros) does not seem a serious approach; there is no real proof for it. The argument that some employ, from the Arabic writer Al-Masudi, who speaks of the attacks of the pagan Magog, called Rus, on Seville in 844, is not convincing.

In his work, *The Chronicle of the Land of Rus'*, Gwagninus says that one of the more ancient authors, the Dominican Severyn, derives the name Rus' from Phet Rusin, a descendant of Ham. There is no such form of that name in the Bible: it appears in various forms in the different versions. The closest is Phetrusim, found in the Vulgate version. But such a derivation is without founda-

tion, although it is not foreign to the Middle Ages, when it was used in order to degrade someone. Some suppose that this derivation from a descendant of Ham dates back to, or is bound up in some way with, the Khazars. It may be that this came about by the influence of the Jews, of whom there was a considerable number in the Khazar khanate, to whom Rus' was paying tribute for some time; it is mentioned in *The Tale of Bygone Years*. The Khazars, whose state and ruling class was of the Jewish faith, may have ascribed such a descent to the disdained aboriginal inhabitants. This may also have applied to the Varangians, who were attacking the Khazars. However, in this matter there is neither logic nor historical basis.

Gwagninus says there are some authors who trace the name Rus' to the town of Russa, which lies near Great Novgorod. But this theory is also a doubtful one because the locality, known today as Staraya Russa, is first mentioned in the Novgorod chronicles around 1167, and in others not before 1371. It is generally known that since the tenth century there was stationed in Great Novgorod a Varangian military garrison, which was in the service of the Kievan princes whose dominion extended this far. The locality of Russa was part of the network of this military organization.

Russa was one of the places where the prince's troops used to stop on the way "from the Varangians to the Greeks." The Varangians who served under the prince of Kievan Rus' should have called themselves Rusyny or Rus', as A. N. Nasonov suggests. He also notes that there is no evidence to suggest that Russa was ever a centre of Rus', from which the name would have been derived; although the Normanists, especially the Russian historians of German descent, gave rise to the so-called Norman theory of the derivation of the name Rus', according to which it was to have come from the north, from the Normans-Varangians. M. Lomonosov (1711-65) was the first to oppose this theory. He was followed by many historians

and philologists in the 19th century, the Slavophiles in particular. However, none of the anti-Normanists was able to present a serious well-founded theory. Soviet historiography totally rejects the Norman theory as "anti-scholarly and reactionary," saying that some of the Normanists "have for their purpose to belittle the role of the East-Slavic peoples in creating the historical process, and to prove their alleged incapacity for independent historical work."

Ukrainian scholars, beginning with the 17th century, gave rise to a tradition according to which the name Rus' was of a local Slavonic derivation, and arose primarily in the district of Kiev. The first among Ukrainian scholars to reject Normanism was M. Maksymovich (1804-73). He opposed the hypothesis of the Russian scholar M. Pogodin about the "Great Russian" population of the Kiev district in the period of the princes. The most outstanding Ukrainian historian, M. Hrushevsky (1866-1934), also rejected the Norman theory as being without historical basis and founded on a chronicle legend rather than on fact. In the 20th century, Normanism revives once again among some Ukrainian historians, but in a variety of modified forms. Although the Ukrainian anti-Normanists reject all forms of Normanism, they do not deny a certain influence of the Normans-Varangians on the political and economic life of Rus' and on the very formation of the Rus' empire in the tenth and eleventh centuries.

In Rus' and in Byzantium the Normans were called Varangians. This name is connected with the Swedes, for whom Eastern Europe became the territory of expansion — which was for them a "natural direction." Although there is no documentary material for the early Varangian incursions or conquests east of the Baltic Sea, still historians today date them as early as the seventh century. Their sources are mainly the sagas, in particular the *Inglinga Saga*, in which the author, Snorri, speaks of the campaign of the semilegendary Swedish ruler, Ivar Vidfadmi (650-700?) to Austriki, a land east of the Baltic Sea, a domain still not precisely determined, but which

some historians identify with the later territory in the region of Lake Ladoga. An entry by Rimbart in *Vita Anskarii*, written about 870, or a later one by Adam of Bremen (1076) in his work on the conquest of Courland by the Scandinavians, could lend support to the theory that such a conquest occurred. The Varangians, when they conquered new territories, retained the old fortifications or built new fortresses, as for example, Aldeigjuborg, today's Staraya Ladoga in the Leningrad district, which was built about the year 800.

In *The Tale of Bygone Years* we read:

In the year 852, at the accession of Emperor Michael, the land of Rus' was first named. We have determined this date from the fact that in the reign of this Emperor Russes attacked Tsar'grad, as it is written in the Greek Chronicle...

(859) The Varangians from beyond the sea imposed tribute upon the Chuds, the Slavs, the Merians, the Ves', and the Krivichians. But the Khazars imposed it upon the Polyanians, the Severians, and the Vyatichians, and collected a white squirrel-skin from each hearth.

(860-62) The tributaries of the Varangians drove them back beyond the sea and, refusing them further tribute, set out to govern themselves. There was no law among them, but tribe rose against tribe. Discord thus ensued among them, and they began to war one against another. They said to themselves, "Let us seek a prince who may rule over us and judge us according to the Law." They accordingly went overseas to the Varangian Russes: these particular Varangians were known as Russes, just as some are called Swedes (Svie), others Normans (Nurmane), English (Angliane), Gotlanders (Gote), for they were thus named. The Chuds, the Slavs, the Krivichians, and the Ves' then said to the people of Rus', "Our land is great and rich, but there is no order in it. Come to rule and reign over us." They thus selected three brothers, with their kinsfolk, who

took with them all the Russes and migrated. The oldest, Rurik, located himself in Novgorod; the second, Sineus, at Beloozero; and the third, Truvor, in Izborsk. On account of these Varangians, the district of Novgorod became known as the land of Rus'. The present inhabitants of Novgorod are descended from the Varangian race, but aforesaid they were Slavs.

After two years, Sineus and his brother Truvor died, and Rurik assumed the sole authority. He assigned cities to his followers, Polotsk to one, Rostov to another, and to another Beloozero.

(S. H. Cross and O. P. Sherbowitz-Wetzor,
The Russian Primary Chronicle,
Cambridge, Mass., 1953)

From these reports from the chronicles we learn of the time at which the name Rus' began to be used to designate the East Slavs, and where it was to have come from. The anti-Normanists deny the possibility of a total migration of a people or tribe, and maintain that only a dynasty with a small company had come to Rus'. Later this dynasty and its company was completely absorbed by the Slavonic element. The same thing happened in some Western European countries as, for example, in Northern France, where only the name of the conquering Normans has remained.

Others suggest that a relatively small group of Varangians took over control of the country and "ruled peacefully, more by assistance than by conquest," and before long became mingled with the native element. That Varangian tribe, that Rus' which came "from beyond the sea" were supposed to be the inhabitants of the Swedish coastline of the Baltic Sea, who lived north of today's Stockholm and east of Uppsala, in the province of Roslagen. It was this tribe that was the best known of the Finnish tribes who dwelt on the east side of the Baltic Sea. The Finns called them Ruotsi. Today they still call the Swedes Ruotsi. The Estonians call them Rootsi. The word "Ruotsi" is supposed to be the Finnish version of

the old Swedish "Rops-Menn," according to the vocal equivalents of the Finns, from whom the East Slavs took the name and rendered it in their vocal equivalents, from which eventually came the name Rus'.

The use of the name Rus' occurs from ancient times not only in the historical materials of ancient Rus' itself, but also in a considerable number of foreign sources. These sources or materials may be divided into three basic groups: West-European, Byzantine, and Arabic.

The first West-European source is without doubt the *Annales Bertiniani*, in which under the year 839 there is an entry about the diplomatic mission of the Byzantine Emperor Theophilus from Constantinople to the Western Emperor, Louis the Pious. The Byzantine envoys had in their company two men from Rus' who had come to Constantinople as legates, "*qui se, id est gentem suam, Rhos vocari dicebant, quos rex illorum, Chacanus vocabulo...*". Theophilus requested that Louis permit the two envoys from Rus' to continue their journey through his dominion, since the barbarian peoples had cut off their route. Louis, upon questioning them, discovered that they were of Swedish descent ("*quorum adventus causam imperator diligentius investigans, comperit eos gentis esse Sueonum*"). The Normanists saw in this episode a very strong argument in support of their theory. However, both these envoys from Rus', although of Swedish descent, were not legates of Sweden as such, but rather of a Swedish domain or colony, which, it seems, enjoyed independence from the Swedish political centre in Uppsala. According to some old Norman sources, the territory of Rus' was geographically designated as "Great Sweden,"—*Svipjod hinn mikla* or *Gardariki*. There could be some basis for that explanation, since as early as around the year 800 the Varangians had their cities in those parts.

Another interesting source from before the year 1000 which speaks of Rus' and uses that name is the work *Antapodosis*, by the Italian historian Liutprand, the

bishop of Cremona (consecrated in 961), who made several trips to Constantinople. In his work he describes the nations which dwelt north of Byzantium. He speaks of Ihor's march on Byzantium in 941. He writes:

Gens quaedam est sub aquilonis parte constituta, quam a qualitate corporis Graeci vocant rusios, nos vero a positione loci nominamus nordmannos, lingua quippe Teutonum nord—aquilo, man autem dicitur homo, unde et nordmannos aquilonares homines dicere possumus.

Some historians have expressed doubts about this passage and consider it a mere play on words. But it is more likely that Liutprand knew precisely who the "northmen" were.

In the system of the political relations of Byzantium with neighboring states or nations in the ninth and tenth centuries, of great significance were its relations with its northern neighbors — which the Byzantines called "the barbarian world." One of these northern neighbors was Rus', which was becoming a great threat to Byzantium, in particular to her colonies north of the Black Sea, which were not only important Byzantine politico-military outposts, but also, more significantly, commercial centres, which contributed to the welfare of Byzantium. Byzantium had difficulty in accepting the concept of the right to independent existence of newly formed states. According to Byzantine understanding, or imagining, only the emperor had the right to exercise authority. He was "divine," and his authority extended to the entire *oikoumene*, that is, the inhabited world. Of course this Byzantine conviction was applicable only where it could be realized. And it could not be applied to Rus', because Rus' was the aggressor, as is evidenced by the attacks of Rus' on Byzantium.

M. Hrushevsky states that the attacks of Rus' on Byzantium occurred as early as the beginning of the ninth, or even the end of the eighth century. In *The Life of St. Stephan of Surozh* (Sugdaea, Sudak), there is mention of the attacks of Rus' on Surozh in Crimea around the year 800. Again, *The Life of St. George of Amastris* mentions

the attacks of Rus' at the beginning of the ninth century. There are diverse opinions on the attack of Princes Askold and Dir on Constantinople. *The Tale of Bygone Years* dates that campaign to 866, but the sermons and epistles of Patriarch Photius state that this campaign took place June 18, 860 — which is more likely, since Photius was in Constantinople at the time of the attack. Other Byzantine sources also give the year 860 for that campaign. But here too we are faced with the same problem: who was this Rus' — the Varangians or the Slavs.

The events of the times of the Kievan rulers, Oleh (882-912) and Ihor (912-945), were a great step forward not only with regard to the commercial and political relations between Byzantium and Rus', but also with regard to the respect which Rus' enjoyed, and to the use of its state name, Ros, or later, Rosia. Important documents of this are the agreements between Byzantium and Rus' — that of Oleh in 907, of Ihor in 944, and of Sviatoslav in 971. Here the question arises as to where Nestor obtained the texts of these agreements. The Byzantine records do not even have adequate entries about Oleh's campaign. The indications based on research are that the chronicler obtained these texts from the state archives by the authority of Prince Sviatopolk (1099-1113). In the treaties of Oleh and Ihor, among the delegates of Rus' there are Norman names, but in a Slavicized form, with the note that they are "of Rus' descent." Are we to understand here that the reference is to the Varangians or to the subjects of the state of Rus' in general? We know that the Byzantines often applied the name Rus' indiscriminately to both the Varangians and to Rus', even identifying the two. Many philologists and historians are of the opinion that the very names of the early princes and of the upper social class indicate their Varangian derivation: Volodymyr - Vladimir - Valdemar; Rohvolod-Ragnvaldr; Yakun-Hakon; Dir-Dyri; Oleh-Helgi; Olha-Helge; Ihor-Ingvar; Askold-Hoskuldr; and many others. But obviously there are many other scholars who do not concur.

The most outstanding woman in Ukrainian history is Princess Olha of Kiev, the widow of Prince Ihor (912-945), who ruled Rus' as regent (945-964) for her underage son Sviatoslav (964-972). Some historians maintain that Olha was of Varangian descent; others consider her a native Slav, and still others hold that she was a Bulgarian. Some important historical documents and sources which deal with her person and her times, and in which the name Rus' occurs, have been preserved. The author of one such source is none other than the Byzantine Emperor, Constantine Porphyrogenitus (905-959). In his work, *De caeremoniis aulae Byzantinae*, there is a description of Olha's visit to Constantinople in 955 or 957. The narrative describing Olha's reception by Emperor Porphyrogenitus refers to her by the Varangian name Helge, and as the Princess of Rus'. This indicates that the Byzantines identified the Varangians with Rus'.

Although we do not have the content of Olha's conversation with the emperor, and do not know the results of any negotiations, we may assume that Olha left Constantinople dissatisfied. This may be concluded on the basis of Olha's political decisions made immediately following her visit to Constantinople. These indicate that one of the reasons for Olha's dissatisfaction was some ecclesiastical matter, perhaps the establishing of an ecclesiastical hierarchy in Rus'.

In 959 Olha sent emissaries to the German king (the later Western Emperor Otto I, 936-973) in the matter of providing an ecclesiastical hierarchy. The Rus' chronicles make no mention of this delegation, but Western chronicles and other documents do. In the official document of Otto, the name Rugi is used to designate the mission from Rus', and Olha is called by her Christian name, Helena (*Helena reginae Rugorum*). The use of the name Rugi led some historians to believe that here it is a question of the inhabitants of the island Ruegen on the Baltic Sea, and their princess. That island was also inhabited by Slavs. However, that conclusion of the historians proved to be without foundation. Other Western chronicles and documents of that time use not Rugi, but

gens Rusciae, including the generally acknowledged authority among chroniclers, Thietmar of Merseburg (975-1018).

In West-European sources we first come across the name Rus' (Rhos) around the year 839 in the *Annales Bertiniani*, mentioned above. The Western chronicler understood this name as designating the Normans-Varangians. The name itself came to the West from the Byzantines, from the Greek word Ros. However, the name Rhos does not last very long in the West. In the tenth and eleventh centuries a new name for Rus' appears, one that is closer to the original pronunciation, although often quite varied in its spelling. Thus, for the nation or inhabitants of Rus' there was: Rusci, Rusi, Ruci, Rusii and Ruzi. For the state there was: Rusia, Ruscia, Rucia, Ruzia and Ruzzia.

The Roman Apostolic See also accepted the name Rus' for the Kiev, and later the Galicia-Volhynian, state, although the name does appear with a number of variants. Unfortunately, the documents pertaining to the delegation of Volodymyr-the-Great (980-1015) have not been preserved in Rome. The first Roman document pertaining to Rus' is the letter of Pope Gregory VII (1073-85) to the Kievan Prince Iziaslav-Demetrius, dated April 17, 1075. Gregory VII addresses the prince as king: "*Gregorius Episcopus servus servorum Dei. Demetrio regi Ruscorum...*" The same title is used later for other rulers of Rus', for example, "*Illustri Regi Russiae.*" On the other hand, the Apostolic See, as well as other European states, use the name Muscovy for the Great Muscovite Dukedom, and the name Muscovites for its people, until the 18th century.

Alongside the traditional name, Rusia, another name emerges in the West: Ruthenia, Ruthenus, which is employed by the Apostolic See to this day. Later this name is used in particular to designate the Ukrainians and Belorussians who formed the so-called Uniate Church from the time of the Union of Brest, 1595-96, although

later both names are used side by side, as, *Ruthenae seu Russae nationis*. The Apostolic See addressed the Kievan metropolitans thus: "...*Michaelis Archiepiscopi Metropolitae Kioviensis et Haliciensis ac totius Russiae.*"

The name Rutenus (Ruthenus), as applied to the inhabitants of Rus', first appears in the *Annales Augustani* around the year 1089. The chronicler notes that the Western Emperor, Henry IV, married Praxeda-Eupraxia: "*Imperator Praxedem Ruthenorum regis filiam, sibi in matrimonium sociavit.*"

The first Western author to use the name Ruthenia to designate Rus' is Bishop Matthew of Cracow, who in his letter, written about 1150 to St. Bernard of Clairvaux, says: "...*in Ruthenia, quae quasi est alter orbis.*"

Various attempts have been made to trace the derivation of the names Ruthenia and Ruthenus. The ancient Greek geographer, Strabo (who died sometime after the year 21), applied the name Rutenoi to a Celtic tribe. The chronicler, Saxo Grammaticus, employed the name Ruthenus to designate the Slavs who dwelt near the Baltic Sea. Others applied the name to the Slavs who were taken by the Huns under Attila in their campaign in Western Europe, which reached as far as Gaul. They were defeated in the battle of Chalons in 451. As the Slavs dispersed they settled in southern Gaul. At the beginning of the ninth century a considerable number of Slavs again broke through to Gaul, augmenting those who had settled earlier. The province in which they settled was called *Provincia Ruthenorum* (Rouerge, in French), and their chief cities, *Segedunum Ruthenorum* (Rodez) and *Augusta Ruthenorum* (Auvergne). Still others applied the name Rutheni to the Thuringian dynasty — Plauen-Reuss.

From the original Byzantine-Greek names, Ros and Rosia, used to designate Rus' in the Middle Ages, there developed a twofold name: *Mikra Rosia* (Little Rus') and *Megale Rosia* (Greater Rus'). The name Little Rus' first appears at the beginning of the 14th century in connection with the creation of the Halych Metropolia in 1303,

during the reign of Yuri I (1301-1316), who used the title: King of Little Rus'. And the last ruler of Halych, Yuri II, in a letter written in 1335 to the Master of the Teutonic Order in Prussia, signed it thus: *Dei gratia natus dux totius Russiae Minoris*. The first parallel use of Great and Little Rus' occurs in the "Golden Bull" of the Byzantine Emperor, John IV Cantacuzene, dated August, 1347, by which he abolished the metropolitan see of Halych, which actually comprised only the Halych-Volhynian lands.

In the official documents of the Roman Apostolic See there is no actual application of Great or Little Rus', although we do find a distinction made between these names beginning with the creation of the metropolitan see of Muscovy in the time of Metropolitan Jona (1448-1461). Thus, in the writings of Pope Pius II, of 1458, with reference to the Ukrainian-Belorussian lands we find: "*Ecclesiam Chieouensem predictam cum Lithuanie et totius Russiae Inferioris partibus... sub obedientia archiepiscopi Ruthenorum...*", whereas for the lands of Muscovy there is this: "*...Moschouiensi et Russiae Superioris partibus...*"

The Muscovite Tsar, Alexis Mikhailovich, after 1654 adopted the old terminology of the ecclesiastical administration and took for himself the title, "Tsar of Great, Little and other Russias," using Rosia, after the Greek pattern, instead of Rus'.

In Western Europe the names Little Russia or Greater Russia did not take hold for a long time. But eventually under the influence of Russia's imperial politics, the former name, especially in the 19th century, came to signify Ukraine and Ukrainians. Finally, Tsar Peter I introduced the old Greek name, Rosiia-Russia, as the official name of Muscovy, but at first and for a considerable time European governments did not accept it. The name Little Russia disappears in 1917, and the name Ukraine gains official acceptance.

The Tale of Bygone Years, in its narrative about the settlement of the Slav tribes, speaks of the principal water routes of Eastern Europe, as well as of the relations these routes helped to establish with other countries. The most important of those routes were two: "from the Varangians to the Greeks," that is, between the Baltic Sea and the Black Sea, mainly by the Dnieper River; and between the Baltic Sea and the Caspian Sea, mainly by the Volga River. It was by this second route that Rus' or the Varangians established commercial and cultural relations, and even entered into military conflict, with the Eastern world. By the Volga, south across the Caspian Sea, they made contacts with the Arab world, including its centre--Baghdad. A branch of this route along the northern shore of the Caspian Sea led to central Asia and even to China.

Arabic writers from the ninth to the eleventh century, of whom there was a considerable number and many of whom visited Rus', wrote of Rus' and the Slavs. They describe the journeys of the merchants from Rus', their appearance, their customs and life style; some authors also provide information about their religious beliefs. There is documented evidence of the contact of Arabs with the northern nations called Rus' or Slavs, dating from the ninth century. However, the reports and information of the Arabic writers, especially the earlier ones, are very tangled, and the names twisted, so that at times it is impossible to know of whom they speak. Very often the Arabic writers call all fair-haired people, and northern nations in general, Slavs. Thus, for Al-Masudi, the Germans and Saxons are Slavs; for Ibn-Fadlan, the Turkic nation of the Bulgars on the Volga are Slavs; and the Jewish writer Ibn-Adary considers the Western Emperor, Otto the Great (936-973), the king of the Slavs. Ibn-Dasta gives two separate accounts in which he distinguishes between the Slavs and Rus'. He speaks of Rus' attacking the Slavs, which indicates that by Rus' he understands the Varangians.

Some Arabic writers of the ninth and tenth centuries, when they speak of Rus', say that it is comprised of three

parts: Kuyaba (Kiev); Slavia (Great Novgorod); and Artania, which researchers assume must correspond to today's Kuban region.

Alexander Gwagninus, in his work, *The Chronicle of the Land of Rus'*, says that most likely the name Rus' is derived from the word "dissemination," because "the Slovaks call sowing *rozsiewa*." In his view, this opinion finds support in the broad dispersion of the people of Rus'. As a second argument, Gwagninus states that the Greeks call the Rus' people Sporians, because they are so dispersed. Many other authors of the time held a view similar to that of Gwagninus. Both ancient and modern researchers have studied the question of the identity of the Sporians (Sporoi), but to this day there is no satisfactory answer as to who they were.

The Byzantine historian, Procopius, from Caesaria in Palestine (†565), is the one who introduced the name Sporians. Speaking of the Slavs and Antes, he says that in antiquity they were called Sporians, because they dwelt spread out from each other and occupied broad stretches of land. Procopius probably derived that name from the Greek word, *speiro*, to sow, because, he says, that nation, "peoples the land with scattered settlements." Among other scholars, the Czech, L. Niederle, attempted to tie that name to Bosphorus (Bosporoi, Sporoi), which obviously is without foundation, and so was rejected. Although various peoples dwelt in the Kingdom of Bosphorus, whose territory extended to the Crimean and Taman peninsulas on both sides of the Kerch Strait, still the principal inhabitants were Greeks.

Among more recent Ukrainian historians studying the question of the Sporians is N. Andrusiak, who seeks a biblical solution in the Gospel of St. Matthew (12:1): "At that time Jesus went through the cornfields on the sabbath." The word "cornfields" is rendered *ton spori-mon*, the word current at the time the Gospel was written and at the time in which Procopius wrote. On the basis

of this *ton sporimon*, N. Andrusiak thinks that the name Sporians could have designated the Polyanians, a Slav tribe which dwelt in what is today the Kiev region, and which became the basic tribe in the founding of the Ukrainian nation.

Some past and present historians connect the Sporians with the Spali (Spalaei) as, for example, G. Vernadsky. But others, as, for example, O. Pritsak, say that the attempts at making such a connection have proved unsuccessful. Who were the Spali? The Roman historian Pliny (†79) places them in the regions of the Don and Donets rivers. The historian of the Goths, Jordanes (Jornandes) (†552), narrates, following Cassiodorus, that the Goths attacked the Spali, "having crossed a great river," which some writers take to mean the Dnieper. Others attempt to identify the Spali with the Polyanians.

Gwagninus himself expresses doubt about the theory that the name Rus' is derived from Rus, the grandson of Lech. It has no historical basis, at least no documentary evidence. However, in *The Tale of Bygone Years* there is an interesting passage which states that the East Slav tribes, "the Radimichians and the Vyatichians are from the Poles. For among the Poles there were two brothers—Radim, and another Vyatko—and when they arrived, they settled down: Radim at Sozh, and from him the Radimichians were named, and Vyatko, with his family, at Oka, and from him the Vyatichians got their name."

This report in the chronicle could indicate that some West Slav tribes could have gone east of the Dnieper, but it is not supported by any ethnographical or philological data. Some outstanding Russian scholars, as, for example, A. A. Shakhmatov, have even accepted that report as true, but have modified it. A. A. Shakhmatov says that "from the Poles" must be taken to mean that these tribes came from the borderland of the Poles, but his arguments are rather weak. Another outstanding Russian historian, V. Kluchevsky, says that these two tribes came from the

Carpathian region—their ancestral land, later called Red Rus', over which Rus' and Poland waged war. Soviet historians as a rule do not admit the descent of the Radimichians and Vyaticians from a Polish stock, and treat it as legend rather than historical fact.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

АВДУСИН, Д. А., и М. Н. ТИХОМИРОВ, *Древнейшая русская надпись*, Вестник АН СССР, ч. 4, Москва 1950.

ADAMUS BREMENSIS, *Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum*, ed. B. Schmeidler, *Scriptores rerum Germanicum*, Hanover, 1917; Trans. F. J. Tschan, *History of the Archbishops of Hamburg-Bremen*, New York, 1959.

ALBENQUE, A., *Les Rutenes: etudes d'histoire, d'archeologie et des toponymie gallo-romaines*, Rodez, 1948.

ALDASY, A., *Hungary*, *The Catholic Encyclopedia*, v. VII, New York, 1910.

ALTHHEIM, F., *Attila und Hunnen*, Baden-Baden, 1951.

AMMAN, A. M., *Abriss des Ost-Slavischen Kirchengeschichte* Wien, 1950.

AMMAN, A. M., *Untersuchungen zur Geshichte der kirchlichen Kultur und das religiösen Leben bei den Ostslaven*, H. I., Würzburg, 1955.

АНДРІЯШЕВ, О. М., *Колонізація Київщини*. Київ, 1928.

АНДРУСЯК, Д-р МИКОЛА, *Генеза і розвиток східньо-слов'янських народів*", *Записки ЧСВВ*, Серія II, Секція II, Вип. 1-2, Рим, 1954, ст. 242-253.

АНДРУСЯК, Д-р МИКОЛА, *До початків державности в Україні*, "Богословія", т. XXXIV, Рим, 1970, ст. 48-76.

АНДРУСЯК, Н., *Історія України*, т. I, Прага, 1941.

ANDRUSIAK, N., *Riuzen in "Dietrich und Wenezlau" und Dietrichs Beiname "Busa"*, Dunkirk, N. Y., 1962.

ANDRUSIAK, N., *Review: The origin of the Word: "Rus", "Speculum"*, XXVIII, 3, Cambridge, Mass. 1953.

ANDRUSIAK, N., *Ruthene l'Eglise, Dictionaire de Theologie Catholique*, T. XIV, Paris, 1939.

АНДРУСЯК, Микола, *Терміни "Руський", "Роський", "Російський" і "Білоруський" в публікаціях XVI-XIX століть*, Збірник на пошану Івана Мірчука, УВУ, Мюнхен-Нью Йорк-Париж-Вінніпег, 1974.

Annales Bertiniani, ed. G. Waitz, SSSRG, Hanover, 1883.

Annales Regni Francorum, ed. G. H. Pertz and Fr. Kurze, SSRG, Hanover, 1895.

Annales Fuldenses, ed. F. Kurze, SSRG, Hanover, 1891.

АНТОНОВИЧ, В., **Источники для истории Южной и Западной России**, Киев, 1881.

Antiquites Russes, ed. C. C. Rafn, Copenhagen, 1850.

ARBMAN, H., **Schweden und das Karolingische Reich**, Stockholm, 1937.

ARBMAN, H., **The Vikings**, Trans. Alan Binns, Thames and Hudson, 1961.

АРИСТОВ, Н., **О земле половецкой (историко-географической очерк)**, Киев, 1877.

АРКАС, МИКОЛА, **Історія Північної Чорноморщини, т. I, Від найдавніших часів до початків формування Київської Держави**, Торонто, 1969.

ARNE, T., **La Suede et l'Orient**, Uppsala, 1914.

АРТАМОНОВ, М. И., **История хазар**, Ленинград, 1962.

АРТАМОНОВ, М. И., **Обзор археологических источников эпохи возникновения феодализма в Восточной Европе. ПИДО**, Ленинград, 1935.

АРЦИХОВСКИЙ, А. В., **Курганы вятичей**, Москва, 1930.

АРЦИХОВСКИЙ, А. В., **Новые открытия в Новгороде, X Конгресс Историков в Риме**, 1955.

АСТАХОВ, В. Й., **Курс лекций по русской историографии, I**, Харьков, 1959.

BALZER, O., **Genealogia Piastow**, Kraków, 1893.

BALODIS, F., **Handelswege nach dem Osten und die Wikingen in Russland**, Stockholm, 1948.

БАРВИНСЬКИЙ, Б., **Історичний розвій імени українсько-руського народу**, Львів, 1909.

БАРСОВ, Н., **Материалы для историко-географического словаря России**, Варшава, 1865.

БАРТОЛЬД, В., **История изучения Востока в Европе и России**, Ленинград, 1925.

БАРТОЛЬДЪ, В., **Новое мусульманское известіе о Русскихъ**, ВОИРА, IX, 1-8, 1895.

BAUMGARTEN, N., de, **Aux origines de la Russie**, *Orientalia Christiana Analecta*, Roma, 1939.

BAUMGARTEN, N., de, **Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du X au XIII siècle**, "Orient. Christ." IX, 35, Roma, 1927.

BAUMGARTEN, N., de, **Olaf Tryggwison, roi de Norvège et ses relations avec St. Vladimir de Russie**, "Orient. Christ." XXIV, 73, Roma, 1931.

BAUMGARTEN, N., de, **Saint Vladimir et la conversion de la Russie**, "Orientalia Christ.", XXVII, I, Roma, 1932.

БАШКИРОВ, А. С., **Историко-археологический очерк Крыма, Симферополь**, 1914.

БЕЙЛИС, В. М., **Сведения о Черном море в сочинениях арабских географов IX-X вв.**, "Ближний и Средний Восток", Москва, 1962.

БЕЛЯЕВ, Н. Н., **Рорик Ютландский и Рюрик Начальной Летописи**, *Seminarium Kondakovianum*, Прага, 1929.

BERNEKER, E., **Slavisches Etymologisches Wörterbuch**, t. I, Heidelberg, 1924.

БИЦИЛЛИ, М., **Западное влияние на Русь и Начальная летопись**, Одесса, 1914.

БІЛЕЦЬКИЙ, О., **Історія Української Літератури**, Т. I, Київ, 1954.

BLAVATSKY, W., **Le processus du développement historique et le rôle des états antiques situés au nord de la Mer Noire**, *Rapport II*; *Congress Inter. des Sciences Hist.*, Stockholm, 1960.

БЛАВАТСКИЙ, В. Д., **Исследования города Пантикалея**, Археология и история Боспора, I, Симферополь, 1952.

БЛІФЕЛЬД, Д. І., **Утворення Київської Русі**, "Нариси з стародавньої історії УРСР", Видання АН УРСР, Київ, 1957.

BLOCH, R., **Verwandschaftliche Beziehungen des sächsischen Adels zum russischen Fürstenhause im XI. Jhd.**, Weimar, 1931.

BOOR, C., **Der Angriff der Rhos an Byzanz**, *Byzantinische Zeitschrift*, Leipzig, 1894.

BORSCHAK, E., **L'Ukraine dans la literature de l'Europe occidentale**, *Extrait du Monde slave 1933-35*, Paris, 1935.

BORSCHAK, E., **Rus, Mala Rosiia, Ukraïna**, *Revue des etudes slaves*, XXIV, Paris, 1948.

БРАВН, Ф., **Варяги на Русь**, "Бесіда" (4-6), Берлін, 1926.

BRAUN, F. **Das historische Russland**, Berlin, 1924.

БРАЙЧЕВСЬКИЙ, М. Ю., **Київ — центр древньоруської держави**, "Історія Києва", т. I, Київ, 1960.

БРАЙЧЕВСКИЙ, М. Ю., **Перший історик східньо-слов'янських народів (Нестор)**, "Вісті АН УРСР", ч. 7, Київ, 1958.

БРАЙЧЕВСЬКИЙ, М. Ю., **Походження Русі**, Київ, 1968.

БРАЙЧЕВСЬКИЙ, М. Ю., **Стародавні східні слов'яни**, "Нариси з стародавньої історії УРСР", Вид. АН УРСР, Київ, 1957.

БРИМ, В., **Путь из варяг в греки**, Изв. Акад. Наук СССР: История и Философия, Москва, 1931.

BRUEKNER, A., **Słownik etymologiczny języka polskiego**, Kraków, 1927.

BRUCKUS, Y., **Der Handel der westeuropäischen Juden mit dem alten Kiev**, Zeitschrift für Geschichte der Juden in Deutschland, 1931.

БРУЦКУСЬ, Ю., **Варяги и Колбяги**, Seminarium Kondakovianum, т. VII, Прага, 1935.

БУДОВНИЦ, Н. У., **Общественно-политическая мысль Древней Руси XI-XIV вв.**, Москва, 1960.

BUGGE, E., **Name, Abstammung und Sprache der Ukrainer**, Zeitschrift für Ethnologie, Jg. 50, Berlin, 1918.

БУНАК, В. В., **Антропологические типы русского народа и вопросы истории их формирования**, Краткие сообщения Института этнографии АН СССР, в. XXXVI, Москва, 1961.

BUNAK, V., **Neues Material zur Ausaenderung anthropologischer Typen der Bevoelkerung Osteuropas**, Zeitschrift fuer Morphol. und Anthropologie, XXX, Berlin, 1932.

BURY, J. B., **A History of the Eastern Roman Empire**, London, 1912.

VAILLANT, A., **Manuel du vieux slave**, t. I-II, Paris, 1948.

ВАРНЕКЕ, А. Б., **Легенди про походження скитів**, "Ювілейний Збірник на пошану М. Грушевського", т. I, Київ, 1928.

ВАСИЛЬЕВ, А. А., **Византия и арабы**, ч. I, СПб., 1900.

ВАСИЛЬЕВ, А., **Готи в Крыму**, Изв. Гос. Акад. Наук: Институт Материяльной Культури, V, Москва, 1927.

VASILIEV, A., **Byzance et les arabes**, t. I, Bruxelles, 1935; t. II, 1950.

VASILIEV, A. A., **Was Old Russia a Vassal State of Byzantium?**, Speculum, VII, Cambridge, Mass., 1932.

VASILIEV, A. A., **History of the Byzantine Empire (324-1453)**, Univ. of Wisconsin Press, Madison, 1952.

VASILJEV, A. A., **La Russie primitive et Byzance**, in Gabriel Millet, **Orient et Byzance**, t. IV, Paris, 1930.

VASILIEV, A. A., *The Russian Attack on Constantinople in 860*, Cambridge, Mass., 1946.

ВАСИЛЬЕВСКИЙ, В. Г., *Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI-XIV ст.*, ЖМНП, СПб. 1876.

ВАСИЛЬЕВСКИЙ, В. Г., *Житие св. Георгия Амастридского*, "Труды", т. III, СПб., 1915.

ВАСИЛЬЕВСКИЙ, В. Г., *Русско-Византийские Отрывки*, ЖМНП, СПб., 1877.

VASMER, M., *Die alten Bevoelkerungs—Verhältnisse Russlands im Lichte der Sprachforschung*, Berlin, 1941.

M. VASMER, *Russisches etymologisches Woerterbuch*, Heidelberg, 1950-8.

VASMER, M., *Wikingerspuren in Russland*, Sitzungsberichte der Preussischen der Wissenschaften, XXI, Berlin, 1931.

WELYKYJ, P. ATHANASIJ G., OSBM, *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia (1075-1700)*, v. I, "Analecta OSBM", Series II, Sectio III, Romae, 1953.

WELYKYJ, A., OSBM, *Documenta Unionis Brestensis eiusque Auctorum (1590-1600)*, "Analecta OSBM", Romae, 1970.

ВЕЛИКИЙ, А. Г., ЧСБВ, *З літопису християнської України*, Українська Духовна Бібліотека, Видавництво ОО. Василян, т. I, IX-X-XI ст., Рим, 1968.

WESTBERG, F., *Ibrahim's—Ibn—Jakub's Reisebericht ueber die Slavenländer aus dem Jahre 965*, Memoires de l'Academie Imperiale des Sciences de St. Petersburg, 1897.

ВЕСТБЕРГЪ, Ф., *Къ анализу восточныхъ источниковъ о восточной Европе*, ЖМНП, ч. 2, СПб. 1908.

ВЕСТБЕРГ, Ф., *О житію Св. Стефана Сурожского*. — Византийский Временник, СПб., 1907.

VERNADSKY, G., *Ancient Russia*, New Haven, 1943.

VERNADSKY, G., *Byzantium and the Southern Russia*, Byzantium, Vol. XV, 1940/41.

VERNADSKY, G., *Kievan Russia*, New Haven, 1948.

VERNADSKY, G., *The Origin of the Name "Rus"*, Suedostforschungen, XV, Muenchen, 1956.

VERNADSKY, G., *The Origin of Russia*, Clarendon Press, 1959.

VERNADSKY, G., *The Rus in the Crimea und the Russo-Byzantine Treaty of 945*, "Byzantino-Metabyzantina", v. I, part I, New York, 1946.

Vita Anskarii Auctore Rimberto, ed. G. Waitz, SSRG, Hanover, 1884.

ВОВК, Х., **Студії з української етнографії та антропології**, Прага, 1926.

ВОЕВОДСКИЙ, М., **Важнейшие открытия советской археологии в 1938 г.** "Вести древней истории", Москва, 1939.

ВОЗНЯК, МИХАЙЛО, **Історія Української літератури**, т. I, до кінця XV віку, Львів, 1920.

ВОЛКОВ, Ф., **Антропологические особенности украинского народа**, Збірник "Украинский народ в его прошлом и настоящем", т. II, Петроград, 1916.

VONDRAK, W., **Vergleichende Slavische Grammatik**, Bd. 1, Goettingen, 1924.

VRIES, J. de, **Altgermanische Religionsgeschichte**, I-II, Berlin, 1956-57.

ВЯЗЬМИТИНА, М. І., **Сармати**. "Нариси з стародавньої історії УРСР", АН УРСР, Київ, 1957.

HAENSEL, R., **Russische Genealogie**, Beitrage zur Mittelalterlichen und Neueren Geschichte, Bd. 13, Jena, 1940.

ГАЙДУКЕВИЧ, В. Ф., **Боспорское царство**, Ленинград, 1949.

Галицько-Волинський Літопис, переклав і пояснив Теофіль Коструба, Друга частина, Львів, 1936.

HALECKI, OSCAR, **The Limits and Divisions of European History**, London and New York, 1950.

Hamburgisches Urkundenbuch, ed. J. M. Lappenberg, A. Hagedorn, H. Nirrheim, I-III, Hamburg, 1842-1953.

ГАРКАВИ, А., **Неизданное свидетельство Масуди о походе Русских на Царьградъ**, ЖМНП, IV, СПб., 1872.

ГАРКАВИ, А. Я., **Сказания мусульманских писателей о славянах и русских**, СПб., 1870.

HASKINS, CHARLES H., **The Normans in European History**, Cambridge, Mass., 1915.

ГЕДЕОНОВ, С., **Варяги и Русь**, ч. II, СПб. 1876.

HERGENROTHER, **Photius, Patriarch von Constantinopel**, Regensburg, 1867.

ГИЛЬЧЕНКО, М. В., **Антропологический тип малороссов**, Киевская Старина, т. XIX, Киев, 1895.

ГИЛЯРОВ, Ф., **Предания русской Начальной летописи**, Москва, 1878.

Historia Normannorum, Recueil des Historiens des Gaules et de la France, XI.

HOLZMANN, R., **Die Chronik des Bishofs Tietmar von Merseburg und ihre Korveier Uebersetzung**, Mon. Ger. Hist. Scrip. Nova Series, IX, 1935.

ГОЛУБИНСКИЙ, Е. Е., **История русской Церкви**, т. I, ч. 1-а, Москва, 1901.

ГОЛУБОВСКИЙ, П., **Печенеги, торки и половцы до нашествия татар**, Киевъ, 1884.

ГОЛУБОВСКИЙ, П. В., **Хроника Дитмара, как источник для русской истории**. "Киевск. Универс. Известия", т. I, 1878.

██████████, **Назви "Русичі" й "Русовичі"**, Ономастика, ч. 25, УВАН, Вінніпег, 1963.

ГОРНУНГ, Б. В., **Из истории образования общеславянского языкового единства**, Москва, 1963.

ГОРЮНОВА, Е. И., **Этническая история Волго-Окского междуречья**, Москва, 1961.

ГОРЯЕВ, Н. В., **Сравнительный этимологический словарь русского языка**, Тифлис, 1896.

ГРЕКОВ, Б. Д., **Борьба Руси за создание своего государства**, Москва-Ленинград, 1945.

ГРЕКОВ, Б. Д., **Волжские болгары в IX-X вв.**, Исторические записки, ч. 14, Москва, 1945.

ГРЕКОВ, В. Д., **Киевская Русь**, Москва-Ленинград, 1944.

ГРЕКОВ, Б. Д., **Первый труд по истории России**, "Избранные труды", т. II, Москва, 1958.

ГРЕКОВ, Б. Д., **Славяне. Возникновение и развитие Киевского государства**, Москва, 1946.

ГРИШКО, В. Т., **Свідчення літописів щодо північного чи південного походження Русі**, "Науковий Збірник УВУ", т. VI, Мюнхен, 1956.

ГРОТ, К. Я., **Мадьяры и славяне в прошлом**, СПб., 1893.

ГРУШЕВСЬКИЙ, М., **Велика, Мала і Біла Русь**, "Україна", Київ, 1917.

ГРУШЕВСЬКИЙ, М., **Віймки з жерел до історії України-Русь**, Львів, 1895.

ГРУШЕВСЬКИЙ, М., Звичайна схема "руської історії" й справа раціонального укладу історії східного слов'янства, Сборникъ статей по словяноведенію, т. I, СПб., 1904.

ГРУШЕВСЬКИЙ, М., Історія України-Руси, т. I, Львів, 1904.

ГРУШЕВСЬКИЙ, М., Історія української літератури, т. I-II, Київ-Львів, 1923-1924.

ГРУШЕВСЬКИЙ, М., Очеркъ исторіи Киевской земли, Київ, 1891.

ГРУШЕВСЬКИЙ, М., Развитие украинскихъ изученій, "Украинский народъ въ его прошломъ и настоящемъ", т. I, СПб., 1914.

ГРУШЕВСЬКИЙ, М. С., Хронологія подій галицько-волинської літописи, Записки НТШ, т. XLI, Львів, 1901.

HUDUD-AL-ALAM, The Regions of the World, ed. Minorsky V., London, 1937.

GAMBAL, M. S., Ukraine, Rus and Muscovy, Russia, Scranton, Pa., 1937.

Gesta Normannorum Ducum, ed. J. Marx, Rouen-Paris, 1914.

Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum, ed. B. SCHMEIDLER, Scriptores rerum Germanicarum, Hanover, 1917.

GREKOV, B. D., Kiev Rus' (English version), Moscow, 1959.

GRIVEC, F., Konstantin und Method, Lehrer der Slaven, Wiesbaden, 1960.

GROSS, S., La tradition islandaise de St. Vladimir, "Revue des Slaves", XI, 3-4, Paris, 1931.

GWAGNINUS, ALEXANDER, Kronika Ziemie Ruskiey, W ktorey sie zamyka wszystkich Miast, Zamkow, Prowinciy, do niey nalezacych, krotkie opisanie; Tudziez tez Xiazat y Monarchow onych dawnych, z ktorych sie zacne y wielkie Familie na Rusi, y Wielkim X. Litewskim rozrodzily, Genealogia: A to sa Ksiegi III, W Krakowie, w Drukarni Mikolaja Loba, Roku Pan: 1611.

[REDACTED], Хроніка Землі Руської (Української), де описано всі міста, замки, в провінціях, до них приналежних. Також міститься тут опис князів і монархів, з яких починається Велика Родина на Русі (Україні) у Великому Князівстві Литовському, де саме зродилася ця генеалогія. Краків, Друкарня Николая Лоба, Roku Bожого 1611, Книжка III. Переклав з польської мови інж. Осип Мазурок, Едмонтон, Альберта, Канада, 1969.

DAWSON, CHRISTOPHER, *The Making of Europe*, New York, 1945.

ДАЛЬ, В., *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. II, СПб.-Москва, 1914.

DVORNIK, F., *Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle*, Tra-vaux publiés par l'Institut des Etudes Slaves, T. IV, Paris, 1926.

DVORNIK, F., *The Kiev State and Its Relation with Western Europe*, Transactions of the Royal Historical Society, XXIX, London, 1947.

DVORNIK, F., *The Making of Central and Eastern Europe*, London, 1949.

DVORNIK, F., Рецензія на "The Origins of Russia", by G. Vernadsky, New York, 1959, *The American Historical Review*, vol. LXV, No. 2, 1960.

DVORNIK, F., *The Slavs. Their Early History and Civilization*, Boston, 1956.

DIEBOLD, W., *Ein Beitrag zur Anthropologie der Kleinrussen*, Dorpat, 1886.

DLUGOSIUS, J., *Historiae Polonicae, Opera Omnia*, Cracovia, 1864 sq.

ДОВЖЕНОК, В. Й., *Древньоруська народність і спільність походження російського, українського і білоруського народів*, Вісник АН УРСР, ч. 5, 1954.

ДОВЖЕНОК, В. И., *К истории земледелия у восточных славян в I тысячелетии н. э. и в эпоху Киевской Руси*, Материалы по истории земледелия СССР, Сборник I, Москва, 1952.

ДОВНАРЪ-ЗАПОЛЬСКІЙ, М., *Очеркъ истории Кривичской и Дреговичской земель до конца XIII стол.*, Кіевъ, 1891.

DOELGER, F., *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Speyer a Rh., 1953.

DOELGER, F., *Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit*, Reihe A.: Regesten, I. Teil, München-Berlin, 1924.

ДОМБРОВСЬКИЙ, О., *Антинорманська теорія з перспективи ранньої історії України М. Грушевського*. "Український Історик", ч. 1-2, Нью-Йорк, 1966.

ДОМБРОВСЬКИЙ, О., *Рання історія України в ідеологічному наświetленні советської історичної науки*, "Український Історик", Нью-Йорк, ч. 1-2, 1967.

DONAVAN, FRANK R., *The Vikings*, New York, 1964.

ДОРНЪ, Б., *О походахъ древнихъ русскихъ въ Табаристанъ*, Записки Императорской Академии Наукъ, т. XXVI, СПб., 1876.

DOROSCHENKO, D., *Die Namen "Rus", "Russland" und Ukraine in ihrer historischen und gegenwaertigen Bedeutung*, Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts, II, Berlin, 1939.

██████████, *Die Ukraine und das Reich*, Berlin, 1942.

ДОРОШЕНКО, Д., *Нарис історії України*, перевидане, т. I, Мюнхен, 1966.

DRISCOLL, JAMES F., *Gog and Magog*, The Catholic Encyclopedia, Vol. VI.

ДУБРОВСЬКИЙ, В. В., *Найновіша советська концепція історії України*, "Український збірник", кн. 6, Мюнхен, 1956.

DUNLOP, D. M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954.

ДЯЧЕНКО, В. Д., *Антропологічний склад українського народу*, Порівняльне дослідження народів УРСР і суміжних територій, "Наукова Думка", Київ, 1965.

ДЬЯКОНОВ, М. А., *Очерки общественного и государственного строя древней Руси*, Москва-Ленинград, 1926.

EBERT, M., *Suedrussland im Altertum*, Berlin und Leipzig, 1921.

EBERT, M., *Zu den Beziehungen der Ostprovinzen mit Skandinavien*, Riga, 1914.

ЕДЕМСКИЙ, М., *О старых торговых путях на Севере*, "Зап. Отд. русск. и славянск. археологии Русск. археолог. Об-ва, СПб., 1913, т. IX.

EDINGER, T., *Russlands aelteste Beziehungen zu Deutschland, Frankreich und der Roemischen Kurie*, Halle, 1911.

EKBLUM, R., *Roslagen—Russland*, Zeitschrift fuer slavische Philologie, XXVI, Heidelberg, 1957.

EKBLUM, R., *Rus — et Vareg — dans les noms de lieux de la region de Novgorod*, Archives d'etudes orientales, Stockholm, 1915.

Енциклопедія Українознавства, в двох томах, під головною редакцією проф. д-ра Володимира Кубійовича і проф. д-ра Зенона Кузелі, т. I, НТШ, Мюнхен-Нью Йорк, 1949; *ЕУ, Словникова частина*, головний редактор проф. д-р Володимир Кубійович, Париж-Нью-Йорк, 1955 і д.

ECK, A., *Le Grand domaine dans la Russie du Moyen Age*, Revue Historique du Sud-Est European, Paris, 1944.

ECK, A., *Le Moyen Age Russe*, Paris, 1933.

Eclips of the Abassid Caliphate, Original chronicles of the Fourth Islamic Century, The, Edited, translated and elucidated by H. F. AMEDROZ and D. S. MARGOLIOUTH, Oxford, T. V, 1921.

ЕНДИК, Р., *Антропологічна будова України*, Енциклопедія Українознавства, т. I, Мюнхен-Нью Йорк, 1949.

ZAJĄCZKOWSKI, A., *Ze studyów nad zagadnieniem chazarskim*, Kraków, 1947.

ЗАЙЦЕВ, П. I., *"Книги битія українського народу"*, "Наше минуле", ч. I, Київ, 1918.

ЗАХОДЕР, Б. Н., *Из истории бытования текста с древнейшим упоминанием имени "рус" в арабской письменности*, КСИБ, XXII, 1956.

ЗАЇКИН, В., *На світанку нашої історії*, "Нова Зоря", V, 30, Львів, 1930.

ЗАЇКИН, В., *Русь, Україна і Великоросія*, "Дзвони", ч. 1, Львів, 1931.

ЗАЇКИН, В., *Спір про початки Русі*, Записки ЧСВВ, т. III, 3-4, Львів, 1930.

ZEKI VALIDI TOGAN, A., *Ibn-Fadlan's Reiseberichte*, Leipzig, 1939.

ZOELLNER, E., *Rugier oder Russen in der Raffelstetter Zollurkunde?*, Mitteilungen des Instituts fuer Oestereichische Geschichtsforschung, LX, 1952.

ИЛОВАЙСКИЙ, Д. И., *Разыскания о начале Руси*, СПб., 1876.

Ироическая песнь о Походе на Половцовъ удельнаго князя Нова Города — Северскаго Игоря Святославича, писанная стариннымъ русскимъ языкомъ въ исходе XII столетія съ переложениемъ на употребляемое ныне наречіе, Москва, 1800.

ИСТРИН, В. М., *Договори русских с греками X ст.*, Известия ОРЯС АН, 1924, т. XXIX, Ленинград, 1925.

ИСТРИН, В. М., *Редакции Толковой Пален*, I-IV, СПб., 1907.

ИСТРИН, В. М., **Хроника Георгия Амартола в древнеславянском переводе**, т. I, Петроград, 1920; т. II, Петроград, 1923; т. III, Ленинград, 1930.

INGSTAD, HELGE, **Westward to Vinland**, N. Y.—London, 1968.

Исторія Русів, Редакція і вступна стаття Олександра Оглоблина, переклад Вяч. Давиденка, Нью Йорк, 1956.

JABLONOWSKI, J., **Ukraina, źródła dziejowe**, Warszawa, 1897.

JAKOBSON, H., **Die aeltesten Beruehrungen der Russen mit den nordostfinischen Voelkern und der Name der Russen**, Goettinger Nachrichten, Phil.-Hist. Klasse, 1918.

JACOB, GEORGE, **Arabische Berichte von Gesandten an germanische Fuerstehoefe aus d. 9 und 10 Jahrhundert**, Berlin-Leipzig, 1927.

JENKINS, R. J., **The Byzantine Empire on the Eve of the Crusades**, London, 1963.

JONES, GWYN, **The Norse Atlantic Saga**, London, 1964.

JONES, GWYN, **A History of the Vikings**, Oxford University Press, 1968.

JORDANES, **Getica**, ed. Th. Mommsen, Berlin, 1882, Trans. C. C. Mierow, Princeton, 1915.

КАРАМЗИН, Н. М., **История государства Российского**, т. I, СПб., 1815.

КАРГЕР, М. К., **Древний Киев**, очерки по истории материальной культуры древнерусского города, Вид. "АН СССР", т. I-II, Москва, 1961.

КАРГЕР, М. К., **Новгород Великий**, Москва, 1946.

КАРЫШКОВСКИЙ, П. О., **Лев Диякон о Тмутараканской Руси**, Византийский Временник, XVII, 1960.

КАРЫШКОВСКИЙ, П. О., **Русско-болгарские отношения во время Балканских войн Святослава**, Вопросы Истории, Москва, 1951.

KENDRICK, THOMAS D., **A History of the Vikings**, New York, 1930.

КЛЮЧЕВСКИЙ, В., **Древне-русские жития святых как исторический источник**, Москва, 1871.

КЛЮЧЕВСКИЙ, проф. В., **Курс Русской истории**, Часть I, Переиздание, Москва, 1937.

КОНСТАНТИН БАГРЯНОРОДНЫЙ, **Об управлении государством**, Известия ГАИМК, вып. 91, Москва-Ленинград, 1934.

КОНСТАНТИН БАГРЯНОРОДНЫЙ, **Описание царского церемониала**, см. перевод Известия ГАИМК, вып. 91, Москва-Ленинград, 1934.

KORDUBA, M., **Les theories les plus recentes sur les origines de la Ruthenie**, Le monde slave, III, Paris, 1931.

КОРДУБА, М., **Найважливіший момент в історії України**, Львів, 1931.

КОСТОМАРОВ, М., **Дві руські народности**, переклав Олександр Кониський з переднім словом Дмитра Дорошенка, Українська накладня, Київ-Ляйпціг.

КОСТОМАРОВЪ, Н., **Исторія Россіи**, СПб., 1873-74.

КОСТОМАРОВЪ, Н., **Мысли о федеративномъ начале въ древней Руси**. Собрание сочиненій, кн. I, СПб., 1903.

KOSTRZEWSKI, J., **Praslawianszczyzna**, Warszawa, 1946.

КОСТРУБА, Т., **Нарис історії України**, т. II, Торонто, 1961.

KOCH, H., **Byzanz, Ochrid und Kiev 987-1037**. "Kyrios", IV, Koenigsberg, 1938.

KOCEVALOV, A., **Borystenes-Borysthenites and Tanais-Tanaïtes**, Annals of the Ukr. Academy of Arts and Sc. Vol. VII, 1-2, New York, 1959.

KOCEVALOV, A., **Ukraine's Participation in the Cultural Activity of the Ancient World**, The Ukrainian Quarterly. Vol. V/2, New York, 1949.

КРАЧКОВСКИЙ, И. Ю., **Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу**, Москва-Ленинград, 1939.

КРЕВЕЦЬКИЙ, І., **Спір про початки української нації**, "Нова Зоря", VI, 21, Львів, 1931.

КРИМСЬКИЙ, А., **Нариси з історії української мови та хрестоматія**, Київ, 1922.

KROGH, K. Y., **Viking Greenland**, With a Supplement of Saga Textes by Gwyn Jones, Copenhagen, 1967.

KRUG, P., **Chronologie der Byzantiner**, St. P., 1810.

КРИП'ЯКЕВИЧ, І. - ГОЛУБЕЦЬ, М., **Велика Історія України**, Вид. Тиктора, Вінніпег, 1948.

КРИП'ЯКЕВИЧ, д-р І. і д-р Б. ГНАТОВИЧ, *Історія Українського Війська*, Видання Івана Тиктора, Львів, 1936.

KRUPNYCKYJ, V., *Geschichte der Ukraine*, Leipzig, 1939.

КУДРЯШОВ, К. В., *Половецкая степь*. Москва, 1948.

KUNDZON, J. A., *Die Amarna—Tafeln*, II, Leipzig, 1895.

KUNIK, A., *Berufung der schwedischen Rotsen*, II, Berlin, 1825.

КУНИК, А. и В. РОЗЕН, *Известия Аль-Бекри и других авторов о Руси и славянах*, ч. I, Приложение к "Запискам Академии Наук", т. XXXII, СПб.

КУПРАНЕЦЬ, о. О., *Від Яфетового чи Хамового потомка походимо*, "Новий Шлях", Вінніпег, 25. XI. 1955.

КУПРАНЕЦЬ, о. О., *Топономастика Іванінуса з 1611 р.*, Ономастика, ч. 8, Вінніпег, 1954.

Kurze und Neueste aus den besten und neuesten Autoren zusammen getragene und bis auf unsere jetzige Zeit continuirte Moskowitische Zeit — Lands — Staats — und Kirchen — Beschreibung. Worher viel bey denen jetzigen Coniuncturen vorgefallene Circumstantien auch zu wissen nutzliche und zu lesen annehmliche Anmerkungen mit eingemnet., Nuernberg, zu finden bey Johann Hofmann Kunst- und Buchhandler, 1687.

КУРІННИЙ, П. П., *Трипільська культура на Україні*, "Арка", I, Мюнхен, 1947.

KUCZYŃSKI, S. M., *Studia z dziejów Europy Wschodniej, X-XVII w.*, Warszawa, 1965.

LAEHR, Gerhard, *Die Anfaenge des russischen Reiches, Politische Geschichte im 9. und 10. Jahrhundert*, Historische Studien, ed. E. Ebering, Heft 189, Berlin, 1930.

ЛАТЬШЕВ, В. В., *Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе*, т. I-II, СПб., 1893-1906.

ЛЕВ ДИЯКОН КАЛОЙСКИЙ, *История*, перевод с греческого Д. Попова, СПб., 1820.

ЛЕВИЦКИЙ, І., *Білі хорвати*, "Analecta OSBM", Сер. II, секц. II, в. 1-2, Рим, 1956.

ЛЕВИЦКИЙ, Т., *Из научных исследований арабских источников. Неизвестные арабские документы о славянах 720 г.* "Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы", Москва, 1964.

ЛЕВЧЕНКО, М. В., **Взаимоотношения Византии и Руси при Владимире**, Византийский Временник, Т. VII, 1953, Москва.

ЛЕВЧЕНКО, М. В., **Киевская Русь и Византия в X в.**, Москва-Ленинград, 1940.

LEHR-SPLAWINSKI, T., **O pochodzeniu i praojczyźnie słowian**, Poznań, 1946.

LEIB, BERNARD, **Rome, Kiev et Byzance à la fin du XIe siècle**, Paris, 1924.

ЛИННИЧЕНКО, И., **Взаимные отношения Руси и Польши до конца XII в.**, Киевъ, 1884.

ЛИПИНСЬКИЙ, В., **Покликання "Варягів" чи організація хліборобів**, "Хліборобська Україна", 1922-23.

ЛИТАВРИН, Г. Г., **Византия и Русь в IX-X вв.**, История Византии, т. II, АН СССР, Москва, 1967.

ЛИТАВРИН, Г. Г., **Русско-византийские отношения в XI-XII вв.**, История Византии, т. II, АН СССР, Москва, 1967.

ЛИХАЧЕВ, Д. С., **Национальное самознание древней Руси**, АН СССР, Москва-Ленинград, 1945.

ЛИХАЧЕВ, Д. С., **О летописном периоде русской историографии**, "Вопросы истории", ч. 9, Москва, 1948.

ЛИХАЧЕВ, Д. С., **Повесть Временных Лет: I том — Текст и перевод; II том — Статьи и Комментарии**, Акад. Н. СССР, Москва-Ленинград, 1950.

ЛИХАЧЕВ, Д., **Русские летописи**, Москва-Ленинград, 1947.

ЛИХАЧЕВ, Д., **Устные летописи в составе "Повести временных лет"**, Исторические записки, ч. 17, Москва, 1945.

Liber Historiae Francorum (Gesta Francorum), ed. B. Krusch, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Merovingicarum, I-II, Hanover, 1885.

LIUTPRAND, von CREMONA, **Die Werke**, Hannover und Leipzig, 1915.

LOZINSKIJ, K., **La Russie dans la littérature française du moyen âge**, Revue des études slaves, t. IX, fasc. 3-4, Paris, 1929.

ЛОПАТИНСКИЙ, Л. Г., **Мстислав Тмутороканский и Реденя по сказаниям черкесов**, Известия Бакинского университета, Баку, 1921.

ЛОПАТИНСКИЙ, Л. Г., **Реденя**, Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, т. XII, Тифлис, 1891,

ЛЮБАВСКИЙ, М., **Образование основной государственной территории великорусской народности**, Ленинград, 1929.

ЛЮБОМИРОВ, П. Г., **Торговые связи древней Руси с Востоком в VIII-IX вв.**, Ученые записки Саратовского Государственного Университета, т. I, вып. 3, Саратов, 1923.

ЛЯЩЕНКО, А. И., **"Eymundar Saga" и русские летописи**, Изв. АН СССР, Москва, 1926, ч. 12.

МАВРОДИН, В. В., **Древняя Русь. Происхождение русского народа и образование Киевского государства**. Москва, 1951.

МАВРОДИН, В. В., **Образование древне-русского государства**, Ленинград, 1945.

МАЛЫШЕВСКИЙ, И., **Варяги в начальной истории христианства в Киеве**, Труды Киев. Духов. Академии, Киев, 1887.

MARQUART, Y., **Osteuropaeische und ostasiatische Streifzuege**, Leipzig, 1903.

МАРР, Н., **Книжные легенды об основании Куара в Армении и Киева на Руси**, Известия Гос. Академии Материальной Культуры, Ленинград, 1928.

MARTINUS POLONUS, **Liber Pontificalis**, ed. Duchesne, Paris, 1892.

MACARTNEY, C. A., **The Magyars in the Ninth Century**, Cambridge, 1940.

МАЦЯК, В., **Ройси й Швайцбурги в українській історії**, Рід і знамено, Франкфурт, 1947.

МИШКО, Д., **Руська Держава — Київська Русь X-XII ст.**, Київ, 1965.

MIGNE, J.-P., **Patrologiae Cursus Completus: Patrologia Latina**, Parisiis, 1844 sq.; **Patrologia Graeca**, 1857 sq.

MIKLOSICH, F. — MUELLER, J., **Acta et Diplomata Gaeca Medii Aevi**, vol. I-II, Vindobonae, 1860-62.

MIKLOSICH-MÜLLER, **Acta Patriarchatus Constantinopolitani**, I, Vienna, 1860.

MIKLOSICH, F., **Die Bildung der slavischen Personen- und Ortsnamen**, Heidelberg, 1927.

MIKLOSICH, F., **Etymologisches Woerterbuch der slavischen Sprachen**, Wien, 1886.

MIKUCKI, S., *Etudes sur la diplomatie russe la plus ancienne*, I, Bull. de l'Acad. Polonaise des Sciences, Cl. de Philol., d'Histoire et de Philos., N — suppl. 7, 1953; II — "Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego", 26, Prace Historyczne, Historia, 4, Kraków, 1960.

MLEWSKI, T., *Pierwotne nazwy Rugji i słowiańskich jej mieszkańców*, Slavia Occidentalis, IX, 1930.

МІЛЛЕР, М. О., *До історії Танаїса*, "Україн. Морський Інститут", ч. 30, Женева, 1946.

МІЛЛЕР, М. О., *Рід князів Ройс. "Рід й знамено"*, III, Франкфурт, 1947.

МІЛЛЕР, М., *Третій центр Русі — Танія в світлі археологічних пам'яток*, [redacted] Нью Йорк, 1952.

MINNS, E. H., *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913.

МОНГАЙТ, А. Л., *К вопросу о трех центрах древней Руси*, "Кр. сообщ. ИИМК", т. XVI, Ленинград, 1947.

Monumenta Bambergensia, ed. Ph. Jaffe, Berlin, 1869.

Monumenta Germaniae Historica: Auctores antiquissimi, Diplomata, Epistolae, Scriptores, Scriptores Series nova, Scriptores in usum scholarum etc., Hannoverii, 1826 sq.

Monumenta Poloniae Historica, ed. Bielowski, I-II, Lwów, 1864-72.

Monumenta Ucrainae Historica, Vol. I, Coll., Metr. Andreas Šepťucký, Universitas Catholica Ucrainorum, Roma, 1964.

МОШИН, В., *Варяго-русский вопрос*, Slavia, X, Прага, 1931.

МОШИН, В., *Начало Руси, Normаны в Восточной Европе*, Byzantinoslavica, Прага, 1931.

MUSSET, L., *Les Peuples Scandinaves au Moyen Age*, Paris, 1951.

[redacted] *Стародавня Україна в світлі історичних пам'яток*, Йорктон, 1961.

НАДИНСКИЙ, П. Н., *Очерки по истории Крыма*, Симферополь, 1951.

НАЗАРКО, о. І., *Святий Володимир Великий, Володар і Хреститель Русі-України*, Записки ЧСВВ, Рим, 1954.

Нариси Стародавньої Історії Української РСР, Академія Наук УРСР, Інститут Археології, Київ, 1959.

НАСОНОВ, А. К., "Русская Земля" и образование территории древнерусского государства, Издательство Академии Наук СССР, Москва, 1951.

НАСОНОВ, А. Н., Тьмутарокань в истории Восточной Европы X в., Исторические Записки, Москва, 1940/6.

NERMAN, B., Die Verbindungen zwischen Scandinavien und dem Ostbaltikum, Stockholm, 1929.

NIEDERLE, L., Manuel l'antiquité slave, I—II Paris, 1923-26. . .
NIEDERLE, L., Puvod a počatky slovanu vychodnich, Praha, 1924.

ОБНОРСКИЙ, С. П., Язык договоров русских с греками, VI—VII, Москва-Ленинград, 1936.

OLANČYN, D., Die Symbolik des Zeichens auf den Münzen Vladimirs des Grossen und seiner Nachkommen, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, München, 1956/I.

Опыт диалектологической карты русского языка в Европе, Труды Московской диалектологической комиссии, в. 5, Москва, 1915.

ORLIK, A., Viking Civilization, New York, 1930.

OSTROGORSKY, Georg, Geschichte des byzantinischen Staates, München, 1940.

OSTROGORSKY, G., Zur Kaisersalbung und Schilderhebung im späetbyzantinischen Kroenungszeremoniell, "Historia", 4, 1955.

ПАВЛОВ, А. С., О начале галицкой и литовской митрополий и первых тамошних митрополитах по византийским документальным источникам XIV века, Русское Обозрение, СПб., 1894.

Н. П. ПАВЛОВ-СИЛЬВАНСКИЙ, Феодализм в удельной Руси, СПб., 1910.

Пам'ятники истории Великого Новгорода и Пскова, Сборник документов, подготовлен к печати Г. Е. КОЧИНЫМ, Ленинград, 1935.

Пам'ятники истории Киевского государства IX—XII вв., Сборник документов, подготовлен к печати Г. Е. КОЧИНЫМ, Предисловие Б. Д. ГРЕКОВА, Ленинград, 1936.

ПАРХОМЕНКО, В., Начало христианства Руси IX—X вв., Полтава, 1913.

ПАРХОМЕНКО, В., *Початок історично-державного життя на Україні*, Київ, 1925.

ПАРХОМЕНКО, В. А., *У истоков русской государственности*, Ленинград, 1924.

PASZKIEWICZ, H., *The origin of Russia*, New York, 1954.

PASZKIEWICZ, H., *The Making of the Russian Nation*, London, 1963.

ПАСТЕРНАК, Я., *Археологія України*, Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами, Торонто, 1961.

PAUDLER, F., *Die hellfarbigen Rassen, ihre Sprachstaemme, Kulturen, und Urheimaten*, Heidelberg, 1924.

PHOTIUS, In *Russorum incursionem homiliae*, ed. A. N., St. Petersburg, 1867.

PELESZ, Dr. J., *Geschichte der Union der Ruthenischen Kirche mit Rom*, I Band, Wien, 1878.

██████████, *Походження українського народу*, Регенсбург, 1947.

ПЫПИНЪ, А., *Исторія Русской этнографіи*, т. 3, *Малорусская этнографія*, СПб., 1891.

ПЛАТОНОВ, С. Ф., *Прошлое русского Севера*, Петроград, 1923.

ПЛАТОНОВ, С. Ф., *Русь*, "Дела и дни", Петроград, 1920.

Повесть временных Лет, Часть первая, Текст і перевод, Подготовка текста Д. С. ЛИХАЧЕВА. Перевод Д. С. Лихачева и Б. А. Романова, Под редакцией члена-корреспондента АН СССР В. П. Адриановой-Перетц, Издательство АН СССР, Москва-Ленинград, 1950; Часть вторая, *Приложения, Статьи и комментарии* Д. С. ЛИХАЧЕВА, Под редакцией члена-корреспондента АН СССР В. П. Адриановой-Перетц, Издательство АН СССР, Москва-Ленинград, 1950.

POHL, F., *The Viking Explorers*, New York, 1966.

ПОГОДИН, А., *Варяги и Россия*, Белград, 1932.

ПОГУЛЕВСКАЯ, Н., *Имя "Русь" в сирийском источнике VI в.*, Академику Б. Д. Грекову ко дню семидесятилетия. Сборник статей, Москва, 1952.

ПОКРОВСКИЙ, М. Н., *Русская история с древнейших времен*, т. I, Москва, 1920.

Полное Собрание Русских летописей, Археографическая Коммиссия, СПб., 1841, і д.; від 1922 продовжує АН ССРСР, по 1959 р. видано 26 томів.

POLONSKA-WASYLENKO, NATALIA, **Zwei Konzeptionen der Geschichte der Ukraine und Russlands**, München, 1970.

POLONSKA-WASYLENKO, N., **Ukraine-Rus' and Western Europe in 10th — 13th Centuries**, London, 1964.

ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО, Н., **Історія України**, т. I, Мюнхен, 1972.

ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО, Н., **Початок Держави України-Руси**, "Визвольний Шлях", Лондон, 1962/4-5, 7.

ПОПОВ, А. И., **Кыпчаки и Русь**, Ученые Записки Ленингр. Гос. университета, Серия исторических наук, вып. 14, Ленинград, 1949.

ПОПОВ, А. Н., **Обзор хронографов русской редакции**, вып. I, Москва, 1866, вып. II, Москва, 1869.

POTKANSKI, K., **Lachowie i Lechici**, Rozprawy wydz. fil., t. XXVII, Krakow, 1898.

PREOBRAZHENSKY, A. G., **Etymological Dictionary of the Russian Languages**, New York, 1957.

ПРЕСНЯКОВ, А. Е., **Лекции по русской истории**, Киевская Русь, т. I, Москва, 1938.

ПРЕСНЯКОВ, А., **Образование Великорусского Государства**, Петроград, 1918.

ПРИСЕЛКОВ, М. Д., **История русского летописания XI-XV вв.**, Ленинград, 1940.

ПРИСЕЛКОВ, М. Д., **Киевское государство второй половины X в. по византийским источникам**, "Уч. зап. ЛГУ", вып. 8, Ленинград, 1941.

ПРИСЕЛКОВ, М. Д., **Нестор летописец**, Петроград, 1923.

ПРИСЕЛКОВ, М. Д., **Русско-византийские отношения в IX-XII вв.**, Вестник Древней Истории, ч. 3, Москва, 1939.

ПРИСЕЛКОВ, М. Д., **Троицкая Летопись**, Реконструкция текста, Издательство Академии Наук СССР, Москва-Ленинград, 1950.

PRITSAK, O., **The Names for the Ukrainian Territory and People used by other Peoples**, Ukraine, A Concise Encyclopedia, Prepared by Shevchenko Scientific Society, University of Toronto Press, 1963, pp. 7—10.

██████████, *The Origin of Rus'*; An Inaugural Lecture, October 24, 1975. Harvard Ukrainian Research Institute Occasional Papers, Cambridge, Mass., 1976.

PROCOPIUS CAESARENSIS, *Opera omnia*, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum, Teubneriana, vol. I-II, Muenchen, 1913.

RAWLISON, G., *Herodotus, The Persian Wars*, New York, 1945.

PAMM, Б., *Папство и Русь в X-XV веках*, Москва, 1959.

RAUDONIKAS, W. J., *Die Normannen der Wikingerzeit und das Ladogagebiet*, Stockholm, 1930.

RAFN, C., *Les antiquites russes*, Copenhagüe, 1852.

РЕПНИКОЪ, Н., *О древностях Тьмуторокани*, Збірник Городцову, Ленинград, 1928.

Rerum normannicarum fontes arabici, ed. A. Seippel, I-II, Oslo, 1896-1928.

RESCH, F. V., *Ueber den Ursprung des dynastischen Namens Reuss*, Beitrag zur Kenntniss der Urgeschichte des Voigtlandes, Gera, 1874.

Recueil des Actes des ducs de Normandie, 911-1066, ed. Marie Faugoux, Caen, 1961.

РЫБАКОВ, В., *Early Centuries of Russian History*, Moscow, 1965.

РЫБАКОВ, В., *Анты и Киевская Русь*, Москва, 1939.

РЫБАКОВ, Б. А., *Древние русы*, Советская Археология, XVII, Москва, 1953.

РЫБАКОВ, Б. А., *Начало русского государства*, Вестник Московского Государственного Университета, ч. 4-5, Москва, 1955.

РЫБАКОВ, Б. А., *Образование Древне-Русского Государства*, Москва, 1955.

РЫЦЗЕВСКАЯ, Е. А., *К варяжскому вопросу*, Изв. АН СССР, ч. 8, Москва, 1934.

РЫЦЗЕВСКАЯ, Е., *Сведение о Старой Ладоге в древне-северной литературе*, "Кр. сообщ. ИИМК", т. XI, 1945.

RIASANOVSKY, A. V., *The Embassy of 838 Revisited*, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 10, München, 1962.

RHODE, G., *Die Ostgrenze Polens im Mittelalter bis zum Jahre 1401*, I, Köln-Graz, 1955.

РОМАНЕНЧУК, Б., "Откуда есть пошла назва України "Росія", "Америка", Філадельфія, 1976, ч. 110-114.

ROSTOVITZEFF, M., *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922.

ROSTOVITZEFF, M., *Les origines de la Russie Kievienne*, *Revue des etudes slaves*, II, Paris, 1922.

РОСТОВЦЕВ, М. И., *Скифия и Боспор*, Ленинград, 1925.

RUDNYCKYJ, J. B., *The Origin of the Name "Slav"*, *Onomastica*, No. 21, Winnipeg, 1961.

RUDNYCKYJ, S., *Ukraine, Land und Volk*, Wien, 1916.

Russian Primary Chronicle, Trans. S. H. Cross and O. P. Sherbo-witz-Wetzor, Cambridge, Mass., 1953.

САВИНИНЪ, П., *Извлечение изъ саги Олава, сина Тригг-віева, короля норвежскаго*, "Рус. истор. сборникъ, IV, Москва, 1840.

SAWYER, P. H., *The Age of the Vikings*, Arnold, 1962.

SAFARIK, P. J., *Slavische Altertuermer*, Leipzig, 1843-44.

SAXO GRAMMATICUS, *Gesta Danorum*, ed. A. Holder, Stras-bourg, 1886.

СВЕНЦІЦЬКИЙ, І., *Назва "Русь" в історичному розвитку до XIII в.*, Рідна мова, р. IV, Варшава, 1936.

СВЕНЦІЦЬКИЙ, І., *Зарис речевого й прикметникового окреслення назви "Русь" XI-XV вв.*, Рідна мова, р. IV, Вар-шава, 1936.

SHEVELOV, G., *The Name Rus'*, *Ukraine, A Concise Encyclopaedia*, Prepared by Shevchenko Scientific Society, University of To-ronto Press, 1963, pp. 3-5.

SHEVELOV, G. Y. & HOLLING, F., *A Reader in the History of the Eastern Slavic Languages*, New York, 1958.

SHIPMAN, A. J., *Ruthenians*, *The Catholic Encyclopaedia*, vol. XIII, New York, 1913.

СЕДОВ, В. В., *О юго-западной группе восточнославянских племен*, *Историко-археологический сборник*, Москва, 1962.

SZELAĞOWSKI, A., *Kwestya ruska w świetle historyi*, *Odbitka z "Przeglądu Narodowego"*, Warszawa, 1911.

SZELAĞOWSKI, A., *Najstarsze drogi z Polski na wschód w okre-sie bizantyjsko-arabskim*, Krakow, 1909.

СЕРЕДОНИН, С. М., *Историческая география. Лекции*, Петроград, 1916.

СІЧИНСЬКИЙ, В., *Чужинці про Україну*, Аугсбург, 1946.

SLATORSKI, W. N., *Geschichte der Bulgaren (679-1396)*, t. I, Leipzig, 1918.

██████████, *The Origin of the Word Rus'*, Slavistica, Ukrainian Free Academy of Sciences, Winnipeg, 1949.

██████████, *Die germanisch-deutschen Kultureinflüsse im Spiegel der ukrainischen Sprache*, Leipzig, 1942.

SMYSER, H. M., *Ibn Fadlan's Account of the Rus with Some Commentary and Some Allusions to Beowulf*, in *Medieval and Linguistic Studies in Honour of Francis Peabody Magoun*, New York, 1965.

СМІРНОВ, П., *Волзький шлях і стародавні Русі*, Всеукр. Академія Наук, Київ, 1928.

СОЛОВЬЕВ, А., *Великая, Малая и Белая Россия*, Вопросы Истории, VII, Москва, 1947.

SOLOVIEV, A., *Der Begriff "Russland" im Mittelalter*, Studien zur aelteren Geschichte Osteuropas, I, Graz, 1956.

СОЛОВЬЕВ, С. М., *История России с древнейших времен*, т. I, Издательство "Общест. Польза", СПб., 1902.

SOPHOCLES, E. A., *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods from B. C. 146 to A. D. 1100*, vol. II, 2nd edition, New York, 1887.

СПИЦЫН, А., *Расселение древнерусских племен по археологическим данным*, СПб., 1899.

СПИЦЫН, А. А., *Торговые пути Киевской Руси*, Сборник статей, посвященный С. Ф. Платонову, СПб., 1911.

SPULER, B., *Ibrahim ibn Ja'Qub: Orientalische Bemerkungen*, Jahrbücher für Geschichte Osteuropa, Bd. III, Breslau, 1938.

СРЕЗНЕВСКИЙ, И. И., *Чтения о древнерусских летописях*, Приложение к т. II "Записок Академии Наук", СПб., 1862.

STASIW, M., *Metropolia Haliciensis*, Anal. OSBM, Opera, Vol. XII, Roma, 1960.

STEINHAUSER, W., *Ruegen und die Rugier*, Zeitschrift fuer die slavische Philologie, XVI, 1939.

STENDER-PETERSEN, A., *Varangica*, Arhus, 1953.

STENDER-PETERSON, A., *Das Problem der aeltesten Byzantinisch-Russisch-Nordischen Beziehungen*, X. Congresso Internazionale di Scienze Storiche, Relazioni, III, 165—88, Roma, 1955.

STENDER-PETERSON, A., *Die Varaengersage als Quelle der alt-russischen Chronicle*, Aarhus, 1934.

STENDER-PETERSON, A., *Zur Bedeutungsgeschichte des Wortes woeringi russisch varag*, Acta Philologica Scandinavica, Kobenhavn, 1930.

SUMNER, B. H., *Survey of Russian History*, London, 1944.

SCHWIDETZKY, J., *Rassenkunde der Altslaven*, Stuttgart, 1938.

SCHLOEZER, A. L., *Nestor. Russische Annalen in ihrer Slavonischen Grundsprache*, V, Goettingen, 1809.

ТАТИЩЕВ, В. Н., *История российская с самых древнейших времен*, СПб., 1768.

TAUBE, M. de, *Rome et la Russie avant l'invasion des Tatars*, I, Paris, 1947.

THEINER, A., *Vetera Historica Monumenta Hungarum Sacram Illustrantia*. Vol. I, Roma, 1859.

THEINER, A., *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae*, Vol. I, Roma, 1861.

THOMSEN, V., *The Relations between Ancient Russia and Scandinavia and the Origin of the Russian State*, 1887, Reissued Burt Franklin, Research and Source Work, № 77, New York, 1964.

ТИАНДЕР, К. Ф., *Поездки скандинавов в Белое море*, "Зап. ист.-фил. факультета СПб., университета, т. XXIX, СПб., 1906.

ТИХОМИРОВ, М. Н., *Происхождение названий "Русь" и "Русская земля"*, Советская Этнография, VI-VII, Москва, 1947.

TOMPKINS, S. R., *The Varangians in Russian History*, Medieval and Historiographical Essays in Honor of James Westfall Thompson, University of Chicago Press, 1937.

██████████, *Исторія України, Старинні і середні віки*. УВУ, Мюнхен, 1948.

TREITINGER, O., *Die ostroemische Kaiser — und Reichsidee*, Darmstadt, 1956.

ТРЕТЬЯКОВ, М. Н., *О происхождении славян*, Вопросы истории, Кн. II, Москва, 1953.

TSCHIZEWSKIJ, D., *Das heilige Russland*, Russische Geistesgeschichte I, 10—17, Jahrhundert, Hamburg, 1959.

TURGENEV, A., *Historica Russiae Monumenta*, Petropolis, 1841.

TURGENEV, A., Supplementum ad Historica Russiae Monumenta, Petropolis, 1848.

Ukraine, A Concise Encyclopaedia, Prepared by Shevchenko Scientific Society, ed. Volodymyr Kubijovyč, Vol. I, University Press of Toronto, 1963; Vol. II, 1971.

Українська Загальна Енциклопедія, Книга знання в трьох томах, під редакцією І. Раковського, Львів-Станиславів-Коломия (1935).

Українська Радянська Енциклопедія, т. I-XVII, Київ, 1959-65.

UNBEGAUN, B. O., Le nom des Ruthenes slaves, Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves, t. X, Bruxelles, 1950.

UNBEGAUN, B., L'Origine du Nom des Ruthènes, Onomastica № 5, Winnipeg, 1953.

Urkundenbuch der Voegte von Weida, Gera und Plauen, Bd. I, herausgegeben von Berthold Schmidt, Jena, 1885.

УСПЕНСКИЙ, Ф., Русь и Византия в X в., Одесса, 1888.

Устюжский Летописный Свод (Архангелогородский летописец), Подготовка к печати и редакция К. Н. СЕРБИНОЙ, Издательство Академии Наук СССР, Москва-Ленинград, 1950.

ФИЛИН, Ф. П., Образование языка восточных славян, Москва, 1962.

FISCHER, W., Die russische Grossfuerstin Helga am Hofe von Byzantien, Zeitschrift Geschichte und Politik, Stuttgart, 1888.

ФЛОРОВСКИЙ, А., Извѣстія о древной Руси арабскаго писателя X—XI вв. Мискавейки и его продолжателя, "Seminarium Kondakovianum", т. I, Прага, 1927.

ХВОЛЬСОНЪ, Д. А., Известія о хазарахъ, буртисахъ, болгархъ, мадырахъ, славянахъ и руссахъ Абу-Али Ахмеда Бенъ Омаръ Ибнъ-Даста, СПб., 1869.

ХОЛМСЬКИЙ, І., Історія України, НТШ, Мюнхен, 1949.

CANARD, M., La Relation du Voyage d'Ibn Fadlan chez les Bulgares de la Volga', Annales de l'Institut d'Etudes Orientales, Algiers, 1958.

CASSEL, P., *Der Chasarische Koenigsbrief aus dem 10. Jahrhundert*, Berlin, 1876.

CHADWICK, N. K., *The Beginnings of Russian History*, New York, 1946.

CHELOUKHINE, S., *Les termes Russie, Petite Russie et Ukraine*, Lausanne, 1919.

Chronica Slavorum, ed. B. Schmeidler, Hamburg und Leipzig, 1909.

ЦЕГЕЛЬСЬКИЙ, Л., *Звідки взялася і що значить назва "Русь" і "Україна"*, Львів, 1907.

ЦЕГЕЛЬСЬКИЙ, Л., *Русь-Україна, а Московщина-Росія*, Царгород, 1916.

CONSTANTINUS PORPHYROGENITUS, *De Administrando Imperio*, Greek text edited by G. Moravcsik, English translation by R. J. H. Jenkins, I-II, Budapest, 1949-62.

CONSTANTINUS PORPHYROGENITUS, *De Caeremoniis Aulae Byzantinae*, Bonn, 1879.

CROSS, S. H., *Mediaeval Russian Contacts with the West*, Speculum, IV, Cambridge, Mass., 1929.

CROSS, S. H., *The Scandinavian Infiltration into Early Russia*, Speculum, XXI, Cambridge, Mass., 1946.

ЧУБАТИЙ, М., *Київська Русь у нових советських та польських дослідях*, Збірник на пошану З. Кузелі. "Записки НТШ", т. 159, стор. 465-478, Париж, 1962.

ЧУБАТИЙ, М., *Княжа Русь-Україна та Виникнення Трьох Східньо-слов'янських націй*, Зап. НТШ, Т. 178, Нью-Йорк-Париж, 1964.

ШАХМАТОВ, А. А., *Древнейшие судьбы русского племени*, Русский Истор. журнал, Петроград, 1919.

ШАХМАТОВ, А. А., *Къ вопросу объ образованіи русских наречій и рускиѣ народностей*, Ж. МНП, СПб., 1899.

ШАХМАТОВ, А. А., *"Повесть временных лет" и ее источники*, т. I, Петроград, 1916.

ШАХМАТОВ, А. А., *Разыскания о древнейших русских летописных сводах*, СПб., 1908.

ШАХМАТОВ, А. А., *Сказание о призвании варягов*, Изв. ОРЯС, т. XI, кн., СПб., 1904.

ШЕВЕЛЬОВ, Ю., **Русь**, Енциклопедія Українознавства, Словн. частина, ч. 7, Париж-Нью Йорк, 1973

ШЕКЕРА, І. М., **Міжнародні зв'язки Київської Русі**, АН УРСР, Київ, 1963.

██████████, **Звідкіля походить Русь? Теорія кельтського походження Київської Русі**, Прага, 1929.

██████████, **Україна — назва нашої землі з найдавніших часів**, Прага, 1936.

ШЕРЕХ, Ю., **Назва "Русь"**, Енци. Українознавства, I т., Мюнхен—Нью Йорк, 1949.

ШУШАРИН, В. П., **О сущности и формах современного норманизма**, "Вопросы истории", ч. 8, Москва, 1960.

SCHIFMANN, M., **Die Zollkunde von Raffelsteten**, Mitteilungen d. Inst. fuer die Oestereichische Geschichte, № 37, Wien, 1917.

ЩЕРБАКІВСЬКИЙ, В., **Матеріали до висвітлення південного походження слова "Русь" як нашого народного імени**, Визвольний Шлях, ч. V, Лондон, 1953.

ЩЕРБАКІВСЬКИЙ, В., **Формація Української Нації**, Прага, 1942.

ЮШКОВ, С. В., **Очерки по истории феодализма в Киевской Руси**, Москва, 1939.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

Зладив о. М. М. Соловій ЧСВВ

- Авари** 92, 223
Австрікі 77
Агар 34
Адам з Бремену 72, 78
Азія 24, 36, 123, 170, 171, 190
Акрит 10
Алдейгюборг 78, 91
Александрія 10
Аляни 25, 180, 190
Аль-Баладурі 176
Аль-Балхі 175
Аль-Ідрізі 175
Аль-Істаржі 175
Аль-Масуді 173, 176
Аль-Хаукал 175
Амаликитяни 34-35
Амартол Юрій 84, 123
Амастрида 113, 114
Америка 30
Аму-Дарія 170
Анатолійці 35
Анатолія 42
Англіїці 79, 83, 92, 144
Англія 40, 73, 77, 80
Андрій I, князь 140
Андронік Палеолог 163
Андрусяк М., 93, 115, 180-181, 217, 220, 222
Анскар, св. 77, 78
Анти 24, 183, 188, 189, 217
Антіох 36
Антонович В. 67
Анучін Д. 210
Араби 80, 93, 171, 172, 175, 176, 183, 184, 224, 231
Аральське Озеро 170
Артанія (Аргі) 175, 176, 177
Асирійське царство 36
Асирійці 37
Аскольд, кн. 100, 115, 117, 118, 125
Аспарух 88
Астрахань 170
Атілс 76
Атлантик 72
Аттіла 143, 144
Аун 76
Африка 73, 171
Ахтала 184
Ашканаз 37
Багдад, 171, 172
Баєр Г. 3, 65
Балкан 88
Балтицьке Море(Балтик) 60, 72, 77, 79, 80, 86, 126, 142, 170
Баумгартен Н. 114, 143
Белзька Земля 19, 51
Берестейська Унія 141
Берестейщина 20
Берестя 179
Бертинські Аннали 89, 91, 93, 126, 136
Бет-Шан 37
Бельський Мартин 10
Біблія 27, 29, 31, 44
Білгород 198
Білоозеро 84
Білорусь 21, 227
Бірка 76, 78
Бог 33
Богородиця 115, 117, 158, 159
Болгари 88, 91, 109, 130, 169, 170, 171, 173, 181, 224, 225
Болгарія 88, 169, 175

- Боспорське царство** 218-219, 220
Бравлин, кн. 114
Британія 30
Буг 123
Будуни 190
Бургаси 181
Бус 187, 188
Буття (Книга) 30, 32, 37, 41, 43
- Бавилонська вежа** 27
Байнленд 72
Балія 40
Вандали 217
Ваповський М. 20
Варлаам 10
Варяги 45, 47, 48, 63, 64, 65, 67, 69, 73, 74, 78, 79, 80, 83, 66, 67, 69, 73, 74, 78, 79, 80, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 93, 98, 115, 116, 117, 124, 125, 126, 128, 130, 136, 169, 170, 172, 173, 174, 175, 180, 181, 185, 187, 228, 231
Василевський В. 80, 114, 125, 126
Василь, цісар 92
Василько, князь 138
Велика Русь 161, 164, 165
Великий А. 233
Велічко Самійло 19
Венеци 189
Венедикт XII, папа 140
Венеція 106
Вен'ямин 41
Вермонт 30
Вернадський Ю. 179-181, 223-224
Виговський І, гетьман 24
Видубецький монастир 208
Вирджинія 30
Висла 226, 230
Витебська земля 19
- Вишгород** 130
Вишневецькі, князі 20
Візантіїці 80, 93, 124, 125, 131, 136, 164, 229, 231
Візантія 79, 80, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 113, 119, 120, 121, 122, 135, 138, 170, 177, 179, 218, 229
Вікінги 69, 70-71, 79, 80, 94
Віскіявген 78
Блахерна 115
Вовк Ф. 211, 212
Войтїх 229
Волга 44, 73, 88, 169, 170, 176, 179, 180, 181, 190, 224
Волинська Земля 19
Волинь 175
Володимир Великий 45, 93, 135, 136, 137, 171, 200, 202, 228, 229, 231
Володимир Мономах 141, 189, 200
Володимир над Клязьмою 162, 163
Володимирія (Волинь) 139, 140
Волохи 22
Волхов 47, 169
Вульгата 31, 43
Вятчї 227, 228, 229, 230
- Галицька Земля** 19, 50, 137
Галицька Митрополія 161, 162, 163, 164
Галицько-Волинське Князівство (Держава, Русь) 20, 137, 139, 161, 164,
Галицько-Волинський Літопис 7, 29
Галичина 21, 67, 84, 140, 163, 192, 226, 230
Галікарнас 14
Гаральд Сміливий 80-81
Гельго 76
Генрих IV, цісар 141

Георгі І 191
 Гербенштайн З. 11
 Геродот 10, 14, 36, 37, 42,
 190, 191
 Гетити 35
 Гільченко М. 211
 Голубинський Є. 128, 129,
 133, 138
 Гонорій III, папа 138
 Господь 33
 Грабянка Гр. 19
 Греки 47, 80, 88, 93, 116, 117,
 119, 123, 126, 130, 169, 170,
 216, 219
 Григорій II, митрополит 165
 Григорій VII, папа 137
 Григорій IX, папа 138
 Грушевський М. 25, 41, 55,
 56, 67, 85, 87, 91, 92, 114,
 116, 124, 125, 128, 179, 183,
 184, 185, 217-218, 223, 227,
 231
 Гунни 25, 44, 143, 144, 189

Гага 35
 Галіндо Пруденцій 89
 Галія 143, 144
 Гаути 77
 Гванінус Олександр 8, 9-11,
 17-22, 41, 43-44, 47, 49, 50,
 53, 54, 183, 215-216, 220,
 225, 233
 Германці 87, 93
 Гигес 35
 Гізелъ Іннокентій 11
 Гог 11, 31, 32-33, 36, 39, 41
 Гомер, син Ноя 37
 Готи 25, 75, 83, 188-189, 217,
 224
 Гренляндія 72
 Гробін (Ліспая) 78, 79

Давид, цар 34

Данило Романович, кн. 138,
 143, 162
 Данія 63, 69
 Данці 72, 78
 Данціг 78
 Двина 169
 Дворник Фр. 181
 Девгеній 10
 Джейкобзон Р. 223
 Джовнс Г. 124
 Дир, князь 100, 115, 117, 118
 Дияконов А. 180
 Літмар з Мерзербургу 132
 Длугош Ян 20, 117
 Дніпро 44, 117, 125, 136, 169,
 170, 224, 226, 227, 228, 230
 Дністер 123
 Дон 170, 176, 179, 188, 219,
 223, 224
 Донець 224
 Дорошенко Дм. 131, 161
 Дуліби 122, 123
 Дунай 48, 123, 184, 230

Егейське море 220
 Егіл 76
 Екбълъом Р. 48
 Ельбінг (Трусю) 78
 Ерік Червоний 72
 Есав 34
 Еспанія 73
 Естонці 86
 Естонія 77
 Етіопія 40

Європа 24, 25, 37, 69, 87, 90,
 91, 123, 144, 165, 169, 176,
 224, 230
 Єгипет 37, 40, 44
 Єзників 24, 31, 32, 33-34, 35,
 39, 40
 Єлисавета Ярославна 81
 Єндик Р. 212

Закавказзя 44, 172
 Залуський В. 11
 Запорозькі козаки 20, 21
 Заславські князі 20
 Захарія Ретор 180
 Збараські князі 20
 Зеебург (Рига) 78, 79
 Золоті Ворота 196, 197

Жан Йосафат 17
 Жиди 37, 45, 88
 Жовква 202

Ібн-Адарі 173
 Ібн-Даста 173, 174
 Ібн-Руста 177
 Ібн-Саїд 173
 Ібн-Фадлан 174, 184, 224, 225
 Ібн-Хавкал 181, 184
 Іван, євангеліст 34
 Іван Кантакүзен, цісар 163
 Іван XII, папа 140
 Івар Відфадмі 77
 Ігнатій, диякон 114
 Ігнатій, патріярх 117
 Ігор, князь 93, 94, 119, 121,
 122, 124, 127, 128, 129, 179,
 188, 189,
 Ізборськ 84
 Ізраїль 33, 88
 Із'яслав-Дмитро, князь 137, 200
 Іларіон 93, 94
 Іловайський Д. 222
 Ільмень, озеро 169
 Інгегерда-Ірина 194
 Інгельгайм 89
 Індійське царство 10
 Індія 170
 Інокентій III, папа 140
 Іран 36, 172
 Іранці 36
 Ірляндія 40, 73
 Ісидор, митрополит 140

Ісландія 71, 72
 Історія Русів 66
 Італійці 22, 86
 Італія 73, 75, 80, 106
 Ітіль 170, 171, 174
 Іхнілат 10

Йосаф 10
 Йордан 25, 75, 224

Кавказ 176, 180, 189
 Казимир, король 165
 Калаг 45
 Кама 44
 Канада 72
 Карамзін М. 65
 Карло Великий 89, 143, 144,
 171, 172
 Карпати 226, 230
 Каспійське море 37, 73, 170,
 171
 Кельти 67
 Керч 218-219
 Київ 21, 48, 57, 58, 81, 91, 93, 107,
 108, 117, 118, 119, 125, 136,
 154, 155, 156, 157, 158, 162,
 164, 165, 176, 178, 179, 193,
 196, 198, 199, 201, 208, 231,
 232
 Київська Держава 62, 66, 67,
 69, 117, 131
 Київська Земля (Київщина) 19,
 66, 116, 126, 130, 190, 192,
 231
 Київські князі 47
 Київський Літопис 7
 Київська митрополія 140
 Київська Русь 20, 48, 69, 111,
 116, 117, 125, 137, 139, 181,
 231,
 Києво-Печерська Лавра 149,
 150, 151
 Кий 28, 117

- Киммерійці** 37
Кир, цар 35
Кирило II, митрополит 162
Китай 171-172
Клайпеда 78, 189
Ключевський В. 230-231
Ковалевський П. 129
Константин Порфірородний
 104, 117, 125, 131, 224, 231
Кончак 188, 189
Коперніцький І. 192, 209
Кордуба М. 67
Костомаров М. 67
Кошаківський І. 19
Крезус 35
Кривичі 83, 85
Крим 44, 110, 112, 177, 188, 219
Кромер Мартин 20
Крос С. Г. 189
Крупницький Б. 67
Ксенофонт 10
Кубань (Кубанщина) 178, 179,
 219
Кунік А. 65, 92
Купранець О. 8, 11
Курляндія 78
Курляндці 78
Куба 175, 176
- Ладога, озеро** 77, 91
Лев Диякон 184
Лев III.Ізаврійський 45
Лев II, князь 140
Лейф (Еріксон) 72
Ленінградська область 78
Леонід, архимандрит 130
Лех 225, 226
Лідія 35
Літопис (Початковий) 7, 44,
 47, 79
Літургія 31
Ліотпранд з Кремони 94
Либідь 28
Литва 11, 21
- Литовське Князівство** 17, 18,
 21
Лихачев Д. С. 28, 124, 129,
 218, 228, 229
Ловота 169
Ломоносов М. 65
Лукомський Ст. 19
Любарт-Дмитро, князь 164
Людвиг Побожний, цар 89,
 90, 92, 93
Лябродор 72
Ляхи 48, 79, 229
Львів 21
Львівська Земля 19, 50
- Магомет** 171
Магор 11, 30, 31, 32-34, 35, 36,
 39, 40, 41
Маер І. 192
Мазурок О. 22
Македонія 35
Максим, митрополит 162, 163
Максимович М. 66
Мала Азія 14, 35, 36, 42, 177
Мала Русь 161, 162, 163-164,
 165, 167
Малоросія 192
Мансур 184
Марван 176
Марко, євангелист 204, 221
Марокко 73
Менандер 121
Месечусетс 30
Мешех (Мосох) 31, 32, 39, 40,
 41, 42
Меховіта 10
Микита Пафлагонський 177
Михайло, цар 48, 83, 115
Михальчук К. П. 210
Мишковський Ж. 18
Міллер Г. Ф. 65
Міллер М. 177
Мінщина 21
Мітридат 220

- Мондер** 17, 20, 49
Морави 48
Мордва 190
Московська митрополія 162, 165
Московщина 9, 11, 17, 139, 164, 165, 166
Моск Іван 221
Моской 42
Мох Ол. 234
Мошинський К. 190
Мстислав, князь 136, 178, 179, 200
Мстиславська Земля 19
Мушкая (Мусакая) 42
- Навуходоносор** 33
Надозів'я 177
Нарушевич А. 144
Насонов А. 48, 126, 177
Негев 34
Непос Корнелій 10
Нестор, літописець 7, 27, 28, 29, 30, 122, 123, 124, 145, 146, 149, 169
Нідерле Л. 218
Нікополь 57
Ніль 44
Німеччина 142
Німці 97, 143, 173
Ніківія 45
Ніфонт, митрополит 163
Нова Фунляндія 72
Новгород Великий 47, 48, 84, 91, 99, 117, 127, 135, 136, 176, 179
Новгородці 48, 228
Новгородщина 20, 47
Ной 10, 27, 28, 32, 37, 41
Норвегія 63, 69, 77, 81, 97
Норвежці 70, 71, 72, 79
Нормандія 70, 73, 85
Нормани 41, 63, 64, 67, 69, 70-71, 73, 76, 79, 80, 83, 85, 88, 90, 91, 92, 94, 136, 174, 187, 225
- Обнорський С.** 122
Обри 223
Огієнко І. 202
Одировення, книга 34
Озеберг 97
Озівське море 170, 188
Ока 180, 181, 190, 227, 230
Олег, князь 101, 116, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 129
Олександр Великий 10, 35
Олександр Невський 139
Олександр IV, папа 138
Оляф 78
Ольга, княгиня 102, 104, 105, 106, 107, 127, 128, 130-132, 135
Орнійські острови 71
Оскол 224
Остроготи 75
Острозький, літописець 11
Острозькі князі 20
Остромирова Євангелія 203, 204
Отто, цісар 129, 132, 133, 173
- Павзаній** 20
Палестина 35, 37
Пантікапей 219
Папроцький 20
Пасічний К. 233
Пастернак Я. 177, 194, 200
Патрило Іс. 233
Патрусій (Патрузер) 43-44
Пащак П. 234
Пелеш Юліян 142
Перемиська Земля 19, 52, 229
Перемишль 136, 229
Переяслав 165
Перм 176

- Перси** 217
Персія 40, 172, 174
Перська війна 14
Петро митрополит 163
Петро I, цар 166
Печеніги 91
Письмо Святе 24, 29, 31, 32,
 40, 41, 46, 88
Підкова Іван 22
Пій II, папа 165
Платонов С. Ф. 48
Пліній 224
Плютарх 220
Повість Временних Літ 7, 27,
 28, 30, 45, 48, 65, 79, 80, 83,
 85, 99, 100, 101, 114, 115, 116,
 117, 119, 120, 122, 124, 125,
 127, 135, 152, 153, 171, 175,
 178, 181, 218, 226-227, 228-
 229, 230, 231
Погодін М. 65, 66
Подільська Земля 19, 52
Подоння 179, 181
Полісся 226
Половці 20, 21, 123, 188
Полонська-Василенко Н. 128,
 130, 201
Полоцька Земля 19
Поляки 23, 226, 231
Поляни 48, 83, 117, 119, 169,
 222, 223, 224, 231
Польща 9, 11, 17, 19, 231
Понтійське море 169
Потканський К. 227
Пракседа (Свпраксія) 141
Прийма Т. 234
Прикавказзя 219
Приозів'я 181, 219
Приселюв М. 28
Причорномор'я 25, 94
Прицак О. 223
Прокопій 75, 183, 217, 220
Пронські князі 20
Проценко В. 209
Псков 127, 129, 130
Псковщина 127, 129
Птоломей Клявдій 20, 75, 223
Радивил М. Хр. 17
Радивили князі 20
Радимичі 44, 227, 228, 229, 230
Раковський І. 212
Ресен 45
Рибаков Б. 229
Рим 137, 138, 140, 141, 169,
 175, 220
Римляни 35
Римська імперія 25, 36
Римська Курія 137
Римський Престіл 137, 165
Рімберт 77-78
Ройс 142-143
Роксолани 23, 24, 25, 180
Роман (Касіодор) 75
Рос (Рош), князь 24, 31, 32,
 39-42, 179
Російський 166
Росія 40, 161, 166, 210, 211,
 215, 216
Росіяни 87, 191, 192
Росляген 60, 86
Рош (Рос, Русь) 11, 40, 41, 89,
 91, 93, 95, 96, 113, 115, 124,
 136, 161
Руги (Русичі) 132-133
Рум 177
Рутосі 86, 93, 185
Рус 24, 179, 180, 225
Руса (Русса) 47, 48
Русини ("Рутені") 139, 140,
 141, 142, 144, 161-162
Русці 137, 140
Русь 41, 47, 65, 66, 79, 83, 84,
 85, 88, 89, 113, 116, 119, 121,
 122, 123, 125, 126, 131, 132-3,
 135-6, 139, 140, 170, 171, 173,
 176, 178, 179, 183-187, 212,
 215-217, 225, 228, 229
Руська Держава 48, 67, 69, 124,

- 127, 136, 142, 169, 172, 231, 232
- Руська Земля** 3, 8, 9, 17, 18-19, 20, 28, 37, 43, 44, 48, 49, 53, 54, 83, 84, 135, 179, 225-226, 231
- Руська Правда** 175
- Руський народ (Русичі)** 27, 28-29, 30, 43, 124, 165, 173, 174, 175, 177, 179-180, 183, 185, 186-187, 215-216
- Русь-Україна** 165
- Рутенія** 139, 141, 142, 161
- Рюген, острів** 132, 133
- Рюрик** 48, 84, 85, 117, 143, 233
- Рязань** 176
- Савло, цар** 34
- Саксо Грамматікус** 142
- Саксони** 80, 173
- Самуїл** 34
- Сангушки князі** 20
- Сармати (Савромати)** 23, 24, 25, 36, 190
- Сарматія** 24
- Сатана** 34
- Святополк, князь** 122
- Святослав, князь** 93, 109, 121, 127, 128, 181, 184-185
- Свято-Софійський собор** 154, 155, 156, 193, 201
- Северин** 20, 42
- Селевк Нікатор** 35
- Севілля** 41, 173
- Селевкиди** 35-36
- Серби** 218
- Середземне море** 72, 73, 165
- Середньовіччя** 10, 15, 37, 43
- Сефарад** 37
- Сим, син Ноя** 27, 41, 79, 169
- Симеон Гордий** 163, 164
- Симеон Логофет** 84, 94, 117
- Синай** 34
- Синеус, князь** 84, 85
- Синопа** 114
- Сирія** 36, 37
- Сицилія** 73, 80
- Сіверяни** 83
- Сітони** 77
- Скандинавія** 69, 70, 73, 75, 92, 172, 176
- Скандинавці** 76, 79, 88, 173, 174
- Скити (Скитія)** 24, 25, 36-37, 119, 122, 123, 190, 219, 220
- Скорупський В.** 233
- Словаки** 24, 215
- Слово о Полку Ігоря** 187
- Слов'яни** 23, 27, 83, 85, 88, 93, 115, 117, 125, 128, 129, 132, 142, 144, 172, 173, 174, 176, 178, 180-181, 183, 184-5, 188-9, 217, 218, 222, 223, 225, 228, 229, 230
- Смаль-Стоцький Р.** 185, 186, 187, 189, 212
- Смірнов П.** 179, 180
- Смоленськ** 176
- Сноррі Стурлусен** 76, 77
- Советський Союз** 40, 87
- Соловій М.** 234
- Соловійов С.** 65
- Солох** 58
- Сочі** 178
- Спали** 223-224
- Спорії** 216-218, 220, 222, 223
- Старий Заповіт** 34
- Степан Сурожський** 114
- Стефанія** 10
- Стокгольм** 86
- Страбон** 20, 143
- Стрийковський М.** 10
- Сурож (Судак)** 113, 114
- Табаль** 42
- Таври** 219
- Таврида** 177

- Тавроскити** 114
Таманія (Тамань) 179, 188, 219
Танія (Танаїс) 177, 219, 224
Татари 40, 209
Таубе М. 129
Тацит Корнелій 10, 20, 75
Теогност, митрополит 163, 164
Теодорик 75
Теодосій Печерський 147
Теодосій II, цар 103
Теофан 117
Теофіль, цар 89, 90
Тиверці 122, 123
Томашівський Ст. 67
Томсен В. 48, 65
Трогус Помпей 20
Троїцький Літопис 28
Троянська війна 10
Трувор, князь 84, 85
Трусо 78
Тувал 31, 32, 39, 40, 41, 42
Тургенев І. 138
Туреччина 40, 42, 114
Турки 92
Туманський Ф. 192
Тьмоторокань 178, 179, 181-182, 188
- Угри (Маляри)** 48, 91, 93, 224
Україна 9, 11, 24, 36, 37, 84, 164, 165, 209
Український Музей 17, 20, 49
Українці 43, 87, 165, 209
Унбегаун Б. 137, 143
Уппланд 76
Уппсала 76, 86, 90
Урал 44
Устюжське Літописання 28, 29
- Фанагорія** 178
Феровські острови 71
Фет Русин 24, 43
Фіни 86, 87
Флорентійська Унія 140
- Флорида** 72
Флявій Йосиф 10, 36
Фотій, патріарх 115, 116, 117
Франки 93, 94, 143
Франко І. 81
Франція 73, 85, 143
Французи 86
- Хам** 11, 27, 43, 44, 45, 169
Ханаан 34
Херсонес 110, 113, 219
Химій М. 234
Хмельницький Б. 24
Хмельницький Ю. 24
Хозари 44-45, 83, 92, 118, 170, 175, 181
Хозарський Каганат 44, 45, 176
Холмська Земля 19, 51
Холмщина 21
Хорвати 230
Хорезм 170, 171
Хорив 28
Христос 25, 33, 35, 36, 44, 57, 157, 205, 218
- Царгород** 41, 48, 80, 81, 83, 89, 93, 94, 103, 105, 106, 113, 115, 116, 117, 120, 121, 125, 126, 131, 132, 162, 163, 169, 218
Церква Христова 34
Цимісхій Іван, цар 184
- Чарторийські князі** 20
Червенські городи 226, 229, 231
Червона Русь 231
Чернігів (Чернігівщина) 165, 178, 179, 192, 206, 207
Чорне море 37, 72, 91, 95, 96, 114, 126, 141, 170, 178, 188

Чорні Клобуки 209
Чортомлик 57
Чубатий М. 67, 138, 164, 178
Чубинський П. 209

Шарукан 187, 189
Шафарик П. 223
Шафонський А. 192
Шахматов О. 7, 227
Швайцарія 72
Шведи 72, 75, 76, 77, 78, 79,
 83, 86, 90, 93
Швеція 60, 69, 76, 77, 86, 90,
 91, 93, 172
Шлезвіг 79
Шелужин С. 66, 67
Шерех Ю. (Шевельов) 65, 86
Шипмен А. 144
Шкотія 40
Шлецер А. Л. 65, 92

Щек 28
Щербаківський В. 41, 186

Юдеї 33, 88
Юдейська Держава 33
Юлій Цезар 10
Юрій Амастрідський 114, 177
Юрій II. Болеслав, князь 140,
 161, 163
Юрій Довгорукий 200
Юстиніян I, цісар 217
Ютландія 69, 70

Ягве 33
Язиги (Ячвінги) 21
Якимичин С. 234
Якубі-ібн-Катіб 41, 173
Ярополк, князь 135, 200, 205
Ярослав Мудрий 81, 136, 175,
 179, 193, 194, 195

Ятв'яги 21
Яфет (Яфетове покоління) 11,
 23, 27, 30, 32, 35, 40, 41, 42,
 79, 218

З М І С Т

<i>Присвята</i>	5
<i>Від Видавництва</i>	7
Вступне слово, В. Б. Залуський	9
Від ранньої праісторії	13
Гванінус і його Хроніка з 1611 року	17
Хто були Сармати й Роксоляни?	23
Руський народ — нащадки Яфета	27
Таємничі імена в Біблії — Гог і Магог	31
Біблійний "Рош" ("Рос") і Русь	39
Чи від Хамового нащадка виводити?	43
Варяго-норманська теорія походження назви "Русь"	47
<i>Ілюстрації</i>	49
Нормани — Вікінги — Варяги та їх експансія	69
Варяги прямують на схід	75
Варяги дали назву "Русь"?	83
Давні чужинецькі джерела про Русь	89
Візантійські джерела про Русь	95
<i>Ілюстрації</i>	97
Назва Русь закріплюється як державна	119
Русь у часи княгині Ольги	127
Устійнення розуміння назви "Русь" на Заході й на Сході	135

<i>Ілюстрації</i>	145
Східні записи про давню Русь	169
Назва "Русь" від "Русий"	183
<i>Ілюстрації</i>	193
Інші можливості походження назви "Русь"	215
Післяслово автора	233
English Resume	237
Джерела й література	257
Покажчик зладив о. М. Соловій ЧСВВ	285
Зміст	295

